

RAZIKOVA L.T.,
CHORIYEV R.K., XAYITOVA SH.D.

**KASBIY PEDAGOGIKA
VA KASBIY PSIXOLOGIYA**

TOSHKENT

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOG'LIQNI SAQLASH
VAZIRLIGI**

SAMARQAND DAVLAT TIBBIYOT INSTITUTI

Razikova L.T., Choriyev R.K Xayitova Sh.D.

Kasbiy pedagogika. Kasbiy psixologiya

(Oliy ta'lim muassasalari 5110000 – Kasb ta'limi(5510100 –
Davolash ishi)bakalavriat ta'limyo'nalishi talabalari uchun
mo'ljallangan)

DARSLIK

Samarqand– 2022

UO'R:
KBK
B-95 Razikova L.T., Choriyev R.K Xayitova Sh.D..Kasbiy pedagogika va kasbiy psixologiya

(Darslik).-T.: «Fan va texnologiya», 2022, 260 bet.

ISBN

Ushbu darslikda kasbiy pedagogika va kasbiy psixologiya fanining asosiy tushunchalari, predmeti, maqsadi, vazifalari va tadqiqot metodlari, kasb pedagogikasining shakllanish tarixi, o'zbek psixologlari tadqiqotlarida kasb tanlash va kasbga yo'naltirish muammolari, kasbiy professiogramma va uning psixologik mazmuni, kasb psixologiyasida kasbiy motiv va motivatsiya, kasbiy shakllanish jarayonida shaxs taraqqiyoti va shaxsning kasbiy kamoloti, kasb tanlashga yo'llashning umumiy masalalari va uning psixologik mohiyati, kasbiy faoliyat psixodiagnostikasi, kasbiy faoliyat darajalari va ko'rsatkichlarini tekshirish yo'llari, kasbiy layoqat tashxisi, reoriyentatsiya psixologik muammo sifatida, kasb tanlashga ta'sir etuvchi asosiy omillar, mutaxassis attestatsiyasining psixologik jihatlari va shunga doir ilmiy nazariy ma'lumotlar keltirilgan.

Mazkur darslik 5111000-Kasb ta'limi (5510100- Davolash ishi) ta'lim bakalavr talabalari uchun mo'ljallangan.

Данным учебник охватывает основные понятия, предмет, цели, задачи и методы исследования профессиональной педагогики профессиональной психологии, историю профессиональной педагогики, проблемы выбора профессии и профориентации в исследованиях узбекских психологов, профессиональную профиограмму и ее психологическое содержание, профессиональные мотивы профессиональной психологии и мотивации, личностное развитие и профессиональная зрелость в процессе профессионального становления, общие вопросы выбора профессии и ее психологическая значимость, психодиагностика профессиональной деятельности, способы проверки уровней и показателей профессиональной деятельности, диагностика профессиональной компетентности, резидентство как психологическая проблема, представлены основные факторы, влияющие на выбор профессии, психологические аспекты аттестации специалиста и связанные с ними научно-теоретические данные.

Учебник предназначен для студентов бакалавриата по специальностям 5111000-Профессиональное образование (5510100-Медицинские дела).

Taqrizchilar:

Sh.X. Ziyadullayev- SamDTI, Ilmiy va innovatsiyalar bo'yicha prorektor tibbiyot fanlari doktori, dotsent

K.X.Xasanova – SamDU, “Pedagogika” kafedrası mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, professor

Ushbu darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021 yil ___-oktyabrdagi ___-sonli buyrug'iga asosan nashrga ruxsat berilgan.

ISBN «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2022

ANNOTATSIYA

Ushbu darslikda kasbiy pedagogika va kasbiy psixologiya fanining asosiy tushunchalari, predmeti, maqsadi, vazifalari va tadqiqot metodlari, kasb pedagogikasining shakllanish tarixi, o'zbek psixologlari tadqiqotlarida kasb tanlash va kasbga yo'naltirish muammolari, kasbiy professiogramma va uning psixologik mazmuni, kasb psixologiyasida kasbiy motiv va motivatsiya, kasbiy shakllanish jarayonida shaxs taraqqiyoti va shaxsning kasbiy kamoloti, kasb tanlashga yo'llashning umumiy masalalari va uning psixologik mohiyati, kasbiy faoliyat psixodiagnostikasi, kasbiy faoliyat darajalari va ko'rsatkichlarini tekshirish yo'llari, kasbiy layoqat tashxisi, reoriyentatsiya psixologik muammo sifatida, kasb tanlashga ta'sir etuvchi asosiy omillar, mutaxassis attestatsiyasining psixologik jihatlar va shunga doir ilmiy nazariy ma'lumotlar keltirilgan.

Mazkur darslik 5111000-Kasb ta'limi (5510100- Davolash ishi) ta'lim bakalavr talabalari uchun mo'ljallangan.

ANNOTATSIYA

Данным учебник охватывает основные понятия, предмет, цели, задачи и методы исследования профессиональной педагогики профессиональной психологии, историю профессиональной педагогики, проблемы выбора профессии и профориентации и исследованиях узбекских психологов, профессиональную профессиограмму ее психологическое содержание, профессиональные мотивы в профессиональной психологии и мотивации, личностное развитие и профессиональная зрелость в процессе профессионального становления, общие вопросы выбора профессии ее психологическая значимость, психодиагностика профессиональной деятельности, способы проверки уровней и показателей профессиональной деятельности, диагностика профессиональной компетентности, резидентство как психологическая проблема, представлены основные факторы, влияющие на выбор профессии, психологические аспекты аттестации и специалиста и связанные с ними научно-теоретические данные.

Учебник предназначен для студентов бакалавриата по специальностям 5111000- Профессиональное образование (5510100-Медицинские дела).

ANNOTATION

This textbook covers the basic concepts, subject, goals, objectives and methods of research of professional pedagogy and professional psychology, the history of professional pedagogy, the problems of choosing a profession and career guidance in the studies of Uzbek psychologists, a professional professionogram and its psychological content, professional motives in professional psychology and motivation, personal development and professional maturity in the process of professional development, general issues of choosing a profession and its psychological significance, psychodiagnostics of professional activity, methods of checking the levels and indicators of professional activity, diagnostics of professional competence, residency as a psychological problem, the main factors influencing the choice of a profession, psychological aspects are presented certification of a specialist and related scientific and theoretical data.

The textbook is intended for undergraduate students in the specialties 5111000- Professional education (5510100-Medical affairs).

KIRISH

Xorij pedagogik tajribasidan bizga ma'lumki, chet el tajribasini o'rganish va undan foydalanish ta'limning samaradorligini oshirish yo'llaridan biri hisoblanadi. Ta'lim haqidagi fan – edukologiya, bilim va ijtimoiy amaliyotning boshqa sohalari singari jahon tajribasini o'rganmasdan va o'zlashtirmasdan rivojlanishi mumkin emas. So'nggi yillarda butun dunyoda ta'lim sohasida olamshumul o'zgarishlar yuz berdi. Ular jahon ta'limiga ancha kuchli ta'sir ko'rsatdi, uning qarshisida yangilanish va rivojlanish uchun keng yo'l ochdi va imkoniyatlar yaratdi. Ta'lim ma'naviy tajriba almashish sohasiga, ijtimoiy, madaniy va siyosiy farqlarni saqlab qolgan holda umuminsoniy sivilizatsiyani shakllantirish negiziga aylandi. Xusasan, kasbiy pedagogika va kasbiy psixologiya fani shaxsda kasbga doir bilim, ko'nikma, malakalar va kasbiy kompetensiyalarni shuningdek, ulardagi mavjud tushuncha, tasavvurlarini boyitishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda sog'liqni saqlash tizimida zamonaviy malakaga ega, chuqur bilimli, salohiyatli va barkamol kadrlarni davlat darajasida ta'minlash masalalariga e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tomonidan 2017 yil 7 fevralda qabul qilingan "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasi rivojlantirishning beshta ustivor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi" to'g'risidagi PF-4947-son Farmoni hamda 2019 yil 8 oktyabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi oily ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"gi PF-5847-son Farmonlarida yangi avlod adabiyotlarini yaratishga alohida to'htalib o'tilgan. Shu o'rinda mamlakatimizda demokratik islohatlarni yanada chuqurlashtirish va oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish konsepsiyasida keltirib o'tilgan asosiy mazifalardan kelib chiqib talabalarga Sharq allomalari asarlarida kasb-hunar va kasb tanlash masalasi, o'zbek psixologlari tadqiqotlarida kasb tanlash va kasbga yo'naltirish muammolari, mehnat jarayonida sub'yektning kasbiy shakllanishi va kasbiy yetuklik muammosi, kasbiy sifatlar va kasbiy identifikatsiya, kasbiy o'zlikni anglash shaxsiy fazilatlarining kasb tanlashdagi roli va ko'rsatilgan vazifalarni sidqidildan bajarishga undash maqsadga muvofiqdir.

Har bir sohaning, xususan, tibbiyotning rivojlanishi bevosita ushbu yo'nalishdagi kadrlar tayyorlashga bog'liq. Agar siz zamonaviy uskunalarni o'rnatsangiz, eng yangi texnologiyalarni joriy qilsangiz, binolarni qayta qursangiz, mukammal boshqaruv tizimini shakllantirsangiz ham, lekin kadrlar tayyorlashdagi bo'shliqlarga yo'l qo'ysangiz bu sohada jiddiy ijobiy o'zgarishlarni kutmasligingiz kerak. Bu masala davlat rahbari tomonidan o'tkazilgan sog'liqni saqlash tizimi vakillari bilan doimiy uchrashuvlar, ularga berilayotgan imkoniyatlar va yaratilayotgan sharoitlar tibbiyot sohasida ta'lim olayotgan talabalarga katta yo'l ochib bermoqda.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida har jihatdan rivojlangan kishini tarbiyalash muammosi hozirgi kunning asosiy talabi bo'lib turibdi. Chunki, jamiyatda yuz berayotgan inqilobiy uzgarishlarni insonning uzini uzgartirmasdan amalga oshirib bulmaydi. Ammo, yangi kishini tarbiyalash o'z-o'zidan emas, balki ijtimoiy munosabatlar yangilanishi jarayonida amalga oshadi. Bu jarayonda ta'lim tizimi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim madaniyat fenomeni sifatida ochiqligi bilan ajralib turadi va madaniyat muloqotiga tayyorlikni namoyon etadi. Bu boshqa mamlakatlarning ta'lim tizim bilan faol o'zaro aloqaga intilishda o'z ifodasini topadi. Buning natijasi o'laroq ta'lim sohasida rang-barang amaliyotlar vujudga keladi. Hozirgi zamon ta'limining rivojlanish jarayonini tavsiflovchi umumiy manzarani aniqlashga intilish jahonning turli mamlakatlari tajribasi o'rganilishiga olib keladi.

Kasbiy pedagogika va kasbiy psixologiya fani talablarda tarbiyaviy bilimlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etib, уларда kasb ta'limi faoliyati va unga qo'yiladigan zamonaviy talabalar, kasb tushunchasi va kasblarni psixologik tasniflash, kasbiy professiogramma va uning psixologik mazmuni, kasb psixologiyasida kasbiy motiv va motivatsiya, kasbiy shakllanish jarayonida shaxs taraqqiyoti va shaxsning kasbiy kamoloti kabi kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

1-BOB.

KASBIYPEDAGOGIKAFANININGASOSIYTUSHUNCHALARIVAFANIN INGKASBIYTA'LIMMUTAXASSISLARINITAYYORLASHDATUTGANO 'RNI

1.1-§. Kasbiyta'limpedagogikasiningshakllanishtarixi.

Dunyoningpedagogikfikritarixida o'sib yetilayotgan avlodni kasbiy vamehnatta yuqori darajada o'qitish zarur bo'lganligi, chunki o'zining tarixining hammabosqichlarida odam zoda'zi uchun muhim bo'lgan vazifa mehnat vakasbtajribasini bir avloddan keyingi avlodga uzatish masalasini yechgan.

Qadimgi zamonda kasb-hunar mandlik san'atga tenglashtirilgan. Kasb gabo'lgan bunday munosabat jamiyatning mehnat ma'naviyatini tashkilotgan. O'rta asrdagi shaharlarda hunarmand va savdogarlarning farzandlari uchun ustani g'ustaxonasi dagi shogirdlik kasbiyo'qitishning asosiy shaklini tashkilotgan. O'rta asrlardagi ustao'zining shogirdigana faqat bilim va mahoratlarini, balki o'zining o'zligining bir qismini, o'z obrazlaridunyo sini, o'z individualligini gap bilan, amalda bajarish bilan uzatgan.

XI asrda "**mexanik san'atlar**" mohiyatini ko'taruvchi asarlar paydo bo'ldi. Parij maktabining tashkilotchisi Gugo Sen-Viktor (1096-1141) o'zining "**Didaskalion**" asarida mexanikani "**narsalarni tayyorlashdakerak bo'lgan san'at**" deb atadi va ularning san'atning 7 turini – movutishlabchiqarish, asboblarning va qurollarni ishlabchiqarish, navigatsiya, qishloq xo'jaligimadaniyati, ovchilik, meditsina, teatrsan'atini ajratdi. Lekin antik davr mutafakkiri sifatida texnik san'atni "**nochorotonalarning qismati**" deb hisoblagan.

Birinchi gumanist-utopistlar **T.Mor** (1478-1535) va **T.Kampanelli** (1568-1639) larning asarlarida mehnatda hammaning ishtiroki, adolatsizlik va ekspluatatsiyani qabul qilmaslik o'yalariga asos solingan. Ular hunar bilishni, mehnatning turlisohalaribilantani shishga fuqaroning qadriyatini hurmatga sazovorligini ifodalashgan, kasbni-mehnat turini erkintanlashni, nazariya va amaliyotning uyg'unligini qo'llab-quvvatlashgan,

kasbgatorhunarsifatida qarashga qarshichiqishgan. **Ya.A.Komenskiy** (1592-1670) hunarroligademokratik qarashni, jamiyathayotidakasbmuhimliginita'kidladi. Uyoshlarnimehnathayotigatayyorlashzarurdehisoblagan.

Uning "**tasvirlardahissiy narsalardunyosi**" asaridabolalarningdiqqate'tiborinio'z davriningko'phunarlari, mehnatqurollari, ishlabchiqarish texnologiyalaribilantanishtirishgakatta'e'tiborqaratilgan.

Ingliz iqtisodiyotchisivapedagogi **Dj.Bellersning** (1634-1725)

"**Ishlabchiqarish hamkorliginitashkiletishbo'yichatakliif**" traktati (1695) kasbiy ta'lim haqidagi loyihalarning birinchisi bo'ldi, ukasbniegallash, yaxshitarbiyavaatroflichata'lim olish yo'libilankambag'allikdanqutulishning ijtimoiy-iqtisodiy masalasini yechishni taklif etdi.

Uo'qitishni ishlabchiqarish bilan birlashtirishni taklif etdi,

keyinchalik butakliif BMT tomonidan qabul etildi.

Kapitalistik munosabatlar, industrial ishlabchiqarish, fan hamda texnika vasa n'atning rivojlanishi bolalar va o'smirlarni ishlabchiqarishga ommaviy jalbetilishini keltiribchiqardi, kasbiy maktab va shogirdlikning rivojlanishi zarurligininamoyonetdi.

XVIII asr boshlarida yangitendensiyapaydobo'ldi, unda avvalgi bilimlarga asoslangano'qitisho'rnigatexnologiyalar, jihozlar va asboblarga urg'uberilgano'qitishgae'tiborqaratildi.

XIX asrning birinchi yarmidagi utopistlar **K.A.Sen-Simon** (1770-1825), **Sh.Furye** (1772-1837), **R.Ouen** (1771-1858), **E.Kabe** (1788-1856) vaboshqalarinsonjamiyatini qaytaqurish loyihalaridabo'lajakjamiyatningkasbiy tayyorgarligiga: mehnatningammauchun umumiyliigi, bolalikkagumanistik yondashuv, hartabaqaga oid bolalarning hartaraflamarivojlanishi vabolalarning "**industrial qiziqis hirivojlanishi**",

ta'limning umumiy tizimida kasbiy maktablarning tenghuquqligibo'lganyondashuvlar taqdim etildi. Ularnazariyizlanishlar bilan cheklanmadilar.

R.Ouen birinchibo'lib unumdormehnatniva o'smirlarningo'qishibilan bog'liqliknibirinchi amalgao shirdi vaka sbiyo'qitishni mantiqqamuvofiq tashkil qilishning misolinikelt

irdi. Fransiyaishchisivaarbobi **K.A.Korbon** (1808-1881) o'zining ishchilarning bolalariga maxsus bag'ishlangan vashogirdlik tizimi – “Kasbiy ta'lim haqida” gida slabki asarlaridan birida shaxs vjamiyat uchun kasb nierkin tanlash muhimligiga urg'ubergan, umum kasbiy kasbiy tayyorgarlik va kasbiy maktablari yaratilish zarurligini, aqliy vajis moniy mehnato'zarobog'liqligini umumiy va kasbiy ta'limdabirgalikda olib orish maqsad gamu vofiqligini ta'kidlagan. Chartizmning taniqli arbobi **Ernest Jons** (1819-1869) shogirdlik tizimini **“zamonaviy industriyaning asosiyla'natlaridan biri”** debatadi.

Kasbiy ta'lim muammolariga bo'lgan yondashuv Yevropa buyuk mutafakkirlaridan birining asarida qaydetilgan va unda ishchilarning kasbiy tayyorlashning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ta'limiy-tarbiyaviy funksiyalarining integratsiyasi ta'kidlanib, O'zidan oldingimutafakkirlarning g'oyalariga tayanib va ularni rivojlantirib, bu mutafakkir texnika viyo'qitishni o'sib kelayotgan avlodni tarbiyalashning eng muhim aspektlaridan birideb hisobladi, u **“ishlabchi qarishning hamma jarayonlarining asosiy prinsiplari bilan tanishtiradivashu bilan birga o'smirlarga ishlabchi qarishning oddiy jihozlar bilan ishlashning ko'nikmalarini beradi”**. Unday oshlarning unumdormehnatini umumiy (aqliy vajis moniy) ta'lim bilan birlashtirishga asoslangan masalasi qo'yilgan, utorix tisoslikni keng texnologik (politexnik) ta'lim bilan birgalikda ko'radiva, oxiroqibatda, nafaqat ishchining mavjud mehnat taqsimotiga moslashishini, balki uning o'zgarayotgan sharoitiga moslashuvchanligini, faoliyatga ijodiy yondashuvini ta'minlaydigan texnika rivojlanishiga ijodiy ta'sir etadi.

Bug'oyalar XIX oxiri va XX asr boshlarida pedagoglarning davrasida o'z aksini keng topdi.

Shu bilan birga bu davrdagi pedagoglarning o'zlarining diqqatiga tiborlarining shaxsni shakllantirishga, bolalarning tarbiyalash va rivojlantirishdamehnatning roliga qaratishdi. Budavrdamustaqil ilmiy bilimning bir sohasi sifatida kasbiy ta'limning nazariyasi va metodika shakllanib boshladi. U ishlabchi qarish va kapitalizmning rivojlanishi,

maktabta'limidagiislohotlar,

kasbiyo'quvmuassasalaritarmoqlariningkengayishibilanshartlanganedi.

Ishlabchiqarishgabolalarvao'smirlarommaviyjalbetilayotgansharoitdabolalar mehnatinihimoya qilishvashogirdliknireorganizatsiyaqilishijtimoiymasalalaribirinc hiplangachiqaboshladi.

XIXasroxirlarivaXXasrboshlaridasodirbo'layotganijtimoiy- iqtisodiyvaijtimoiy- madaniyo'zgarishlarta'siridaG'arbiyYevropapedagogikasidamehnatmaktabinitashk ilqilishgayo'nalganreformatorlikharakativujudgakeldi.

Germaniyalik**GeorgKershenshteyner** (1854-1932) – kasbiyta'limreformatori, uningatoqlitashkilotchisibo'ldi.

Kasbiyfaoliyatgatayyorlashniuxalqmaktabiningmuhimvazifasidebhisobladi.

Uishlabchiqarishdamashg'ulbo'lganyoshishchilaruchunqo'shimchamaktablarniyar atdi,

bumaktabo'smirkasbibilanbog'liqbo'lganumumta'limiytayyorgarlikniberaredi.

Fabrikavaustaxonalarningegalariiishchio'smirlarni,

ularningoyliklarinisaqlaganholdahaftasigamaktabdao'qishuchun 8-10

soatgaishdanozodqilaredilar. Kershenshteynerfabrika-

zavodshogirdliginingyangitizimigaasossoldi,

uishlabchiqarishdagiamaliyishninazariyo'qishbilanbirgaolibboraredi.

Butizimkasbiyta'limningGermaniyatizimisifatidiG'arbiyYevropadakengtarqaldi.

AQShdakasbiypedagogikaningrivojlanishiyangitexnologiyalarjoriyetilishi, mehnatnikonveyerlitashkiletish,

mehnatunumdorliginivaraqobatbardoshliknioshishzaruratigabog'liqmehnatnivais hlabchiqarishnitashkiletishgailmiyyondashuvvujudgakelishibilanbog'langan.

F.U.Taylor (1856-1915) mehnatniilmiytashkilqilishgaasossoldi, mehnatnitashkiletishvaishchilarnio'qitishdayangimetodlarniqo'llash“**taylorizm**”no minioldi.

Ishvaqtinizichlashbo'yichatadbirlarbilanbirgaTeylorishlabchiqarishmadaniyatinitar biyalabshakllantirish, mehnatvadamolishniratsionallashtirish,

ishlayotganodamningpsixo-

fiziologiyasimehnatfaoliyatidahisobgaolishg'oyalarinitaklifetdi.

Teylormehnatoperatsiyalarivauslublarinitahlilqilishvatanlabolishnitaklifetdi.

Teyloryozmainstruktsiyalashgaasossoldi, instruksion (yo'riq)

xaritasininafaqatishlabchiqarish, balkipedagogikinstrument sifatidako'rdi.

Teylorningshogirdlari**F.Djilbret**, **G.L.Gantt**,

R.V.Selvidj,fransuz**A.Fayol**vaboshqalarishlabchiqarishnitakomillashtirishbo'yicha

ishchitashabbuskorliginitarbiyalashzaruratig'oyasiniilgarisurishdi.

Ommaviyishlabchiqarishvakonveyerdamehnatningoperatsiyabo'yichataqsimlanishi sharoitidateylorizmmehnatunumdorliginingortishigako'maklashdi,

lekinshubilanbirgamehnatdazo'riqibishlashga, toliqishga,

kasbiykasalliklarningko'payishigaolibkeldi,

buninguchunteylorizmmishchilarharakatiarboblartomonidantanqidgauchradi.

Avtomobilsozlikasoschilaridanbiri**GenriFord** (1863-1947)

o'zini kasbiyo'qitishnitashkiletishvauningmetodikasiningreformatorisifatidanamoyonetdi.

Ommaviykonveyerliishlabchiqarishniamalgatatbiqetib, umehnatnioperatsiyalarbo'yichataqsimlashasosidaishchilarnio'qitishningoperatsion-potoklitiziminiishlabchiqdi. Bumehnatintensivligivaunumdorliginioshirdi,

lekinshubilanbirgaishchilarasosiyqisminingmalakasinisoddalashtirishgavao'qishmu ddatiniqisqartirishgaolibkeldi.

Keyinchalikkonveyerdamehnatqilishnigumanitarlashtirishbo'yichatadbirlarishlabchihiqildi.

XIXasroxirlaridaG'arbdaamaliypedagogikakabikasbiyo'qitishningmetodikasivujudgakeldi.

Ukorxonalardao'zigaxoso'quvustaxonalariningyaratilishibilanbog'langanedi, shutufaylizavodustaxonadanajralibchiqdivaungapedagogikfunksiyalarqo'shildi.

Ishlabchiqarisho'qitishiuchunshogirdliktizimiepoxasiganisbatananchao'ylabpishiqlangan,

murakkablashibborayotganishlarmajmuinitanlabolishga, qarabo'rganishgaemas,

balkiustako'rsatibbajaradiganishgaasoslangantizimboshlandi.

IkkinchijahonurushidankeyinYevropadamilliymarkazlarvaxalqaromarkazlar urushpaytidakasbiypedagogikabo'yichato'xtabqolgantadqiqotlarniqaytatiklashdi. UlarYUNESKOvaXalqaromehnattashkilotitomonidanqo'llabquvvatlandi. Oxirgio'nyilliklardakadrlarnitayyorlashsohasidaxalqarohamkorlikkuchayibbormoq da.

1.2-§. Kasbiypedagogikaningasosiykategoriyavatushunchalari

Kasbiypedagogikaning**asosiykategoriyalari** – *kasbiyta'lim, kasbiyo'qitish, kasbiytayyorlashvaasosiytushunchalari* – *kasb, mutaxassislik, malaka, kompetentlilik.*

Kasbiypedagogikaning**asosiykategoriyalariniko'ribchiqamiz.**

Kasbiyta'lim –

uyokibukasbdoirasidamalakalifaoliyatolibborishuchunzarurbo'lganbilim, mahoratvako'nikmalarni, hamdama'lumkasbiymuhitdaqabulqilinganxulq-atvorqoidalarivame'yorlarinio'zlashtirishjarayoni, mahsulivanatijasidir.

Kasbiyo'qitish – *buo'qiyotganningkasbbo'yichailmiy-texnikaviybilimlartizimini, hamdakasbiymasalalarniyechishmahoratvako'nikmalarinio'zlashtirishbo'yichamu handis-pedagogvao'qiyotganninghamkorlikdagifaoliyatidir.*

Kasbiytarbiya – *buo'qiyotganningma'lumkasbiymuhitdaqabulqilinganxulq-atvorqoidalarivame'yorlarinio'zlashtirish, hamdaundakasbiymuhimvaijtimoiyahamiyatlishaxssifatlarinishakllantirishbo'yich amuhandis-pedagogvao'qiyotganninghamkorlikdagifaoliyatidir.*

Endikasbiypedagogikaning**asosiytushunchalariniko'ribchiqamiz.**

Kasb – *mehnatfaoliyatiningmahsulibo'lib, uningyo'nalishi* – *kasbiytayyorgarlikvashakllanibbo'lganvauzluksizrivojlanayotganbilimlar, mahoratlavako'nikmalar, hamdamaxsusqobiliyatlarvakasbiymuhimshaxsiysifatlarmajmuidir, ularinsongadaromadningasosiymanbaibo'libxizmatqiladivauningrivojlanishinivaijti moiymavqeinianiqlaydi.*

Kasb–

bumehnatning ijtimoiy taqsimot bilan belgilangan doimiy faoliyat uribo'lib, u umuminsoniy axloqiy me'yorlar bilan muvofiqlashtirilgan bo'ladi.

“Kasb” tushunchasi va uning aсосatida majuda oldin paydobo'lgan. Mehnat differensiallashib borganisari birkasbdoirasidamehnattaqsimotini aksettiruvchi hamaga ehtiyoj tug'iladi. Masalan, chilangankasbichilangar-yig'uvchi, chilangar-ta'mirlovchi, chilangar-asbobchivah.k. kabi qatorturlargabo'linadi.

Shu

sababli birqatorkasblardamehnattaqsimotini tajisifatida alohida mutaxassisliklarni ajratishadi. Masalan: kasbi – chilangar, mutaxassisligi – chilangar-asbobchi; kasbi – vrach, mutaxassisligi – xirurg, terapevtvash.k.

Mutaxassislik

bu maxsus tayyorgarlik va ishda orttirgan tajriba orqali egallangan bilimlar, mahoratlar va ko'nikmalarni majmuibo'lib, ular ma'lum kasbdoirasidafaoliyatning muayyan turini bajarish uchun zarurdir.

Mutaxassislik

bukasbiy mehnatda ishlarning nisbatan tordoirasini qamrovchi kasbiy faoliyat uridir.

Mutaxassislik dantashqari kasbiy faoliyatning alohida turlarida *ixtisoslik* ni ajratishadi. Masalan, kasbi – vrach, mutaxassisligi – xirurg, ixtisosligi – neyroxirurg (boshmiyada operatsiya qiladi).

Ixtisoslik

– *mutaxassislikning bir qismi bo'lib, bu mutaxassislik doirasida yaratiladigan va shu ixtisoslik profili bo'yicha faoliyatning turli jabhalarida chuqurlashtirilgan kasbiy bilim, mahorat va ko'nikmalar olinishini ta'minlaydi.*

Malaka–

buxodim kasbiy tayyorgarligining darajasivaturini, ma'lum ishni bajarishi uchun zarur bo'lgan bilim, amaliy malaka va ko'nikmalar ning undabo'lishidir.
Kasbiy tayyorgarlik malakasi Davlat ta'lim standarti (DTS) ning malakaviy talablarida aniqlanadi.

Ushbukasb,
mutaxassislikbo'yichaxodim mehnatining mazmuniga ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari ning talablarini mutaxassisning malakaviy tavsiflari bilan belgilanadi.
Ular DTS dabitiruvchik kasbiy faoliyatining maqsadlari, vazifalari,
kasbiy faoliyat obyektlarini turlari, hamdazariy bilim,
amaliy malakavako'nikmalarining majburiy minimumi va ta'limni davom ettirish imkoniyatlarini bilan berilgan.

Demak, *malakaviy tavsifnoma* – davlat hujjatibo'lib,
unda ushbu kasbbo'yicha mutaxassisni e'lon qilish kerak bo'lgan bilimlar,
amaliy malakavako'nikmalarga qo'yilgan talablarning ro'yxatini keltirilgan bo'ladi.

Demak, *malaka* – bu:

- kasbiy tayyorgarlik natijasida olingan mutaxassis statusi;
- kasbiy tayyorgarlik darajasi;
- kasbiy faoliyat murakkabligining darajasi.

Oxirgi yillarda “malaka” tushunchasining ma'nosini anchakengaytdi.
Hozirgi paytda xodim malakasiga,
yuqoridagi keltirilgan malakaviy tavsifnomadan tashqari,
kasblarning anchakeng doirasi uchun zarur bo'lgan *shaxsning kasbiy ahamiyatli sifatleri*
qo'shildi. Bu sifatlar “tayanch malakalar” nomini oldi.

Tayanch malakalar – bu umum kasbiy bilim, amaliy malakavako'nikmalar,
hamd shaxs qobiliyatli sifatleri bo'lib,
ularda kasblarning ma'lum guruh bo'yicha ishlarini bajarish uchun zarurdir.

Tayanch malakalar – faoliyatning integrativ turlarini samarali amalga oshirishni taqozo qiladigan professionallar uchun xarakterlidir.

Kognitiv bilim berish g'oyalari nalgana akademika'lim doirasida tayanch malakalarning rivojlanishini qiyin, chunki bilim,
amaliy malakavako'nikmalardan tashqari ularning tarkibiga kognitiv qobiliyatlar,
shaxsning sifatli kasbiy xulq-atvorningshakllari ham kiradi.

Tayanch malakalarning rivojlanishi – shaxs g'oyalari nalgana'limning imtiyozidir.

Tushunchaning ma'nositayanch malakalar xodim shaxsining kasbiy muhim sifatlariga ta'alluqli ekanligini bildiradi. Psixologik-

pedagogik tadqiqotlar 60-gayaqintayanch malakalarni aniqlashimkonini berdi.

Amaliyot samuayy kasbiy faoliyatni samarali bajarish uchun, odatda, 5...7 takasbiy muhim universal sifatlar talab qilinishi niko'rsatdi, ularga quyidagilarkiradi:

- mas'uliyatlilik;
- ishonchlilik;
- kommunikativlik;
- hamkorlik kabo'lgan qobiliyat;
- kreativlik;
- mustaqil qaror qabul qilish gabo'lgan qobiliyat va b.lar.

Tayanch malakalar

mutaxassislar tayanch kompetensiyalaririvojlanishining muhim shartidir.

Kompetensiya (lotincha *competo* – erishmoq daman, moskelaman, yaqinlashmoq daman) –

1) qonun,

ustav yoki boshqame'yoriy hujjat bilan muayyan tashkilotga yoki mansabdor shaxsgataq dimetilgan vakolatlar doirasidir;

2) uyokib ujab hadagi bilim va tajribadir.

Kompetensiyalarning ma'nolari:

- kompetensiya (lotincha *competere* – moskelish) – bu mutaxassis (xodim)ning kasbiy vazifalarning ma'lum sinfini yetish gabo'lgan shaxsiy qobiliyatdir;

- kompetensiya – bu ma'lum sohada muvaffaqiyatli faoliyat yuritishdagi bilim, amaliy malaka va tajribani qo'llash qobiliyatidir;

- kompetensiya – muayyan organyoki mansabdor shaxsning yuridiko'rnatilgan vakolatlari, huquqlari va majburiyatlarining majmuidir; davlat organlari (mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari) tizimida uning o'rnini belgilaydi;

• umumiy kompetensiya —
faoliyatning umumiy turimasalalarini yechishda amaliy tajriba,
mahorat va bilimlarasosidamuvaffaqiyatli harakat qilish qobiliyatidir;

• kasbiy kompetensiya —
faoliyatning kasbiy turimasalalarini yechishda amaliy tajriba,
mahorat va bilimlarasosidamuvaffaqiyatli harakat qilish qobiliyatidir.

“Yevropa uchun tayanch kompetensiyalar” simpoziumining (Bern, 1996 y.)
materiallariga kompetensiyaga quyidagita’rifni berishga imkon tug’diradi:

Kompetensiya —
*bu mutaxassisning kasbiy faoliyatda o’zining bilim va amaliy ko’nikmalarini qo’llashga
bo’lgan umumiy qobiliyati hamda amallarni bajarishning umumlashgan usullaridir.*

Tayanch kompetensiyalar —
*bu turlik kasbiy hamjamiyatlarga moslashish va mahsuldor faoliyat yuritish uchun zarur bo’lgan
madaniyatlararo va sohalararo bilimlar, amaliy malakalar va qobiliyatlardir.*
Tayanch kompetensiyalar kasbdan yuqori turuvchilohidatavsifga ega.

Kasbiy ta’limda alohida ahamiyatga ega bo’lgan beshta tayanch kompetensiyalar
nifarqlashadi.

1. *Ijtimoiy kompetensiya* — o’zigamas’uliyatni olish,
qarorlarni birgalikda ishlab chiqish va uning amalga oshirishda ishtirok etish qobiliyati,
turli ehtimolliklar va dinlarga nisbatan tolerantlik,
o’zining manfaatlarini ishlab chiqarish va jamiyat ehtiyojlariga mos kelishini namoyon qilishdir.

2. *Kommunikativ kompetensiya* — har xil tillarda og’zaki va yozma,
jumladan kompyuterli dasturlashdan foydalanib,
muloqot qilish texnologiyalarini egallash, xususan, Internet orqali muloqot qilish.

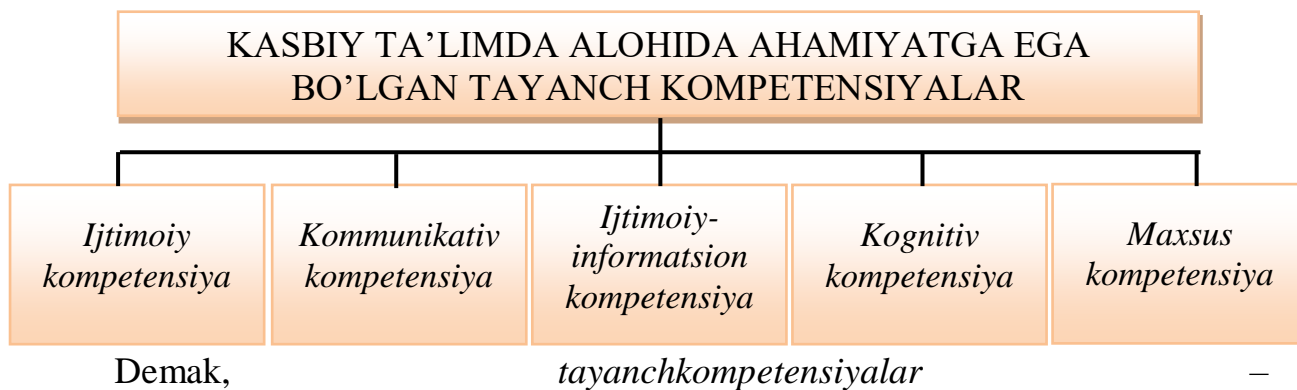
3. *Ijtimoiy-informatsion kompetensiya* —
informatsion texnologiyalarni egallaganlik va Internet orqali tarqatilayotgan ijtimoiy inf
ormatsiyaga tanqidiy munosabat dabo’lish.

4. *Kognitiv kompetensiya* —
ta’lim darajasini doimiy ravishda o’rtirib borishga hozirlik,

o'zining shaxsiy potensialini dolzarb lashtirish va realizatsiya qilishga ehtiyoj, o'z-
 yangi bilim va amaliy ko'nikmalarni mustaqil egallash qobiliyati, o'z-
 o'zini rivojlantirish qobiliyati.

5. Maxsus kompetensiya

kasbiy amallarni mustaqil bajarishga tayyorlanganlik, o'z mehnat natijalarini baholash.

bu muayyan kasbiy vaziyatlarda muvaffaqiyatli faoliyat uchun zarur bo'lgan amaldagi bilimlar, amaliy malakalar, hamda qobiliyatlardir.

Ular faoliyat subyektlarining shaxsiy xarakteristikalarini emas

(tayanch malakalardan prinsipial farqihama nashunda),

balki shaxs sifatlarini realizatsiya qilishga ko'maklashadi,

faoliyat subyektlariga kasbiy mahorat va obyektiv ijodiyotning yuqori pog'onalarigacha qisqanida ularning raqobatbardoshligi va ijtimoiy-kasbiy mobiliginib elgilaydi.

Ular turli ijtimoiy vakasbiy hamjamiyatlarda muvaffaqiyatli moslashishimkonini beradi.

Umumlashganlikning yuqori darajadagi ijtimoiy-kasbiy tuzilmasi sifatida ular subyekt maqsadli (ijtimoiy-kasbiy vakasbiy-ijodiy) funksiyalarining tahlil bilan aniqlanadi.

Bu maqsadga muqim vakafolatlangan erishish mutaxassisda kasbiy-

ijodiy potensial shakllanganda *krativ kasbiy ta'lim* doirasida erishish mumkin.

**“Kasbiyo'qitishning zamonaviyo'qituvchisi”
profili uchun mumkin bo'lgan jabhamisoli**

Kompetensiyalari	Fokus Bilimi	Xulq-atvori	Mahorati
Kasbiy kompetensiya	Mehnatbozoritalablarini hisobga olgan holda o'z fanining mazmunini biladi va tushunadi	O'quvchilarga nisbatan halol va adolatli	Yakuniy natijaga o'ralgan noma'qul qitishni muvaffaqiyatli o'tkazadi
Ijtimoiy kompetensiya	O'z o'quvchilari-ning har xil qobiliyatlarini va hissiyotlarini tushunadi	O'quvchilarga vaham kasblariga tushunish bilan o'g'ri munosabatdabo'ladi	O'qiyotganlar, hamkasblar, rahbarlar, ota-onalar hamda firmalar bilan muvaffaqiyatli hamkorlikdabo'ladi
Shaxsiy kompetensiya	O'zining kuchli va bo'shtomonlarini va ularning sabablarini biladi	O'zining kuchli taraflarini qadrlaydi va xatolarini darsdan saboq qoladi	O'z qobiliyatlarini tanoladivao'z potensialini rivojlantirishda davometadi

1.3-§. Kasbiy pedagogikaning ilmiy-tadqiqot metodlari.

Pedagog-olimlar va amaliyotchilarning o'z ishlarini mavjud pedagogik hodisalar va jarayonlarni, yangi o'yalarni, bironta metod, usul, vosita, mashq, o'yini yoki ularning majmuasi samarasini, qaysi biri yoki bir guruho'quvchi-talabalarining bilim, saviya, xulq-atvorlarini o'rganishda, umuman olganda talim-tarbiya mazmun-mohiyatini boyitishda, yangilashda pedagogikaning maqsadli vazifalariga muvofiq keladigan metodlar bilan o'rganadi. Kasbiy pedagogika talabalarga ilmiy-tadqiqot metodlarini taqdim qilganda ularni o'rtavao'rtam maxsus bilim yurtlarida tahsil olib yotgan yoshavlodni tarbiyalash, o'z kasbiy bilimni qilish va o'qitishning real jarayonlariga xos bo'lgan tashqi va ichki aloq avamunosabatlarni o'qitirishga, ularning ijodiy va salbiy tomonlarini ajratishga, bilim berishning optimal yo'llari, metod va vositalarini ilmiy tekshirishlar o'tkazib aniqlashga o'rgatadi. Talababo'lajak mutaxassis-o'qituvchi sifatida talim-

tarbiyaning maqsadi, mazmuni, shakl, metod, vositalari qanchalik to'g'ri tanlansa, bu jarayonni ta'kidlash zarur bo'lgan hunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi.

O'qitish va tarbiyalashdan avval hamd ashuning ayni paytida tekshirishga o'raltirilgan ilmiy

tadqiqot metodlarini ta'kidlash zarur bo'lgan hunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi. Quyidagi mazkur holatlar o'qituvchining o'quvchilarga o'g'risidagi bilimlarini yanada ta'kidlash zarur bo'lgan hunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi:

- o'quvchilarning munosabatlari va bir-biri o'rtasidagi tafovutlar mavjudligi;
- o'qitish va tarbiyalash jarayonida mavjud g'azaladigan o'qitish va tarbiyalash vazifalari, shakl, metod va vositalarning o'zgarishi;
- metod va vositalarning amalga oshirishning qaydar jadamurakkabligi;
- harbiro'quvchining oila, ota-ona, aka-uka, do'stlari, mahallasi, o'qituvchisi, maktabi, sinfi, guruhi, vataniga ixlosi;
- harbiro'quvchining bilim, mehnat, qaysidir, kimni dir qutqarish, himoyalash,
- yordamga ham mavqat tayyor bo'lishiga, mardlik, jasurlik ko'rsatishiga intilganligi;
- harbiro'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini, aqliy, ruhiy, xulqiy va jismoniy tomonlarini qaydar jada o'sib borishi;
- harbiro'quvchini uning bilimi, saviyasi, qobiliyatlarini bilib olish qaysi andozada
- o'qitish va tarbiyalash mumkinligi;
- o'quvchilarning ta'kidlash zarur bo'lgan hunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi;
- bilim, ko'nikma va malaka o'zlashtirish qobiliyatidagi darajasi.

Mazkur quyidagi ishlab chiqilgan metodlar ta'kidlash zarur bo'lgan hunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi muvofiq hisoblanadi:

Pedagogik kuzatish odatdapeдагогик kuzatish ma'lum reja asosida o'tkaziladi. U orqali o'quvchilarga aytmasdan va sezdirmasdan ularning bilimlarini o'zlashtirishlarini, ularning xulq-atvorini va xususiyatlarining o'zgarishlarini, qobiliyatlarining o'sishlarini, qo'yilgan maqsadga amalga oshayotganligini, shaxsiy farqlarini

arinianiqlash,

qiyoslash,

hisobga olish va biron maqsad niko'zdatutibid roketish uchun tashkiletiladi hamdate gishl ita'limiy-

tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish yo'lidametod va vositalarni belgilash uchun qo'llaniladi. Kuzatish orqali topilgan materiallarni o'rganiladi va tadqiqotchini uyokib upedagogik xulosalar qilishiga zamin yaratadi.

Bunda kuzatishlardavomiyligivasoni, kuzatish ob'yekti, vaqti, yig'ilgan dalillarni ahlilqilinadi va qiyoslanadi. Nihoyat, kuzatish natijalariga qarab, pedagogik vaziyatlarni ijobiy tomonlarga o'zgartirish uchun kerakli tavsiyalarni taqdim etiladi.

Pedagogik kuzatish metodibevositavabilvositakuzatish turlariga bo'linadi.

Bevositakuzatish metodibiror-bir hodisa ning oqibatlarini,

o'quvchining shu vaziyatdabo'lgan xatti-

Kasbiy pedagogikaning ilmiy – tadqiqot metodlari yosh avlodni tarbiyalash, o'z kasbiga bilimli qilish va o'qitishning real jarayonlariga xos bo'lgan tashqi va ichki aloqa va munosabatlarni tarkib toptirishga, ularning ijobiy va salbiy tomonlarini ajratishga, bilim berish va tarbiyalashning optimal yo'llari, metod va vositalarini ilmiy tekshirishlar o'tkazib aniqlashga yordam beradi

Pedagogik kuzatish

Suhbat

O'qituvchi ijodini o'rganish

So'rovnoma test

Maktab hujjatlarni tahlil qilish

Eksperiment tajriba-sinov

Statistika ma'lumotlar tahlil

Matematika – kibernetika metodi

harakatlari, so'zlar haqidagi aniqlik materialni o'quvchilar, o'qituvchilar, ota-onalar, boshqa shaxslar orqali yoki video,

diktofonni qo'llash bilan o'rganib olishga imkon beradi. Bilvositakuzatish dato'g'ri, ob'yektiv natijalar olish uchun shaxsantadqiqotchi pedagog o'zi ishtirok qilib, borish, hodisa va vaziyatlarni, kerakli o'quvchilarni xatti-harakatlarini o'z ko'z bilan kechiradi.

Suhbat metodi-maktab o'qituvchilari va o'quvchilar jamoasi bilan, ota-onalar, tanish va notanish odamlar bilan maktab va boshqa ta'lim muassasalarida,

xonadonvako'chada, transportyokibirontashkilotdayakka, guruhliyokiommaviy tarzd aqo'yilgan pedagogik masalalarni aniqlash uchun olib borilganda qo'llaniladi.

Har bir pedagogik maqsadga yo'naltirilgan suhbat tadqiqotchining jiddiy tayyorgarlikko'rganini bildiradi.

Jumladan,

suhbat mazmunli va maqsadga muvofiqo'tishi uchun avvalambor quyidagi masalalarni yechish hishitalab etadi:

- suhbat rejasini tuzish, uni amalga oshirish yo'llarini belgilash;
- qo'yilgan masalalarga oid kerakli savollarni topish;
- suhbatni o'tkazish joyi va vaqtini belgilash va erkin, do'stona gaplashishga qulays haroitlar (shinamjoy, chiroyli musiqa, yorug'lik, guldastalar va h.k.) yaratish;
- suhbat doshlarning soni, yoshi, kasbi, bilim va madaniyat darajasini va hulqatvorini, umumankimligini oldindan bilish yoki aniqlab olish, suhbat chog'idashularni unutmastlik;
- suhbatga madaniy chaqirish, taklif qilish yoki suhbat qilishni so'rash, iltimos qilish ;
- suhbatda tashqiro'rinish va o'zini madaniy tutishi, mazmunli so'zlar bilan suhbat doshlarni lol qoldirish;
- o'zivasuhbat doshidan mahmadonavabachkanabo'lmasligini so'rash, borsavoll arini aniqlavon qo'yish;
- muomala ohangini ijroiy to'g'irlash, jiddiy tusdagapirish;
- suhbatning qaysi birdaqiqasida unikerakli, maqsadiy tomonga yo'naltira olishni bilish, suhbat doshning ayni paytda gironi holatini sezib, suhbatni shunga moslashtirish, o'zgartirish yoki mutlaq o'txtatish.

Tekshirayotgan suhbat dosh bilan bevosita og'zakisuhbat tarzida aloqadabo'lish p aytida uning javoblarini ko'pinchayozmasdan erkin muomalashaklida qo'llaniladi.

Lekin bu pedagogik tadqiqotga yo'naltirilgan suhbat erkini suhbat emas, savollarni oldind anbelgilangan izchillikda bayon qilishni nazardatutadi. Bunda javoblarsuhbat doshlarni ngroziligibilan videoyoki diktofoniga yozibolinadi.

Suhbat natijalarini tahlil qilindi, qiyoslanadi, umumlashtiriladi, tegishli xulosalar chiqaril

adi, ularqo' shimchalar bilan pedagogik jarayonni kiritish yoki kiritmasligi ta'vsiy beriladi.

Bolalar ijodini o'rganish- bunda o'quvchilarning o'ziga xos faoliyatlariga, shaxsiy bilim, malaka va qobiliyatlariga doir millatni tahlil qilindi, muayyan xulosalar va salohiyatlar berildi. Har bir insonning buni katta o'ziga xoslik sifatida ko'rib chiqish zarur. U hayotni qamrab olish bilan o'ziga xoslik, ta'biyat bilan bog'lanish, ota-onaning bilan kelgan nafaqat o'z ta'limi, balki qobiliyatlari, intilishlari bilan boshqalardan farqlanadi. Shunga qarab har bir o'quvchining vazifasi bolaning o'zini talim berishni o'rganish, shu xislatlarni shakllantirish va rivojlantirishni o'rganishni o'rganishdir. Bolalarning qaysi ijodga mansubligini aniqlashda pedagogik tadqiqotlar va tahlillar o'tkaziladi.

Bu ishlar nima uchun amalga oshirish uchun ularning turli daftarlari, tutgan kundaliklari, bayon va insholarini, yozilgan nertak, hikoya va she'rlari, to'qilgan matov va tikilgan kiyim-bosh kiyim-oyoq kiyimlari, chizilgan rasmlar va ishlagan fotosuratlari, tuzilgan asbob-kunalar va apparat yoki mashina-mexanizmlarning maketlari, matematika formulalari yechishga yong'ichayondoshuvlari, fizika-kimyos biologiya dano' o'tkazilgan tajriba-sinovlari, onayurtimizning turli joylariga sayr qilishlari, arxeologik qazishlarga ishtirok etishlari, tarixiy meros va yodgorliklarimizni saqlash o'rganishlari, majlis va munozaralarida o'z g'ayri qat'iyatlarini saqlash o'rganishlari, musiqani o'rganishlari, jismoniy tarbiya va sport bilan mashg'ulotlari, sport o'ynash, o'ynash, pazandachilik o'rganishlari, o'ydag' hayvonlari, bog' va polizlariga qarashlari o'rganish xizmat qiladi.

Bolalar ijodini o'rganish, tahlil qilish va baholash uchun mamlakatimizda tugalmaydigan ravishda har bir maktabdan tortib respublikamizning har bir qismida o'rganishlari, tanlov va festivallar, konsert va ko'rgazmalar, musobaqa va ijodiy uchrashuvlar o'tkaziladi. Bularning natijasi yoshlar orasida qobiliyatli, salohiyatli, zukko, birishga ixlos qo'ygan, intilishlari o'rganish o'rganishlari, ilvaqizlarimizni aniqlashdir. Bu aynan tadqiqotchi pedagoglarning ishidir. Keyingi bosqichda yoshlarning iste'dodlar

inio'stirish uchun har birta'lim muassasida dastur, reja, moddiy va ilmiy sharoitlartuzilgan, maxsus maktablar va to'garaklar ishlatilmoqda.

Test, so'rov nomalar metodi-

tadqiqotchining boshqakishilardan pedagogik tajribaning bir ortomoniyoki hodisalari haqida axborot olish jarayonini bu metodning asosini tashkil qiladi, ta'lim-tarbiyada faol qo'llanilmoqda. So'rov nomi, ya'ni anketada yaratilgan ilmiy farazning do'lbazligi va yangiligini aniqlash, o'quvchilarning bilim va savobiyasini aniqlash, ularning fikrlarini, qarashlarini, qaysi fanlarga va qanday kasblarga qiziqishlarini, qaysi darsda qanday usullar bilan ishlash, qanday vositadan foydalanish, qanday o'yin qilish foydali, unumli va qiziqarli o'tadi, qaysi adabiy kashramon, ishchi, shifokor, olim, san'atkor, o'qituvchi, o'quvchi, sportchi dano'rnako'saarziydi, kelajak orzu-istaklarini bilish va tegishli xulosalar chiqarish, tavsiyalar berish maqsadida o'tkaziladi. So'rov nomalar o'ila, sinf, guruh, maktab jamoada g'zaromunosabatlarni o'rganishda qo'llaniladi, ularning materiallari munosabatlarning shakllanishida g'itur libos qichlarni ta'riflovchi to'siqlar va faol holatlar niko'rsatadi.

So'rov nomi metodlaridan biri - bu test yordamida g'isino vdir.

Test sinovlar metodi-

buyuz majavoblarning ommaviy ravishda g'ibolish metodidir. Test savollarida noko'zlangan maqsad o'z vaqtida o'quvchilarning bilimlarini yoppasiga baholashdir. Test yordamida sinovo'quvchi yoki o'qituvchining bilimi, ilmi, ma'naviyati hamda yoshlarning qaysi yo'nalish va mutaxassislikka layoqati, iqtidorini zudlik bilan aniqlash yoki baholash imkonini beradi. So'rov nomalarida javoblar nining ta'rif va miqdori oldindan nazarga olinmasada, test so'rovlarda savollarni muayyan tarzda ifodalab, taklif qilinayotgan javoblardan biri yoki bir nechta sinifni tanlab olishni nazarda tutadi. Test yordamida so'roq o'tkazish yanabir ijobiy tomoni - testni ommaviy tarzda o'tkazish sababli, chunki bilimni baholash jarayonini kompyuter yordamida avtomatlashtirish mumkin.

Bundantashqari, testsavollarivamasalalariningo'zigaxosyanabirtomonishunda ki, uningqiskavalo'ndaligi, to'g'rijavobni umumiy javoblarichidaborligivaularningo'quvchilargako'rsatmabo'li bhizmatqilishi, uningjavobnitopishdanafaqatbilim, balkidiqqat, xotira, sezgirlikvatopqirliklarqo'lkeladi. Testsinovlarnio'tkazishdao'quvchi-talabavao'qituvchiorasidaginoxushpsixologikto'siqlaryo'qoladi. Barchao'quvchi-talabalargaberiladiganimtihonsharoitlarivaqti, variantlarningmurakkablikdarajasi, baholashmezonlarideyarlibirxilbo'lishigaerishiladi.

Testsavollario'quvchilarningmustaqilishlashiniyanadafaollashtiradi. Testsinovinioliy, o'rtavao'rtamaxsus o'quvyurtlarigareytingnazoratlaridaqo'llashijobiy natijalarbermoqda. Testnatijalariniavtomatlash-

tirilganholdaishlabchiqishamalgaoshirildi, o'quvchilarningqaysifandanbilimlariningpastyoki yuqoriligini baholashvaunidarholmuassasaningozidatahlil qilishimkoniyati yaratildi.

Testsinovlariniishlabchiqishmurakkabilmiyjarayon. Pirovardnatijadatadqiqotnatijalariningishonchliligiberilayotgansavollarshaklivamazmunigabog'liqbo'ladi.

Maktabhujjatlarinitahlil qilishmetodi-

qatoryillardavomidagimateriallarnio'rganishmaktab, litsey, kollejo'qituvchi, murabbiy, metodist, psixolog,

o'quvchiningfaoliyatinita'riflabberishuchunbenihoyatqimmatlima'lumotberadi.

Harbirta'limmuassasiningarxividasaqlanibkelayotgano'ziningtarixiyqiymatibaland xalqmaorifigaoidhujjatlar, kafedra, bo'lim, fakultetxujjatlarihozirgivaqtdagipedagogikjarayonholatini, uningotmishdagiholatdanfarqlio'laroqqiyosiytarzdayorituvchiani qilmiyahborotto'plashga, harbiro'quvchi-

talabashuyerdahsilolayotgandaharbiro'quvchilarningumumiymiqdori, ijtimoiytarkibi, allardanpedagogtadqiqotchio'quvchilarningumumiymiqdori,

ularningo'sishlariyokikamayishsabablaritavsifi, o'quvchilarningfanlarbo'yichao'zlashtirishdarajasi, alochivaqoloqlar, iqtidorli, olimpiadaqatnashchilariharbiro'quvyilig aqarabsoni, muassasaningilmiy-

pedagogikvamoddiybazabilanta'minlashini aniqlab olishim mumkin.

Tadqiqotchipedagogmaktabholatinivaundatashkilqilganta'lim-tarbiyajarayoninio'rganishdao'qituvchilarishiniaksettiruvchimateriallar, ya'nidavlatlata'limstandartlari, o'quvmashg'ulotlarningjadvallari, o'quvtartibiqoidalarivanizomlari,o'quvreja,dastur,konspekt,ma'ruzamatni,bo'lim,afedra,fakultet,pedagogikkengashiningbayonnomalari,yoritilgandarslikvaqo'llanmalar,o'qituvchi,kurator,metodist,psixolog,tarbiyachilaro'quvtarbiyaviyishlaritog'risidagikundalikvahisobotlarniso'rabtadqiqiyo'rganadivataqqoslaydi.

Eksperiment,tajriba-sinovmetodi-ushbutajribaasosanta'lim-tarbiyajarayonigaaloqadorilmiyfarazyokiamaliyishlarningtadbqiqjarayonlarinitekshirish, aniqlashmaqsadidao'tkaziladi.Pedagogikeksperimentbuhamkuzatishmetodigayaqin,lekinbularningbir-biridanfarqishundaki,pedagogikkuzatishdatoza, ob'yektivnatijaolishuchunhechkimmazkurjarayongaaralashmaydi, eksperimentdaesatadqiqotchipedagogaralashadi, muayyansharoitlaryaratadi, pedagogikjarayongayangiliklarkiritadi,unibirnechamartaqayta-qaytatakrorlaydi.Eksperimentaltekshirishhardoimyangitajribao'tkazishninazardatutadi. Butajribaningmohiyatita'lim-tarbiyajarayoniningo'tkazishsharoitinio'zgartirishdaniboratbo'ladi.

Pedagogikeksperimentmaqsadidastlabkio'qitishyokitarbiyaholatinio'zgartirishdarsgakiritilayotgananiqmetodvavositalar,tanlanganmateriallarmuhimliginibelgilabqo'yishdir.Pedagogikeksperimento'tkazishdanavvaltadqiqotchipedagoghuishyuzasidanoldigaqo'yganilmiytushunchalarasosidamaqsadvavazifalarnianiqlabolishikerak. Masalan, faraz (o'rtagatashlanganyangifikrniqandayholatdapedagogikjarayonnio'zgartirishdaqaysiijobiyntajalarnikutmoqda);tadqiqotob'yekti(qaysita'limmuassasasidaqaysifanbo'ychavaqaysibosqichdagipedagogikjarayon);tadqiqotpredmeti(shufanningqaysio'quvmaterialbo'yichaishlamoqchi);tadqiqotdolzarbligi(butadqiqotilmga,ta'lim-tarbiyatizimigaqaysioziqaberadi); tadqiqotilmiyyangiligi (tadqiqotchio'zio'yilabchiqqanqaysifikrvag'oyalarnitaqdimqilmoqchi);

nazariymuhimligi (ilmniqandayrivojlantiradi); amaliymuhimligi (ta'lim-tarbiyaamaliyotiganimaberadi).

Pedagogikeksperimentningquyidagimetodlarmavjud:birdan-birfarqlanish-yangimetodyokivositasifatitekshiriladi.Bundaeksperimentdaishtirokqiladigano'quvchi-talabalarikki,tarkiblaribilim-malakabo'yichatengo'quvchi-talabalardaniboratguruhgabo'linadi, birinchi, nazoratguruhidao'quvisheskicha,yangimetodvositaniishgakiritmasdano'tkaziladi, ikkinchieksperimentalguruhdaesao'quvishyokiaksincha,yangimetodvositanikiritibo'tkaziladi.Sinovlaro'tishvaqtivamashg'ulotlarhajmibelgilanadi. Sinovlartugashibilannatijalarsolishtiriladi, natijalartahliliyangimetodvositaijobiyta'siretishiqanchaliginiko'rsatadi.Bundaypedagogikeksperimentko'zdatutilganmaqsadgaqarabuchbosqichgabo'linadi:

- 1)Ta'kidlovchibosqich-hozirgikundamavjudbo'lganpedagogikvaziyato'rganiladi;
- 2) Nazoratbosqichi-eksperimentdaishtirokqiladigano'quvchi-talabalarbilimmalakalaritekshiriladivaikki,tarkiblaribilim-malakabo'yichatengo'quvchitalabalardaniboratguruhgaajratilganholao'rganiladi;
- 3)O'qitishbosqichi-taqdimetilganfarazbo'yichayangimetodvositalardaniboratpedagogikjarayonyaratiladivamuhimligitekshiriladi.Birdan-biro'xshashlik-ikkiyokibirnechaguruhlardao'quvchi-talabalarningbilim, ko'nikmavamalakalardarajalarinitekshirishmaqsadidadarslarturlimetodvositalarasosidao'tkaziladi. Sinovlartugashibilannatijalarsolishtiriladi, natijalartahliliharbirguruho'quvchi-talabalarningbilim, ko'nikmavamalakalardarajalarqanchaligivasifatiniko'rsatadi.Birgabo'ladigano'zgarishlar-ikkiyokibirnechaguruhlardao'quvchi-talabalarningbilim,ko'nikmavamalakalardarajalarinio'zgartirishmaqsadidayangimetodvositanikiritilibo'tkaziladi. Sinovlartugashibilannatijalarsolishtiriladi, natijalartahliliharbirguruho'quvchi -talabalarningbilim, ko'nikmavamalakalardarajalarozgarishlarqanchaligivasifatiniko'rsatadi.

Statistikama'lumotlarinitahlilqilishmetodi

respublikamizdaharbirtashkilotvata'limmuassasasiningo'ziningo'zigaxosxususiyatlarimavjud.Davlatxalqxo'jaligirejalarigaasoslanib,ta'limmuassasalarajratilgankapitalmablag'larningdoimiyo'sibborishi,maktabbinolarivaularningjihozlari,kabinet,kompyuterxonalarivalaboratoriyalari,muassasaxududi,sportmaydonivastadionlari,kutubxonalari, darslikvao'quvqo'llanmalarivako'rgazmaliqurollariniko'payishi,yaxshisaqlashivata'mirlashi,o'quvchi-talabalarsoni,o'qituvchikadrlarsonivailmiydarajalari,muassasaqurilishi,xo'jalikshartnomalarivaulardantushayotganmablag'larnio'rnatilgantartibgako'ratasarrufetishiqonunvaqonunostihujjatlardabelgilabqo'yilgan.Bularninghammasi-davlat,jamiyat,xalqnazoratidabo'libvaishnidoimoyaxshilashuchunstatistikma'lumotlarnijamlashvaaniqlashtashkilotiorqalianiqlanadi.Tadqiqotchipedagoguchunstatistikma'lumotlarnitahlilqilish-ta'lim-tarbiyajarayonigabularningalohidaqaysibiriyokimajmuaholatdata'sirko'rsatishinianiqlashvapedagogikjamoagatavsiyalarniberishko'rsatibo'tilgan.

Matematika-kiberiyetikametodi-ta'lim-

tarbiyanazariyasihozirgikundahisoblashmatematikasivakibernetikamashinalariyordamidao'ziningko'pilmiytadqiqotlariniolibbormoqda.

Tadqiqotchipedagoglari'ziningilmiyishlaridadasturlita'lim,o'qitishnimustahkamlash,reytingvatestlarorqalibaholash,ta'lim-

tarbiyasamaradorliginioshishirish,shaxsgayo'naltirilganta'limberish,maktabhisobotiniashinalaryordamidatuzishvamashinaorqaliboshqarishtog'risidako'pqimmatlitavsiyalarbermoqda.

Bundantashqari,

harbirta'limmuassasasidagikompyuterlardao'quvchi-

talabalarog'risidakeraklima'lumotlarmavjud.Masalan,o'quvchitalabalarshart-sharoitlarni,yutuqvakamchiliklarnibilish,yoshlarorasidagimunosatatlarni,dingabo'lganqiziqishlarinianiqlash,

talabalariningma'naviysifatlardarajasi,bilimolishgaishtiyuqi,adabiyotlarbilanta'minlanganlikdarajasi,o'quvtaqsimoti, professor-o'qituvchilarningo'qitishdarajasi,o'quvqo'llanmalarining sifatini,

kompyuter bilan mashg'ulot o'tkazish turlarini o'rganish, qo'llanilayotgan testlar muhimligi, ilmiy vakasbi mahoratini oshirishda gimashg'ulotlarning turi, talabalar stipendiyasi miqdori, ota-onalarining moddiy yordami, ularning ma'lumoti, ish joyi, o'quvchi-talabalarining ko'pchilik qismini tashkil etadigan jamoat joyi, yashash joyi, ilmiy dunyoqarashining hakllanishida ta'sir etuvchi omillar, mutaxassis bo'lib yetishda hal qiluvchi omillar, o'quvchi-talabalarining onglik darajasini oshirish jarayoni, komilinson bo'lish uchun kerakli bo'lgan ma'naviy sifatlar, komillikka erishish uchun tezroq o'tulish kerak bo'lgan salbiy sifatlar, Kadrlar tayyorlash milliy dasturida "Ta'lim to'g'risida" g'rafiy qonunining mazmun-mohiyati haqidagi o'quvchi-talabalarining fikrlari va munosabatini kabi masalalar kompyuterlarda qayta ishlanadigan vositalar orqali qayiladi.

Bundan maqsad, barcha o'quvchi-talabalarining bilim, savoya, aqliy salohiyati, ruhiy va jismoniy salomatligi, hozirgi ehtiyojlarini va dunyoqarashlarini ilmiy o'rganish hamda vaqtidakerakli tajriba va maliyotlarni o'tkazishdir.

1.4-§. Pedagogik faoliyatga qo'yilgan talablar, pedagogning asosiy professional sifatlari

O'qituvchining pedagogik faoliyati – tarbiyachilik sifatidagi faoliyati, uning boshqa soha bilimlaridan xabardor bo'lishi, o'z faniga doir fundamental bilimni egallash hamda maktab o'qituvchisining shakllanib ketayotgan shaxsiy psixologiyasi, uning qobiliyatlarini o'g'risida chuqur bilimni egallash, kishilik o'lamida sodir bo'layotgan sotsial voqea-hodisalarni o'g'riidrok etish va ularni o'g'ri baholash, guruh jamoasini yaxlit va har bir o'quvchini puxta o'rganish, ularning xulq-atvorini sotsial faoliyatini oldindan aytib baholash mahoratini o'g'ri yatkatta ahamiyatga ega qilib ko'rsatir.

Pedagog kasbi mahoratini o'g'ri oshirishda pedagogning isbatan maktab ma'muriyati, hamkasblari, o'quvchilar, ota-

onalardan kutiladigan sotsial munosabatlar juda muhimdir.

Pedagogning obro'si uning dars mashg'ulotidagi faolligi,

maktab jamoasida olib boradigan ishлари,

ota-onalar bilan muloqotixullas,

o'zaxloqiy idealiga muvofiqlik xatti-

harakatlar bilan belgilanadi. U o'z o'quvchilaridagi buyurilgan ish uchun yuksak darajadagi

isotsial mas'uliyatni his qilish hodotini,

oliy janoblikni tarbiyalashi,

uning intellektual kamolotiga erishib,

ma'naviy jihatdan musaffokishibo'lib tarbiyalanishiga erishmoga ikerak.

Pedagog faoliyatiga,

uning o'quvchilari turli yosh bosqichlarida ular bilan qanday uslubda ish olib borish katta

olo'ynaydi. Psixologik-pedagogika daniyotlarida o'quvchilarga rahbarlik qilishda tez-

tez xurmat beradigan quyidagi besh xil uslubialohida ajratib ko'rsatiladi:

1. Avtokrat (o'zini ustun qo'yish, "baland dimog");

2. Avtoritar (ma'muriy buyruqboz);

3. Demokratik (jamoasiga suyanib ish olib boruvchi);

4. Liberal – loqayd (amaldar rahbarlikdanchetda,

o'z vazifasini nomigagina bajaradi);

5. Noizchil

(o'quvchilar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarda vaziyatda qarab ishtutadi,

"uning kim tarafdori ekanini bilib bo'lmaydi!").

Real hayotdagi pedagog faoliyatida uning rahbarlik usulini turlasubektiv va obektiv omillarning ta'siri ostidashakllanib boradi. Bunday omillar –

pedagogik faoliyatining bira subektiv sifatidagi pedagogning yuksak darajadagi pedagogik madaniyatini qarortopishi uchun zarur shartlardandir.

Pedagog bilan o'quvchi o'rtasidagi turli xil vaziyatlardagi o'zaro munosabatlarni ahlil qilish natijasida bolalar jamoasidagi psixologik muhit va kommunikativ madaniyat pedagogning o'quvchilar bilan qiladigan muomalalar ziva uning pedagogik nazokatiga o'p jihatdan bog'liq bo'ladi, degan xulosaga kelish mumkin.

Ta'lim muassasalaridagi o'qituvchining pedagogik faoliyatiga hamkorlikning quyidagi shakllar mavjud:

- *faoliyatgakisirish;*
- *mustaqilharakatlar*

(o'qituvchibilanta'limoluvchilarhamkorlikdabajaradilar);

- *o'qituvchiharakatniboshlabberadivaungata'limoluvchilarnijalbetadi;*
- *taqlidharakatlari*

(o'qituvchidanibratolganta'limoluvchilaranashunamunaasosidaharakatqiladi);

- *madadharakatlari*

(o'qituvchita'limoluvchilargaoraliqmaqsadnivaungaerishishusullarinitanlashdayordamberadihamdaoxirginatijaninazoratqiladi);

- *o'zini-o'ziboshqarishharakatlari*

(o'qituvchiumumiymaqsadniko'tarishdavaoxirginatijanibaholashdaishtiroketadi);

- *o'zini-o'ziqo'zg'atuvchiharakatlar;*
- *o'ziniuyushtiruvchiharakatlar.*

Hamkorlikdagifaoliyatusullaribirgalikdagixatti-harakatlarshaklidanamoyonbo'lib,

ungamuloqotdavrlarisingarimazkurfaoliyatningoddiybirliklaridebqarashmumkin.

Birgalikdagiharakatdavriqo'yiladiganushbualmashuvnio'zichigaoladi:

o'quvchiharakatboshlaydi, ta'limoluvchilarunidavomettiradiyokitugallaydi.

Ta'limmuassasalaridagihamkorlikdagifaoliyatningxususiyatlarinio'rganishvatajribalardasinabko'rishningasosiyamaqsadita'limoluvchilarningbilimlarnio'zlashtirishdagiqiyinchiliklariningsabablarinivamanbalarinitadqiqetishhamdata'limjarayonidayokihamkorlikdagifaoliyatbilimlarnio'zlashtirishsamaradorliginioshirishningasosiyomillarinianiqlashdaniboratdir.

Demokratikjamiyatdapedagoglikkasbi. “KadrlartayyorlashMilliydasturi” g'oyalariniamaliyotgatadbiqetishrespublikata'limtizimidaolibborilayotgano'qituvchi, tarbiyachi, ishlabchiqarishustalariningma'naviyqiyofasihamdakasbiymahoratigahambog'liqdir.

Shaxsnitarbiyalashishinihoyatdamurakkabfaoliyatjarayonibo'lib, judaqadimdanushbufooliyatgajamiyatningetukkishilarijalbetilgandir.

Mazkurholatyoshavlodtarbiyasi,
uningtashkiletilishimazmuninafaqatshaxskamoloti,
balkijamiyattaraqqiyotinihambelgilashdamuhimahamiyatgaegaekanliginianglatadi.

O'qituvchi (pedagog)
pedagogik, psixologik va mutahassislik yo'nalishlaribo'yicha maxsus ma'lumot,
kasbiy tayyorgarlik,
yuksak ahloqiy fazilatlar ga ega ma'da'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxs
sanaladiyu

O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar:

O'qituvchi jamiyat ijtimoiy hayotidaro'y berayotgano'zgarishlar,
olibborilayotgan ijtimoiy islohotlarning mohiyatini chuqur anglab olish hamda bu borada o'q
uvchilarga to'g'ri, asosli ma'lumotlarni berish lozim.

Zamonaviy o'qituvchining ilm-fan,
texnika va texnologiyangiliklarivayutuqlaridan xabardor bo'lishi talab etiladi. O'qitu
vchi o'z mutaxassisligibo'yicha chuqur, puxta bilim ga ega bo'lishi,
o'z ustida tinimsiz izlanishlar lozim. O'qituvchi pedagogika va psixologiya fanlariga asosl
arin puxta bilish, ta'lim-
tarbiya jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan hol
dafaoliyati tashkilotchilik kerak.

O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida eng samarali shakl,
metod va vositalardan unumli foydalanishni ta'minlash lozim. O'qituv
chi ijodkor, tashabbuskor va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi shart.

O'qituvchi yuksak darajadagi pedagogik mahorat, chunonchi,
kommunikativliklari, pedagogik texnika (nutq, yuz, qo'l-
oyoq va g'ayda harakatlari, mimika, pantomimika, jest)
qoidalarini chuqur o'zlashtirib olishga erishishlar lozim.

O'qituvchi nutq madaniyatiga ega bo'lishi zarur,
uning nutqiyidagi xususiyatlarni o'zida aks ettirish kerak: nutqning to'g'riligi;
nutqning aniqligi; nutqning ifodaviyligi; nutqning sofligi; nutqning ravonligi;
nutqning boyligi.

O'qituvchikiyinishmadaniyati (sodda, ozoda, bejirimkiyinishi), ta'lim-tarbiyajarayonidao'quvchiningdiqqatinitezjalbetuvchiturlixilbezaklar (oltin, kumushtaqinchoqlar)danfoydalanmasligi, fasl. Yosh, gavdatuzilishi. Yuzqiyofasi, hatto,

sochrangivaturmagigamuvofiqravishdakiyinishnio'zlashtirishgaerishishilozim.

O'qituvchishaxsiyahayotdapok, atrofdagilargao'rnakbo'laolishilozim.

O'o'qituvchipedagogikmuloqotjarayoniningfaolishtirokchisisifatidao'zidabir qatorsifatlarningtarkibtopishigaerishishizarur. Chunonchi, uengavvalo, mulohazali, bosiq, vaziftnito'g'ribaholayoladigan, mavjudziddiyatlarnibartarafetishninguddasidanchiqaolishizarur. O'quvchi, ota-onalarhamdahamkasblaribilanmuloqotjarayonidafikrinianiqvato'labayonetilishigaa hamiyatqaratishimaqsadgamuvofiq.

Ularbilanmunosabatjarayonidaso'znisalbiyholatlarhaqidagidalillarnikelitirishdanem as, aksincha, o'quvchiningmavaffaqiyatlarinie'tirofeetishi, ularningyanadaboyishigaishonchbildirishiubilantallashaolishigaimkonberadi.

Muloqotjarayonidao'qituvchiningso'zlaridansuhbatdoshiganisbatanhayrixohlik, samimiylik. Do'stonamunosabatsezilibturishi, shuningdek, imkonqadarko'tarinkikayfiyatdabo'lishizarur.

O'qituvchishaxsiningmazkurtalablarigamuvofiqkeluvchiqiyofasiuningo'quvchilar, hamkasblarhamdaota-onaloro'rtasidaobro'-e'tiborqozonishinita'minlaydi.

O'zbekistonRespublikasining "Ta'limto'g'risida"giQonunihamda "KadrlartayyorlashMilliydasturi"

g'oyalariniamalgaoshirishjarayonidao'qituvchikadrlarmuhimro'lo'ynaydilar.

Kamolinsonvaetukmalakalimutaxassismaxsustashkiletilganpedagogikfaoliyatjarayonidatarbiyalanarekan, ushbujarayondao'qituvchilarningo'rnibeqiyosdir. Shuboisularningshaxsidabirqatorijobiyma'naviy-axloqiysifatlarnamoyonbo'laolishimaqsadgamuvofiqdir.

1.5-§. O'zbekistondakasbiyvatibbiyta'limtizimidagiislohotlar

Istiqloлгаerishganmamlakatimizdayuzberayotgantubo'zgarishlarta'limmazzm uninidavruqtainazaridanyangilashnitaqozoetmoqda.

BundayyangilanishO'zbekistonRespublikasining "Ta'limto'g'risida"giQonuniva "Kadrlartayyorlashmilliydasturi" asosidaamalgaoshirilmoqda.

Jumladan,

«**Kadrlartayyorlashmilliydasturi**»talablariasosidashakllantirilayotganuzluksizta'limtizimidoirasidakasbta'limigaalohidao'rinberilishiningsamarasisifatidakasbhunarkollejlarivaakademiklitseylartizimishakllandi.

Bugungikundakasbiypedagogikajahonmiqyosidatanolinganengilg'ormetodlarvayo'nalishlarbilanboyibbormoqda. Aynivaqtdao'ziningkengtatbiqinikutayotgan, fanningboshqasohalaribilanaloqadorlikdaishlabchiqilganyangikonsepsiyavanazariyalarrivojlantirilmoqda.Respublikaxalqta'limitizimidaolibborilayotganislohotlarnatijasidakasbiyta'limnisamaralitashkiletish, ishchikasblarigamaxsustayyorlash, ta'limoluvchishaxsidakasbiymahoratvalayoqatsifatlarinishakllantirishmasalalarigaalohidae'tiborberilmoqda.

Ta'limtizimiislohotlariningmoyati

Bugungikundabarchafansohalari, jumladan, kasbta'limibo'yichayangio'quvdarsliklari, qo'llanmavatavsiyalarniyaratishmuhimahamiyatgaegabo'lmoqda. Buo'rindakasbta'limigabo'lgane'tiborningortibborayotganliginiquyidagilarbilanizohlashmumkin:

- ta'limislohotlarinatijasidaakademiklitsey, kasbhunarkollejlarivaboshqaturdagio'quvmuassasalariningshakllantirishilishivarivojlanishi;
- oliyo'quvyurtlaridakasbta'liminio'qitilishningyo'lgaqo'yilayotganligi, buboradaalohidafakultetvabo'limlarningtashkiletilishi;
- kasbiypedagogikaningboshqafanlarbilanyanadajipsroqbo'g'lanibborishi, istiqboldaamalgaoshirilishiko'zdatutilganbilimsohalaritutashuvidayangikonsepsiyanazariyalarningyuzagakelishi;

- kasbiy ta'lim muassasalarining aholigata'lim xizmatlarini ko'rsatish borasidagi aoliyatlarning o'rtibborishi, o'z bazasidatayyormahsulot ishlab chiqarishning yo'lga qo'yilishi; mehnatni tashkil qilishning ilg'or shakllarini joriy etish va boshqalar.

“Ta’lim to’g’risida”gi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi

1997

yil

29

avgustdagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonunining va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ning qabul qilinishi mamlakatda amalga oshirilayotgan demokratik va iqtisodiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda kadrlar tayyorlash tizimini keng ko'lamda isloh qilishning ibtido si bo'ldi.

Milliy dasturning maqsad va vazifalari

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»,

«Ta'lim to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining qoidalariga muvofiq holda milliy tajribaning ta'lim va ta'lim tizimida jahon miqyosidagi yutuqlari asosida tayyorlangan hamdayuksak umumiy vakasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotda mustaqil ravishda mo'ljallan to'g'ri o'ralib olinish mahoratiga ega bo'lgan, istiqbol vazifalarini ilgarisurish va haletishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga yo'naltirilganidir.

Mazkur dasturning maqsadi– ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, unio'lmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'lxalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va ahloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash Milliy tizimini yaratishdir.

Ushbu maqsadni ro'yobga chiqarish qo'yidagi vazifalar haletilishini nazarda tutadi:

«Ta'lim to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq ta'lim tizimini isloh qilish, davlat va nodavlat ta'lim muassasalarida ham data'lim va kadrlar tayyorlash sohasida raqob

atmuhitinishakllantirishnegizidata'limtiziminiyagonao'quv-ilmiy-
ishlabchiqarishmajmuisifatidaizchilrivojlantirishnita'minlash;

**O'zbekistonda «Uzluksizta'lim» tushunchasi. Uzluksizta'limtuzulishi.
Uzluksizta'limtizimivaturlari.**

1. Uzluksizta'limkadrlartayyorlashtiziminingasosi, O'zbekistonRespublikasin
ingijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotnita'minlovchi, shaxs,
jamiyatvadavlatningiqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-
texnikaviyvamadaniyehtiyojlariniqondiruvchiustuvorsohadir.

Uzluksizta'limijodkor, ijtimoiyfaol,
ma'naviyboyshaxsshakllanishivayuqorimalakaliraqobatbardoshkadrlarildamtayyorl
anishiuchunzarurshartsharoitlaryaratadi.

Uzluksizta'limtiziminingfaoliyatolibborishidavlatlata'limstandartlariasosida,
turlidarajalardagita'limdasturlariningizchilligiasosidata'minlanadivaquyidagita'lim
turlarinio'zichigaoladi:

- maktabgachata'lim;
- umumiyotata'lim;
- o'rta-maxsus, kasb-hunarta'limi;
- oliyta'lim;
- oliyo'quvyurtidankeyingita'lim
- kadrlarmalakasinioshirishvaularniqaytatayyorlash;
- maktabdantashqarita'lim.

Kadrlartayyorlashmilliymodeliningo'zigaxosxususiyatimustaqilravishdagito'
qqizyillikumumiyotahamdauchyilliko'rtamaxsus, kasb-
hunarta'liminijoriyetgandaniboratdir. Buesa,
umumiyta'limdasturlaridano'rtamaxsus, kasb-
hunarta'limidasturlarigaizchilo'tishinita'minlaydi.

Umumiyta'limdasturlari: maktabgachata'lim, boshlang'ichta'lim (I—
IVsinflar), umumiyotprata'lim (I—IXsinflar), o'rtamaxsus, kasb-
hunarta'liminiqamraboladi.

2. Kasbiyta'limturivatizimi. Kasbiyta'limrivojlanishiningasosiyomillari.

Uzluksiz ta'limning faoliyat ko'rsatish prinsiplari quyidagidandir:

- ta'limning ustuvorligi —
uning rivojlanishining birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligi, bilim,
ta'lim va yuksak intellektning nufuzi;
- ta'limning demokratlashuvi —
ta'lim vatarbiya uslublarini tanlashda o'quv yurtlarimustaqilligining kengayishi,
ta'limni boshqarishning davlat-jamiyat tizimiga o'tilishi;
- ta'limning insonparvarlashuvi inson qobiliyatlarining ochilish va uning ta'limga
nisbatan bo'lgan turli-tumani ehtiyojlarining qondirilishi,
milliy va umumibashariy qadriyatlar ustuvorligining ta'minlanishi, inson,
jamiyat va atrofmuhito'zaromunosabatlarining uyg'unlashuvi;
- ta'limning ijtimoiylashuvi -
ta'lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni hosil qilish, ularda yuksak ma'naviyat,
madaniyat va ijodiy fikrlashni shakllantirish;
- ta'limning milliy o'naltirilganligi - ta'limning milliy tarix,
xalq an'analari va urf-odatlar bilan uzviy uyg'unligi,
O'zbekiston xalqlarining madaniyatini saqlab qolish va boyitish,
ta'limni milliy taraqqiyotning o'tamuhimomilisifatida e'tirof etish,
boshqaxalqlarning tarixi va madaniyatini hurmatlash;
- ta'lim vatarbiyaning uzviy bog'liqligi,
bujarayonning hartomonlama kamol topgan insonni shakllantirishga yo'naltirilganligi;
- iqtidorli yoshlarni anglash, ularga ta'limning eng yuqori darajasida,
izchil ravishda fundamental va maxsus bilim olishlari uchun shart-sharoitlarni yaratish.

3. Uzluksiz, kasb-hunarta'lim tizimida O'rtamaxsus ta'limning o'rni va ahamiyati.

Umumiy o'rtata'lim negizida o'qish muddati uchi yil bo'lgan majburiy o'rtamaxsus, kasb-hunarta'limi uzluksiz ta'lim tizimida gimustaqil turidir. O'rtamaxsus kasb-hunarta'limi yo'nalishi akademik litsey yoki kasb-hunarkollejio'quvchilartomonidan ixtiyoriy tanlanadi.

Akademiklitseydavlatda'limstandartlarigamuvofiqa'rtamaxsusta'limberadi. O'quvchilarningimkoniyatlarivaqiziqishlarinihisobgaolganholdaularningjadalintell aktualrivojlanishichuqur, sohashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbgayo'naltirilganta'limolishinita'minlaydi. Akademiklitseylarda o'quvchilarga'zla ritanlabolganta'limyo'nalishibo'yicha (gumanitar, texnika, agrarvaboshqasohalar) bilimsaviyalarinioshirishhamdafannichuquro'rganishgaqaratilganmaxsuskasb-hunarko'nikmalarinio'zlaridashakllantirishimkoniyatigaegabo'ladilar. Buko'nikmalarnio'qishnimuayyanoliyta'limmuassasalaridadavomettirishyokimehnatfaoliyatidaro'yobgachiqarishlarimumkin.

Kasb-hunarkollejitegishlidavlatda'limstandartlaridoirasida o'rtamaxsus, kasb-hunarta'limiberadi; o'quvchilarningkasb-hunargamoyilligi, bilimvako'nikmalarinichuqurrivojlantirish, tanlabolingankasb-hunarbo'yichabiryokibirnechaixtisosniegallashimkoniniberadi.

Kasb-hunarkollejlarijihozlanganlikdarajasi, pedagogiktarkibningtanlanganligi, o'quvjarayoniningtashkiletishijihatidanyangitipdagita'limmuassasalarinihisoblanadi. Ularbiryokibirnechazamonaviykasb-hunarniegallashhamdategishlio'quvfanlaridanchuqurnazariybilimolishimkoniniberadi.

Akademiklitseylarvakasb-hunarkollejlaridata'limolisho'quvchilargao'z bilimlarinichuqurlashtirishvatanlaganixtisosliklarigaegabo'lishnita'minlaydi. Akademiklitseylarvakasb-hunarkollejlariningbitiruvchilarigadavlattomonidantasdiqlangannamunadagidiplomlarberiladi. Budiplomlarta'limningkeyingibosqichlarida o'qishnidavomettirishyokiegallanganixtisosvakasb-hunarbo'yichamehnatfaoliyatibilanshug'ullanishhuquqiniberadi.

O'rtamaxsus, kasb-hunarta'liminitashkiletishvarivojlantirishuchunquyidagilarzarur:

- akademiklitseylarvakasb-hunarkollejlarifaoliyatko'rsatishiningnormativbazalariniishlabchiqishvajoriyetish;

- sohauchunoliyta'limmuassasalarining, ishlabchiqarish, fanvamadaniyatsohasiningmutaxassislarinijalbetganholdayuqorimalakalimutaxassislarnitayyorlashvaqaytatayyorlashni, shujumladanchetellardatayyorlashvaqaytatayyorlashnitashkiletish;
- o'rtamaxsus, kasb-hunarta'limio'quvmuassasalariuchunta'limvakasbhunardasturlari, o'quv-uslubiymajmualarishlabchiqish;
- akademiklitseylarningo'quvchilarimehnatfaoliyatiko'nikmalarinieagallashlari uchunixtisoslashtirilgandasturlarishlabchiqishvajoriyetish;
- kasb-hunarkollejlaridatayyorlanadiganmutaxassislarganisbatanixtisosvakasb-hunar, malakatalablariningro'yxatiniishlabchiqish;
- hududlarningjug'rofiyvademografikshart-sharoitlarinivategishlisohadagimutaxassislargabo'lganmahalliyehitoyjlarnihisobga olganholdao'rtamaxsus, kasbhunarta'limitizimita'limmuassasalariningtashkiletilishinivaularoqilonajoylashtirilishinita'minlash, ulargao'quvchilarniimkonqadaroilasidanajratmaganholdaqamrabolish;
- akademiklitseylarvakasb-hunarkollejlariningmoddiy-texnikavaaxborotbazalarinimustahkamlash.

Bugungi kunda sog'liqni saqlash tizimida zamonaviy malakaga ega, chuqur bilimli, salohiyatli va barkamol kadrlarni davlat darajasida ta'minlash masalalariga e'tibor qaratilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev sog'liqni saqlash sohasi vakillari bilan uchrashuvlarda bunga alohida urg'u beradi. Xususan, xalqaro tajribalarni o'rganish va shu asosda tibbiy ta'limni yanada takomillashtirish bo'yicha takliflar tayyorlash zarurligi haqida aytib o'tilgan. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida kadrlar tayyorlash, xalqaro miqyosda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning mohiyati va ahamiyatini tubdan yangilash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha vazifalar ham belgilangan.

Har bir sohaning, xususan, tibbiyotning rivojlanishi bevosita ushbu yo'nalishdagi kadrlar tayyorlashga bog'liq. Agar siz zamonaviy uskunalarni o'rnatsangiz, eng yangi texnologiyalarni joriy qilsangiz, binolarni rekonstruksiya qilsangiz, mukammal boshqaruv tizimini shakllantirsangiz ham, lekin kadrlar tayyorlashdagi bo'shliqlarga yo'l qo'ysangiz ham, bu sohada jiddiy ijobiy o'zgarishlarni kutmasligingiz kerak. Bu masala davlat rahbari tomonidan o'tkazilgan sog'liqni saqlash tizimi vakillari bilan to'rtta uchrashuvga bag'ishlanganligi ajablanarli emas.

Davlatimiz rahbarining shu yil 5-mayda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida tibbiy ta'lim tizimini yanada isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida" gi farmoni bu borada yangi bosqichni boshlab berdi.

Shuni e'tirof etish kerakki, oliy tibbiyot muassasalarida bakalavr (umumiy tibbiyot) darajasida o'qishning yetti yillik muddati kun talablariga javob bermadi, bundan tashqari, ushbu maxsus mashg'ulotlarga asoslanmagan qo'shimcha moliyaviy xarajatlar talab qilindi.

Yurtboshimizning ushbu farmoni tibbiyot xodimlarining yetishmovchiligini hal qilishni ta'minlaydi, tibbiyot sohasidagi bakalavr tizimida o'qitish muddatlarini belgilaydi. Unga ko'ra, 2017G'2018 o'quv yilidan boshlab umumiy tibbiyot, kasb-hunar ta'limi (umumiy tibbiyot), harbiy tibbiyot (umumiy tibbiyot), pediatriya yo'nalishlari bo'yicha o'qish muddati 6 yil, biotibbiyot yo'nalishi - 4 yil, tibbiy-profilaktika ishi - 5 yil. Bundan tashqari, "umumiy tibbiyot", "kasbiy ta'lim" (umumiy tibbiyot), "harbiy tibbiyot fanlari" (umumiy tibbiyot), "pediatriya" bakalavriat yo'nalishlariga o'qishga kirgan 2-5-kurs talabalari o'qishni davom ettiradi.

Mamlakatimizdagi 7 ta oliy tibbiy ta'lim muassasalari va ularning hududiy filiallarida har yili ikki mingdan ortiq shifokorlar tayyorlanadi. Ammo, biz ishning haqiqiy holatini o'rganish uchun borganimizda, birlamchi tibbiy-sanitariya yordami tizimini kadrlar bilan ta'minlashda nomutanosiblik borligi aniq bo'ldi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Prezidentimizning joriy yil 5-maydagi «2017G'2018-o'quv yilida O'zbekiston Respublikasining oliy o'quv yurtlariga qabul to'g'risida» gi

farmoni kadrlar bilan ta'minlashni takomillashtirishda muhim hujjat bo'ldi. Unga ko'ra, 2017G'2018 o'quv yilidan boshlab birinchi marta tibbiyot xodimlariga muhtoj hududlar uchun qabul davlat granti asosida amalga oshirildi.

Shuning uchun bu yil tibbiyot oliy o'quv yurtlariga talabalarni qabul qilish o'ziga xos tarzda bo'ldi. Bu yil tibbiyot oliy o'quv yurtlariga 44 ming 409 o'g'il-qiz hujjat topshirdi. Shulardan 3455 nafari talaba, 1355 nafari davlat granti asosida va 2090 nafari pullik shartnoma asosida o'qishga qabul qilindi.

O'quv soatlari tahlil qilinganda, o'quv dasturidagi mavzularning 15 foizi yoki undan ko'pi takrorlanganligi aniqlandi. Bundan tashqari, bakalavriat va magistrlar tizimida mutaxassislik bilan bog'liq bo'lmagan mavzular o'qitildi, bu talabalarining mustaqil o'qish vaqtini talab qildi, mutaxassislik bo'yicha bilimlarni egallashga ta'sir ko'rsatdi. Yana bir muammo o'rgatilgan bilimlarni yangilashdagi qiyinchiliklar bilan bog'liq edi.

Davlatimiz rahbarining farmoni bilan oliy tibbiy ta'limning klinikadan oldingi va klinik bloklarida o'qitish soatlari ulushini ko'paytirish, oliy tibbiy ta'lim standartlarini qayta ko'rib chiqish belgilandi. Uning asosida bakalavriat ta'limining davlat ta'lim standartlari yangitdan ishlab chiqilmoqda. Bu gumanitar va ijtimoiy sohalarida o'qitish soatlarini qisqartirish orqali kasbiy fanlar blokini kengaytirishni, bakalavr darajasida klinikadan oldingi va klinik ta'lim bloklarida dars soatlari ulushini 85 foizgacha, shu jumladan klinik mashg'ulotlar amaliyoti uchun oshirilishini ta'minlaydi. iqtisodiy bloklar umumiy vaqtning 7 foiziga teng. Davlat ta'lim standartida belgilangan avvalgi o'quv dasturlarida gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy mavzular bo'yicha dars soatlari hajmi 15-20 foizni, mutaxassislik bo'yicha esa atigi 45-50 foizni tashkil etgan.

Farmonda, shuningdek, ularning ixtisosligi oliy tibbiy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining diplomlarida ko'rsatilishi aytilgan. Ilgari, ularning tibbiyoti oliy tibbiyot muassasalari bitiruvchilarining diplomlarida ko'rsatilmagan edi. Tibbiy ta'limni rivojlantirishga qaratilgan ushbu hujjat ko'plab sohalar qatori bitiruv diplomida mutaxassislikning ko'rsatilishini bildiradi. Bu bitiruvchilarning

malakasini oshirishda va yetakchi xorijiy oliy tibbiy ta'lim muassasalarida va ilmiy markazlarida qayta tayyorlashda uchragan tushunmovchiliklarga chek qo'yadi.

Prezident tashabbusi bilan tibbiy ta'limni har tomonlama rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar quyidagilarga xizmat qilishi shubhasizdir:

- Umumiy tibbiyot yo'nalishi bo'yicha qisqartirilgan o'qish davriga o'tish, o'quv soatlarini takomillashtirish va talabalarni maqsadli qabul qilishni ham ta'minlaydi;
- Shubhasiz, Prezident farmonida belgilangan vazifalarning bajarilishi:
- Tibbiy kadrlar yetishmasligini 15 foizga to'ldirish jarayonini tezlashtirish,
- Tibbiy ta'limni xalqaro standartlarga moslashtiradi,
- Byudjet mablag'larini maqsadli sarflash vazifasini bajaradi,
- Oliy tibbiyot muassasalari talabalarining amaliy ko'nikmalarini mustahkamlaydi va o'quv jarayonini va yuqori malakali tibbiyot xodimlarini tayyorlashni samarali tashkil etadi.

1.6-§. Ta'lim oluvchilarni va aholini kasbga yo'naltirishda chet el tajribasi

O'zbekiston jahon andozalariga mos keladigan ko'pbosqichli ta'lim tizimiga o'tmoqda. Ta'lim texnologiyalarini jahon andozalariga mos keladimi, ilg'ortajribalarga ta'lim texnologiyalariga kirib bormoqdamidegansavol hammamiz uchun o'ta muhimdir.

Biz foydalanadigan ta'lim texnologiyalari shaxsni rivojlanishiga, mustaqil ishlashga o'rgatish zarur. Chet el tajribalarini o'rganib, ularni sharoitimizga moslab tatbiq qilish kerak. Bu borada bir qator chet el tajribalari, xususan Isroil davlati tajribalari bilan tanishish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Isroil davlatida ta'lim 5 yoshdan 18 yoshgacha davlat byudjeti hisobiga amalga oshirilib, uch bosqichdan iborat (maktabga 6 yoshdan qabul qilinadi):

a) boshlang'ich ta'lim (1-4 sinflar),

b) o'rta ta'lim (5-9 sinflar),

Bu bosqichlar yakunida butun Isroil bo'yicha bir kunda bitirish imtihonlari bo'lib o'tadi. Natijalari asosida o'quvchilarni zitanlagan maktab yoki texnologik maktablarda o'qishni davom ettiradi.

v) *texnologik ta'lim (10-12 sinflar).*

O'quvchilarning boshqichdagi kasbiy bilim oladilar va universitetlarga kirish uquqini beruvchi attestat uchun imtihon topshirib borishadi. (Attestatga imtihon topshirish juda murakkab jarayondir.) Haryili 12-sinfni tugatgan o'quvchilarning o'rtacha 20-40 % attestat oladilar. Shundan keyingi barcha toifadagi ta'lim xizmatlari pullik. O'nsakkiz yoshgacha bo'lgan qizlarning majburiy armiyaxizmatiga chaqiriladi.

Armiya xizmatidan keyin attestati borlarning deyarli hammasi universitetga o'qishga kiradi. Attestat olmagani texnologik maktablarda o'qishni davom ettirishi yoki olgan kasbi bo'yicha ishlashi mumkin.

Attestati yo'qlar texnologik maktablarning 13-14 sinflarida o'qiydi, lekin istagan sinfdan so'ngi kichik texnik, texnik hujjat bilan o'qishni yakunlashi mumkin. 15-16 sinflarda o'qishni davom ettirganlar kichik injener (15-sinf) va bakalavr (16-sinf) diplomiga ega bo'ladi. Bunday sinflarga ega bo'lgan texnologik maktablar Isroil yoki chet el universitetlar bilan shartnomaga ega bo'lib, shu universitetlarning diplomlarini berishadi.

Ta'limdagi ustuvor yo'nalishlar va moddiy-texnik ta'minot Isroil davlatida texnologik (kasb-hunar) ta'limiga juda katta e'tibor qaratilgan va turli tuman ko'rinishdagi o'quv muassasalarida amalga oshiriladi.

Bular jumlasiga texnologik maktablar, kollejlari, pedagogik markazlar va boshqalar kiradi. Ularning aksariyati ishlab chiqarish yoki firmalar bilan bevosita bog'liq bo'lib, mutaxassislik yo'nalishlariga ega. Masalan: elektronika, kompyuter, ekologiya, qishloq xo'jaligi, kimyo, grajdandengiz flotiva boshqalar.

Hozir Isroil davlatida joriy qilinayotgan ta'lim texnologiyasi ko'ra sinflarda o'quvchilarni o'zlashtirish darajasiga qarab tabaqalarga ajratib o'qitiladi. Ta'lim barcha fanlar bo'yicha hayot va tabiat bilan bog'lagan holda olib boriladi. Fanlarning uzviy bog'lanishi doimo ko'zga tashlanib turadi.

Oliy ta'lim tizimi uch bosqichli:

1. Bakalavriatura - 4 yil,

2. Magistratura- 2 yil,

3. Doktorantura- 3 yil.

Bakalavr va magistr uchun o'qish Isroilda, doktorantura asosan Yevropa va AQSH da amalga oshiriladi.

Isroil davlatida malaka oshirishga asosan ikki guruh omillar ta'sir qiladi:

1. Ijtimoiy-madaniy omillar:

a) jamiyatniko'pmadaniyatligi (turlidavlatlardankelganrepatriantlar o'ziga xos madaniyatga ega);

b) turlidinvakillariningyirikqatlamlariningborligi (iudeylar, musulmonlar, xristianlar va ularning turli oqimlari);

v) turli yillardagi repatriantlarning katta oqimi (50-, 70-, va 90- yillar).

2. Pedagogik omillar:

a) texnologik ta'limga o'tish;

b) o'quvchilarnishaxs sifatida rivojlanishiga yo'naltirilgan ta'lim (ayniqsa o'rta va texnologik ta'limda);

v) o'quv yurtlarini kompyuterlashtirish davlat dasturi va uning juda yuqori suratlarda amalga oshirilishi;

g) mutaxassislarni tayyorlashdagi ko'p bosqichlilik.

Ushbufaktorlarmalakaoshirishningmazmuninitashkiletadivauning samaradorligini, malakaoshirishkelajaginianiqlashdahisobgaolinadi. Bu dastur Vazirlik va munitsipialitetlar darajasida boshqariladi.

Pedagogik faoliyatning tashkil etilishi. Mutaxassis (bakalavr, magistr, doktor) istagan ko'rinishdagi o'quv yurtida pedagog sifatida ishlashi uchun albatta biryilo'qib pedagogik faoliyat ko'rsatish huquqini olishi kerak. Bu o'qish universitetlarning pedagogik fakultetlarida, pedagogik kollej va markazlarda amalga oshiriladi.

Pedagoglarning malaka oshirishi ikki toifaga bo'linadi.

1. Pedagogikishog'irhisoblanganligiuchuntayyorlovsinfi pedagoglaridantortibuniversitetprofessorlarigachaoltiyilishlagandanso'ng damolish,o'ziningprofessionalvapedogogikmalakasinioshirishvabirorta xobbibilanshug'illanishuchunbiryilto'liqishxaqisaqlanganholdaishdan ozod qilinadi, ya'ni sabatiklga chiqadi (AQSH sistemasi). Bu vaqtda u boshqa joyda ishlashga haqqi yo'q. Pedagog sabatikl davrida albat ta malakasini oshirish uchunkurslareshitadi,individualvaguruhlardamaslahatlaroladi, kutubxanalarda va Internet to'rida mustaqil ravishda malakasini oshiradi.

2. Universitet professorlaridan tashqari barcha toifadagi o'quv yurtlarining pedagoglari joriy malaka oshirishlardan o'tib turishi kerak. Buning uchun hafta metodik kun beriladi. Metodik kunda malaka oshirish uchun 2 soatga ekvivalent qo'shimchaxaqqo'tlanadi. Bukundauo'ziningprofessionalvapedagogik malakasinioshirishuchunkurslargaqatnashikerak. Kurslargaharxaftayoki soatlar(mablag')yig'ilgandabirdanigaqatnashimumkin. Kurslarnatijasida pedagogkreditto'playdi. Minimalkredityokikreditbiriligi112soatgateng. Pedagog112soatlikkreditlardanikkitasiniyiqqandanso'ngmalakaoshirgan hisoblanib, maoshiga 1,6% qo'shiladi. Bujarayono'suvchikoeffitsientbilan uzluksiz davom etadi va maoshni 30 % gacha oshishiga imkon beradi.

Malakaoshirishuchunimkoniyatlarjudakatabo'lib, umalakali mutaxassislar, texnika resurslari va moliyaviy jihatdan ta'minlangan.

Ta'limga, ajratilgan mablag'lar juda katta bo'lib, davlat byudjetining 11 % vamunitsipialitetlarning40% gachabyudjetinitashkilqiladi. Bundantashqari chet ellardagi homiylar

Chetelta'limtexnologiyalarinio'rganish, ularnitanqidiytahlilqilishva ularbilano'ztajribalarimizniboyitish«Ta'limto'g'risida»giqonunniva «Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dastur»ni amalga oshirishda o'ta muhimdir. Jahonning etakchi mamlakatlarida o'quvchilarni kasbga yo'naltirish doimiy tadbir sifatida e'tirof etiladi va maxsus fan sifatida o'quv yurtlarida o'qitiladi. Lekinkasbiyfaoliyatgayo'llashtizimihozirchaetarlidarajadasamara berayotganiyo'q.

1.7-§.

O'zbekistondakasbiyta'limnirivojlantirishdaxorijiytajribalarniqo'llash

Butundunyomiqiyosidagi, ayniqsa, rivojlangandavlatlardagita'lim, jumladankasbiyta'limsohasidagiishlar, busohadagiyangiliklar, olibborilayotganilmiytadqiqotishlaribarchamamlakatlarqatoribizningmamlakatimiz dahamo'rganilib,ulartajribasinio'zamaliyotimizgatatbiqqilibborilmoqda.

Kasbiyta'limgategishliilg'orcheteltajribasinio'rganishbo'yichaizlanishlarolib borishnatijalarinijahonta'limjarayonigatatbiqetishdamazkur davlatlarningtegishlitas hkilotlaribilanbirqator daxalqarotashkilotlarhambirqatorishlarniamalgaoshirmoqda.

Jumladan, YUNESKOtashkilotiningtashkilotpishivafantexnikataraqqiyotini, ta'limsohasinirivojlantirishbo'yichaolibborayotganishlaridiqqatgasazovordir.

YUNESKOBirlashganMillatlarTashkilotiningta'lim, fan, madaniyatmasalalarinirivojlantirishgaixtisoslashtirilgantashkilotibo'lib, u 1946 yildatashkiletgan.

BMTtikkinchijahonurushidankeyinsuverendavlatlarningixtiyoriybirlashuviasosidaja hondatinchlikvaxavfsizliknisaqlashhamdadavlatlaro'rtasidatinchhamkorliknirivojla ntirishmaqsadidatuzilgan. BMTto'ziningtuzilishigako'raBoshAssambleya

(Yalpimajlis), Xavfsizlikkengashi, Xalqarosudgaega. BulardantashqariBMTningdoimiyamaldabo'lganfaoliyatiniKotibiyatolibboradivau ningishiniBoshAssambleyasaylabqo'yganBoshKotibboshqaribboradi.

BoshAssambleyaharyilijahonsiyosatiningdolzarbm uammolarinimuhokamaqi ladivabumasalalarbo'yichaBMTgaa'zobo'lgandavlatlargayokiXavfsizlikKengashig atavsiyalarberadi.

YUNESKOfaoliyatitaxilma-xilvako'pqirralidir.

Uningta'limsohasidagiishlariko'pyo'nalishlardaolibboriladi. Jumladan, rivojlanayotganmamlakatlardasavodsizliknitugatish, jahonta'limirivojlanishidagitendensiyalarnitahlilqilishvauniommalashtirish, uyokibumamlakatdata'limbo'yichaolibborilayotgansiyosatni, ayrimilmiyizlanishlarnihammoddiy, hamma'naviyrag'batlantirishvaboshqalar.

Fanvatexnologiyani rivojlantirish borasida YUNESKO bir qator davlatlararo dasturni amalga oshirdi. Budasturasosan, ekologik muhitni yaxshilash, atrof-muhitni muhofaza qilish, ta'lim sohasini rivojlantirishning dolzarb muammolari bilan bog'liqdir.

Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismida hayotiy jihatida bo'lgan ta'limning qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi.

Bugungi kundamustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilish vatakomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko'tarish, yangi ilg'or pedagogika axborot texnologiyalarini jori qilish ham data'lim samaradorligini oshirish davlat siyosatidagina ko'tarildi. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ning qabul qilinishi bilan uzluksiz ta'lim tizimining o'z qali zamonaviy kadrlar tayyorlashning asosiy tizimi yaratildi.

Ta'limga, jumladan kasbiy ta'limga tegishli ilg'orcheteltajribasini o'rganish bo'yicha qiyosiy izlanishlar olib borishning maqsadi quyidagilardan iborat:

- kasb-hunarta'lim tarixi, metodologiya va rivojlanish istiqbollari, ilg'or pedagogika tajribalarini tahli va umumlashtirish talim jarayonida o'qitish vositalarini keng qo'llash, DTS lari, rejalarda usturlar mazmunini tahli va boshqalar bo'yicha ilg'orcheteltajribasini o'rganish va ularni ta'lim tizimimizga qo'llash orqali o'z milliy ta'lim tizimimizni vatakomillashtirish;
- «Ta'lim to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq ta'lim tizimini isloh qilish, davlat va nodavlat ta'lim muassasalarida ham data'lim vakadrlar tayyorlash sohasida raqobat muhitini shakllantirish negizida ta'lim tizimini izchil rivojlantirishni ta'minlash;
- ta'lim vakadrlar tayyorlash tizimini jamiyatda amalga oshirilayotgan yangilanish, rivojlangan demokratik huquqiy davlat qurilishi jarayoniga moslash va ta'lim tizimimizni muassasalarini yuqori malaka va mutaxassislar bilan ta'minlash;
- kadrlar tayyorlash tizimida mazmunini mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot istiqbollariidan, jamiyat ehtiyojlaridan, fan, madaniyat,

texnikavateknologiyaningzamonaviyyutuqlaridankelibchiqqanholdaqaytaqurish, uningamaldafaoliyatko'rsatishivabarqarorivojlanishiningkafolatlarini, ustuvorliginita'minlovchinormativ, moddiy-texnikavaaxborotbazasiniyaratish;

- ta'limtizimigachetelinvestitsiyalarijalbetishniamaliyotgajoriyetishvao'zarom anfaatlixalqarohamkorliknirivojlantirish.

Kasbiyta'limgategishliilg'orcheteltajribasinio'rganishbo'yichaqiyosiyizlanishlarolibborishningmazmuni.O'rtamaxsus, kasb-hunarta'limigategishlichecheteltajribasinio'rganishbo'yichaizlanishlarquyidagiasosiy o'nalishlardaolibborilishimumkin:

- *kasb-hunarta'limininguzluksizliginita'minlashunimazmunanislohqilishvatakomillashtirish;*
- *kasb-hunarta'limitiziminoqilonaboshqarish;*
- *kasb-hunarta'limisifatininazoratqilishtiziminishakllantirish;*
- *kasb-hunarta'limitiziminingyaxlitaxborotmakoninivujudgakeltirishvaxizmatiko'rsatishbozorinirivojlantirish;*
- *kasb-hunarta'liminingfan, ishlabchiqarishbilanintegratsiyasinirivojlantirish;*
- *kasb-hunarta'limivakadrlartayyorlashsohasidagichetellarbilanxalqarohamkorliknita'minlashvaboshqalar.*

Rivojlanganmamlakatlardapedagogiktadqiqotlarniamalgaoshiradiganko'psonliilmiymuassasalarishlabturganligi, Germaniya, Fransiya, AQSh, Yaponiyadata'limtarbiyanazariyasimuammolaribilanyuzlabdavlatvaxususiytashkilotlar,

Universitetlar, pedagogiktadqiqotmarkazlarishug'ulanayotganligiko'pchiliginingfaoliyat'o'quvdasturinitakomillashtirishvaqaytaqurishgaqaratilganligigae'tiborqaratiladi.

O'quvdasturlarini qayta ko'rib chiqish, o'zgartirish kiasosiy yo'nalishda: ekstensiv va intensiv usul bilan amalga oshirilgan bo'lib, talabalarushbu yo'nalishlar mohiyatini o'rganishlar ilozim.

Birinchi holda o'quv muddati uzaytiriladi, o'quv materiallari hajmi ko'paytiriladi; ikkinchi holda esa mutlaqo yangi dasturlar yaratiladi. Buo' rinda ikkinchi yo'l, ko'pchilik mutaxassislar ninge'tiroficha maqbul hisoblanadi.

1961 yilda "Bosh yangi bazis" tamoyillari asosida AQSh o'rtamaqtablarni islohot qilish boshlangan edi.

Buning mohiyatishundaki, ingliz tiliva adabiyoti (to'rtyil), matematika (to'rtyil), tabiiy bilimlar (uchyil), ijtimoiy fanlar (uchyil), kompyuter texnikasi (yarimiyil) kabilardan iborat besh yo'nalishdagimajburiy ta'lim joriy qilindi.

Har bir yo'nalish o'z navbatida bir necha qismga bo'linadi. Masalan, matematika, algebra, trigonometriya, ishyuritish, kompyuter texnikasini qo'llashdan iborat barcha majburiy predmetlartarkibi yangi kurslar kiritildi. 1985

yildan etiboran barcha yuqoribosqich kollejlarning to'qson foizishubesh bazisli tamoyil arasosidagi dasturlar bilan ish olib bormoqdalar. Natija: majburiy tayyorgarlik bo'yicha ta'lim hajmi qisqardi, shu bilan bir qatorda dastur chuqurlashtirilib o'rganiladigan kurslar hisobiga tig'izlashtirildi.

XX asrning 80-yillarida majburiy ta'lim hajmi qisqartirish jarayoni yanada chuqurlashtirildi.

Xatto ayrim kollejlarda busohada uch yangi: ingliz tiliva adabiyoti, matematika, ijtimoiy bilimlar bazislar asosida ish olib borilmoqda.

Ta'limning boshqaturlari esa ixtisoslashtirish davrigacha amalga oshiriladigan bo'ldi.

80 yillardan boshlab AQSHda o'rganilishimajburiy bo'lgan fanlar doirasikengaytirildi. Ingliz tiliva adabiyoti,

matematikavatabiyfanlari'quvsetkasiningyadrosinitashkiletadiganbo'ldi.

Qolganpredmetlarnitanlabolisho'quvchilarvaotaonalarixtiyoridaqoldirildi.

Germaniyato'liqsizortamaktablaridaasosiypredmetlarbilanbirqatoratanlabo linadiganximiya, fizika, chettillarikiritilgano'quvdasturlarihamamalgaoshirilayapti. Buo'quvdasturitoborato'liqsizortamaktabdoirasidanchiqib, o'rtamaktablarvagimnaziyalarnihamqamrabolmoqda.

Fransiyaboshlangichmaktablaridata'limmazzmunionatilivaadabiyotihamdama tematikadaniboratasosiy, tarix, geografiya, axolishunoslik, tabiiyfanlar, mehnatta'limi, jismoniyvaestetiktarbiyakabiyordamchipredmetlargabo'linadi.

YaponiyamaktablariikkinchijahonurushidankeyinoqAmerikata'limiyo'lidanb ordi. Lekinshungaqaramay,

buikkimamlakato'quvdasturidaqatorfarqlarko'zgatashlanadi.

Yaponiyadao'quvdasturlarijiddiyurakkablashtirilganasosiyfanlarmajmuianchake ng, birqatoryangimaxsusvao'quvfakultativkurslarkiritilgan.

Aftidan, rivojlangandavlatlarda'quvdasturiningrivojlanishimanashuyo'nalishasosidaqurilm oqda.

Rivojlanganxorijiydavlatlarda'limningmamlakatichkisiyosatigafaolta'siretadigani jtimoiyjarayonekanligi, e'tirofqilinganxaqiqatdir.

Shutufaylihamchetmamlakatlardamaktabehtiyojiniiqtisodiyta'minlashgaajratilayot ganmablag'miqdoriyldan-yilgaoshibbormoqda.

Ma'lumotlargako'ra, 80 yillardaAQSHo'quvchilarining 50 yillarganisbatanreytingko'rsatkichi 973dan 893gatushibketgan, Fransiyadaham 3 litseybitiruvchilarivalitseysohasidafaoliyatko'rsatuvchidanbirimuvaffaqiyatsizlikka uchrayotganligita'kidlanadi.

Ta'limdaro'yberayotganbusalbiyholatnibartarafetishto'ldiruvchita'limzimma sigatushadi. To'ldiruvchita'limmaktabgachatarbiyamuassalarida, maktabvalitseylardaamalgaoshirilmoqda.

AQShdabuxizmatgaommaviyaxborotvositalariningimkoniyatlarihamsafarbaretilga n, Milliytelekompaniyamaxsus'o'quvkanaliorqali130

soatliko'quvko'rsatuvlaritashkiletgan.

O'quvjarayonlarinitabaqalashtiribolibborishbo'yichachetmamlakatlarningko'pchiligidatadqiqotlardavomettirilmoqda.

Chetelamaliyotidao'quvchilarnitabaqalatirishodatdaboshlang'ichta'limkursid ankeyinamalgaoshirilayotganligi,

fransuzpedagoglariesasinfo'quvchilariniuchtabaqaga:

1. *Gomogenlar* -
matematikavagumanitaryo'nalishdaisholibborsabo'ladigano'quvchilar;

2. *Yarimgomogen* -
tabiiysikldagifanlarnio'zlashtiraolishgamoyilo'quvchilar;

3. *Gegeron* -
barchapredmetlardanharxilsaviyadao'zlashtiradigano'quvchilargaajratganlarigato'xtabo'tiladi.

Xulosaqilibaytganda,XXasrning 80-yillaridachetdavlatlarda'o'zlashtirmovchivaulgurmovchio'quvchilarningko'payibketishitabaqalashtirilganta'limgaehtiyojtug'ilganligigaolibkeldi.

1.8-§. Hamdo'stlikmamlakatlarivaRossiyaningkasbiyta'limtizimi

Rossiyadaumumiya'tlimo'zichigaboshlang'ich, asosiyvao'rta (to'liq)ta'limniqamraboladi. O'rtamaktabdao'qishmuddati 11 yilnitashkiletib, bundan 1-4-sinflarboshlang'ich, 5-9 sinflar-asosiy, 10-11 sinflarto'liqo'rtata'limdasturiasosidata'limoladilar.

Ishchiyoshlaruchunkechkimaktablartizimihamsaqlanibqolgan.

Keyingiyillardabundayta'limanchaqisqargan.

Shubilanbirgaikkiyokiundanortiqsmenadagimaktablarhamqisqargan.

IqtisodiyqiyinchiliklarRossiyadaumumiya'tlimmaktabiningbiro'quvchisigas arflanadiganxarajatmiqdorikamayishigaolibkeldi.

Ta'limberishningyangishakllarivanodavlatta'limmuassasalaripaydobo'ldi.

O'rtamaktablarvao'qituvchilaro'quvdasturivaadabiyotlarnimustaqiltanlashimkoniy atigaegabo'ldilar. Ijtimoiyfanlarningmazmunianchao'zgardi; siyosatshunoslik,

sotsiologiya, iqtisodiyot, xuquqkabiijtimoiy-
iqtisodiyfanlarbo'yichaqatorfakultativkurslartashkiletildi, maktablardainformatika,
ekologiya, hayotfaoliyatixavfsizligiasoslarikabiyangipredmetlaro'qitilaboshlandi.

Rossiyadaumumiyo'rtata'limmaktablarisoni 70 minggayaqinbo'lib, ularda
20 milliono'quvchilartahsilolmoqda. 7 yoshdan 17
yoshgachabolalarningo'rtata'limgajalbetilishijihatidanRossiyayuqorio'rinlardanbiri
daturadi. U 81 % nitashkiletadi.

Rossiyadakasbiyta'lim

Rossiyadakasbiyta'limninguchtadarajasibor: Boshlang'ichdaraja -
boshlang'ichkasbiyta'limberuvchio'quvyurtlari (PTU)
kvalifikatsiyaliishchivaxizmatchilarniyetishtiribchiqaradi. Bulardao'qishmuddati,
o'quvchiningma'lumotdarajasigabog'liq. 9-sinfnitugatganlar 2-3 yil, 11-
sinfnitiribkelganlar 1 yoki 2 yiltahsilolishadi. Texnikummaqomigatengbo'lgan 3-
4 yilliko'quvyurtlariham mavjud.

O'rtadaraja - amaliyotchimutaxassislarinitayyorlashgaqaratilgan.
Uikkiasosiyta'limiydastur: bazaviyvaoshirilgandarajadaamalgaoshiriladi.
Bazaviydarajadasturiniiegallagandanso'ngbitiruvchiga "texnik" ixtisosligiberiladi.

Oshirilgandarajadayana 1 yilchuqurlashtirilganholdao'qibchiqadi, unga
"kattatexnik" ixtisosligiberiladi.
Bundayixtisoslikberadigano'quvmuassasalaritexnikumyokikollejlardir.

Oliydaraja –universitet, akademiya yoki institutlardaberiladi.
Oliyta'limningmazmunigaqo'yilgantalablar,
o'quvyuklamasimiqdorivabitiruvchiningtayyorgarlikdarajasigaqo'yiladigantalablar
kasbiyoliyta'limningdavlatstandartlaribilanbelgilanadi.

Oliyma'lumotdankeyingima'lumot.

FannomzodidarajasiRossiyadadiplomliolimningbirinchivizitkartochkasihisoblanadi
. Nomzodlikilmiydarajasiniolishuchunoliyma'lumotgaegabo'lish,
nomzodlikminimumlarini (ularuchta) topshirish, dissertatsiyayozish,
unidissersionkengashdahimoyaqilishvaRossiyaFederatsiyasita'limvazirligiqoshida

gi Oliy Attestatsiya Komissiyasi nazoratidano'tkazish lozim bo'ladi.

Nomzodlik darajasi quyidagishakllarda olinishi mumkin:

1. *Kunduzgi aspirantura;*
2. *Sirtqi aspirantura;*
3. *Tadqiqotchilik;*
4. *Mustaqil.*

Nazorat savollari va topshiriqlar

1. Ta'limning davlat uchun, jamiyat uchun va shaxs uchun qadrliligini asoslang.
2. Kadrlarni tayyorlash milliy dasturining maqsadlarini realizatsiya qilish qanday masalalarni yechishni nazarda tutadi?
3. Kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy tarkibiy qismlarini aytib bering.
4. Uzlüksiz ta'limning faoliyat ko'rsatish prinsiplarini bayon qiling.
5. Kasbiy-pedagogik faoliyatning ta'rifini bering. Qanday kasbiy-pedagogik faoliyatlarni ajratishadi?
6. Kasbiy faoliyatning asosiy obyektlarini bayon qiling.
7. Pedagogik faoliyatni amalga oshirish qanday ijtimoiy-pedagogik masalalarni yechish bilan bog'langan?
8. Kasbiy-pedagogik faoliyatda mavjud bo'lgan ikki turdagi munosabatlarni aytib bering va izohlang.
9. Hamkorlikdagi pedagogik faoliyat maqsadlari va motivlari qanday bo'ladi?
10. Kasbiy-pedagogik faoliyatning natijasi nimalar bo'ladi?

2-BOB. KASBIY TA'LIM YO'NALISHIDA ZAMONAVIY DARSLARNI TASHKIL ETISH XUSUSIYATLARI

2.1-§. Kasbiy ta'limda zamonaviy dars turlari

Ta'lim jarayoni ishtirokchilari (o'qituvchi va tahsil oluvchilar)ning ma'lum belgilangan tartibda amalga oshiriladigan hamkorlikdagi faoliyatining tashqi ko'rinishi kasbiy ta'limning tashkiliy shaklini anglatadi.

Kishilik jamiyatining taraqqiyot etish davrida ta'limning tashkiliy shakllari turlicha bo'lgan.

Qadimgi paytlarda yakka tartibda o'qitish keng tarqalgan bo'lib, ma'lum ijobiy jihatlarga ega bo'lganligi bois hozirgi vaqtgacha saqlanib qolgan. O'rta asrga kelib, kasbiy ta'lim-tarbiya kichik guruhlar shaklida o'tkazila boshlagan. Chunki bu davrda sanoat ishlab chiqarishi yo'lga qo'yilayotgan davr edi. XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlarida chex pedagogi Y.A.Komenskiy sinf-dars tizimini nazariy jihatdan isbotlab berdi.

Hozirgi paytda kasbiy ta'limning tashkiliy shakllari quyidagi xususiyatlariga binoan turlanadi:

1. Tahsil oluvchilar soniga ko'ra: ommaviy, jamoaviy, guruhli, individual.
2. O'qitish joyiga ko'ra: ta'lim-tarbiya muassasalarida va ta'lim muassasalaridan tashqarida (o'quv ustaxonalarida, mashq maydonlarda, korxonalarda, uy ishlari, sayohat va shu kabilar).
3. O'quv vaqtining davomiyligiga ko'ra: 45 minutlik, juftlik (80 min), qisqartirilgan (70 minutlik), qo'ng'iroqsiz.

Amaliyotda sinf-dars tizimi keng ko'lamda qo'llanilganligi sababli dars ta'lim tarbiya ishining asosiy shakli deb yuritiladi. Sinf-dars tizimining asosiy o'ziga xos jihatlari quyidagilar hisoblanadi:

-deyarli bir xil tarkib, yosh va tayyorgarlik darajadagi tahsil oluvchilar ishtirok etadi;

-ta'lim-tarbiya jarayoni o'zaro bog'liq alohida-alohida qismlar ko'rinishiga ega bo'ladi;

-har bir dars o'quv rejasiga kirgan ma'lum bir o'quv predmetiga oid bo'ladi;

-darslar muntazam ravishda almashib turadi;

-iqtisodiy ko'rsatkichlarining nisbatan yuqoriligi. Chunki bir o'qituvchi bir vaqtni o'zida ko'p sonli tahsil oluvchilar bilan ishlaydi;

Shu bilan birga sinf-dars tizimining quyidagi kamchiliklari ham e'tirof etilgan:

-o'rtacha tahsil oluvchiga mo'ljallanganligi;

-har bir tahsil oluvchilar bilan individual ishlash imkoniyatining yo'qligi.

Butun uzluksiz rasmiy ta'lim jarayonining ta'lim-tarbiya berish qonun-qoida va tamoyillari hamda jamiyatning davlat ta'lim tizimiga qo'yadigan talablari dars jarayonida amalga oshiriladi.

Umuman olganda, har qanday narsa yoki hodisani tasniflaganda, unga shu narsaning biron bir xususiyati asos qilib olinadi.

Darslarni ham tasniflamoqchi bo'lsak, shu umumiy qoidaga rioya qilamiz. Birinchi bor, ikki narsani asos qilib olib, darslarni tasniflab chiqqan rus olimi I.N.Kuznetsov bo'lgan. U o'zining tasnifiga darsning mazmuni va dars o'tish usulini asos qilib olgan. Masalan, matematika darslariga kiritilgan mazmun asosida arifmetika, algebra, geometriya va trigonometriya guruhlarini ajratilgan. Shunga o'xshash boshqa fanlarda ham darslarni tasniflab chiqish mumkin. Darsning o'tish usuli bo'yicha: sinfda o'tiladigan darslar, ekskursiya darslari, kinodarslar, mustaqil ish darslari va hokazo.

Darsning mantiqiy tuzilishi va bilish jarayonining xarakteriga qarab darslar: kirish darsi; egallangan bilimlar bilan birlamchi tanishish darsi; yangi bilimlarni egallash darsi; egallangan bilimlarni amaliyotda qo'llash darsi; ko'nikmalar hosil qilish darsi; umumlashtirish, qaytarish va mustahkamlash darsi; tekshiruv darslari; aralash dars.

Nazariyotchi va amaliyotchi pedagoglar orasidagi keng qo'llanilayotgan dars tasniflaridan biri M.A.Danilov bilan B.P.Esipov ishlab chiqqan tasnif hisoblanadi. Ular, o'z tasniflariga ikki didaktik maqsadlar va darslarning umumiy tizimdagi o'rnini asos qilib olganlar. Ular quyidagilardir: 1) aralash darslar; 2) yangi material bilan tanishish; 3) olingan bilimni mustahkamlash; 4) o'rganilgan narsani

sistemaga keltirish va umumlashtirish; 5) bilim va ko'nikmalarni hosil qilish; 6) bilimlarni tekshirish.

Yana darslar ularni o'tish asosiga qarab, quyidagi turlarga ajraladi:

1. a) dars-ma'ruza; b) dars-suhbat; v) kino darsi; g) nazariy yoki mustaqil ishlar darsi; d) aralash dars.

2. a) mustaqil ishlar darsi; b) dars-laboratoriya; v) amaliy ishlar darsi; g) darsekskursiya.

3. a) og'zaki so'rash; b) yozma sinov; v) sinov; g) sinov amaliy nazorat; d) nazorat ishi; e) aralash dars.

Darslar ichki tuzilishiga qarab ham tiplarga bo'linadi. Ya.Komenskiy va I.F.Gerbartlardan boshlab, shu kungacha darsning to'rt bo'lakdan iborat bo'lgan tipi hukm surib kelmoqda. Bularga: yangi bilimlarni egallash uchun tayyorlanish; yangi bilimlarni egallash; yangi bilimlarni mustahkamlash va tizimga keltirish; egallagan bilimlarni amaliyotda qo'llash. Bu tipdagi dars aralash deyiladi.

Uning shu kungacha saqlanib kelishining sabablaridan biri, aralash darsdagi to'rt unsur istagan ketma-ketlikda qo'llanilishi mumkin. Shu bilan bir qatorda bu tipdagi dars jarayonida didaktikaning deyarli barcha talablariga erishish oson. Bu turdagi darslarning afzalligi yana shundaki, u dars jarayonida hukm suruvchi qonuniyatlarga mos keladi. Bu darslarda o'qituvchi va pedagoglar, o'z sharoitlaridan kelib chiqib, ta'lim oluvchilarning qabul qilish imkoni, tayyorgarlik darajasi va boshqa bir qator omillarni hisobga olgan holda, darsga ajratilgan vaqtni dars ichidagi to'rt unurni ixtiyoriy ravishda taqsimlay oladilar.

Aralash darslarning yuqorida aytilgan yutuqlari bilan bir qatorda, kamchiliklari ham oz emas. Chunonchi, aralash darslarda, undagi to'rt unurning hammasiga vaqt yetishmaydi.

2.2-§. Ma'ruza, seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari, darslarni samarali tashkil etish omillari.

Hozirgi paytda ta'lim-tarbiya tizimida o'qituvchining tahsil oluvchilar bilan jonli muloqot va munosabati muhim ahamiyatga ega bo'lganligiga qaramay, u

yagona axborot manbai bo'la olmasligi hayotiy haqiqat. Shuning uchun ham ta'limtarbiya ishini osonlashtiradigan va samaradorligini oshirish omili sifatida turli hil ta'lim vositalaridan keng foydalaniladi. Ana shunday omillardan biri o'qitishning texnikaviy vositalaridir.

O'qitishning texnik vositalari deganda ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining hamkorlik faoliyatini ta'minlab, uning samaradorligini oshirish, ta'minlash maqsadida foydalaniladigan qurilmalar tizimi tushuniladi.

Barcha o'qitishning texnik vositalarini shartli ravishda uch asosiy guruhga bo'lish mumkin.

1. Audiovizual vositalar (kinoproyeksiya, diaproyeksiya va epiprojektsiyalar, ovoz yozib olish, televideniye, radio);
2. Jihozlar, uskuna va asboblari;
3. Dasturli (kompyuterli) ta'lim vositalari.

O'qitishning texnik vositalaridan ta'lim-tarbiya jarayonining tashkil etuvchi komponentalari bilan uzviy bog'liqlik va munosabatlarini hisobga olgan holda foydalanish zarur. Aks holda mashg'ulot samarasini umuman yo'qqa chiqarish ham mumkin. Mashg'ulotda o'qitishning texnik vositalaridan foydalanish yordamchi xarakterga ega bo'lib, ularni tanlash, ishlatish vaqti va joyi darsning umumiy rejasida maqsadlarga muvofiq ravishda belgilanadi.

Ta'lim-tarbiya ishida texnik vositalardan foydalanish avvalo didaktik prinsiplarga amal qilishni ko'zda tutadi. Masalan, ko'rsatmalilik prinsipini real ob'ekt bilan mavhum tasavvurning birligini ifodalaydi.

Real ob'ekt yoki uning tasvirini ko'rish (idrok etish) inson uchun uni bilishning dastlabki va eng oddiy shakli hisoblanadi, aniq tasavvurlar va mavhum tushunchalar hosil qilish uchun asos vazifasini o'taydi.

Ta'lim-tarbiya ishida ko'rsatmalilik tamoyiliga amal qilish zaruriyati insonning fikrlash hususiyatidan kelib chiqadi. Insonning fikrlash hususiyati ma'lumdan mavhum tomon rivojlanadi. Tushuncha va mavhum qonun-qoidalar aniq kuzatishlarga asoslansa, ularning mohiyat mazmuni ancha oson va tez shakllanadi. Inson tafakkurining rivojlanishi uning yoshiga, hayotiy tajribasi

kabilarga bog'liq bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonida hisobga olinishi, aniq dalillar va obrazlardan ajralib qolmasligini talab etadi.

Ko'rsatmali qo'llanmalarga quyidagi talablar qo'yiladi:

- barcha talabalarga yaxshi ko'rinadigan darajada katta bo'lishi;
- o'quv xonasining istalgan joyidan bimalol o'qilishi;
- muhim detallar va yozuvlarning boshqa diqqatni o'ziga tortuvchi rang bilan alohida bo'yalishi;
- tasvirlar imkon qadar ob'ektning asl rangiga mos bo'lishi;
- tasvirlarning estetik did bilan rasmiylashtirilishi;
- matnning haddan tashqari ko'p bo'lmasligi;
- tasvirlangan ob'ektlarning tabiiy vaziyatda ko'rsatilishi;
- masshtabga rioya qilishi;
- arzon, qulay, uzoq vaqt o'z holatida saqlanishi va shu kabilar.

Shu o'rinda ko'rsatmali qo'llanmadan foydalanish maqsad bo'lmay, balki natijaga erishish vositasi ekanligini unutmazlik zarur. Ko'rsatmali qo'llanmalardan foydalanishda o'quv materialining mazmuni va vaqtini hisobga olish zarur. Mashg'ulotda ko'rsatmali qo'llanmalardan haddan tashqari ko'p ham foydalanish yaxshi natija bermaydi. Namoyish qilinayotgan materiallarni idrok etish jarayonida tahsil oluvchilar sezgi organlarining (ko'rish, eshitish, hidlash, ta'm bilish) ko'proq jalb etish zarur. O'qituvchining so'zi bilan ko'rsatmalilikning uyg'unligi katta ahamiyatga ega. Ko'rsatmali qo'llanmadan foydalanishganda beriladigan izoh tahsil oluvchilar diqqat-e'tiborini asosiy materiallarga qaratilishini ko'zda tutadi.

Ushbu vositalardan foydalanishda ularni muayyan maqsad, maxsus soha va usullarga mos holda tanlash muhim o'rin tutadi. Eng muhimi shundaki, amaliyot o'qituvchisi o'quv va ko'rgazmali vositalarni ishlata olishni va ulardan maqsadga muvofiq va oqilona tarzda foydalanishni bilishi kerak. Texnik vositalardan foydalanilayotganda yuzaga keladigan texnik muammolarni hal qila oladigan bo'lishi lozim. Masalan: tikuv mashinasi ishida sodir bo'ladigan nuqsonlarni bartaraf eta bilishi, asosiy sozlanishlarni bajarishi va mashinani ishchi holatiga keltira olish kerak, ya'ni o'z kasbiy sohasining mohir ustasi bo'lishi kerak.

Amaliyot o'qituvchisi o'z kasbiy sohasi uchun qanday materiallar, qanday yangiliklar borligiga, shuningdek, qaysi maxsus sohalarda uning o'zi yangiliklar qila olishi mumkinligi yuzasidan umumiy tushunchaga ega bo'lishi lozim. Ko'pincha o'qituvchilar doska tasvirlari, flipchart tasvirlari va proyektor slaydlari kabi vizual vositalarni o'zlari ishlab chiqadilar.

O'quv mashg'uloti – bu kasb-hunar kolleji va oliy o'quv muassasasida o'quv ishini tashkil qilishning asosiy shaklidir, unda o'qituvchi aniq belgilangan vaqt doirasida talabalarning o'zgarmas tarkibi bilan, qat'iy dars jadvali bo'yicha shug'ullanadi va o'quv dasturining muayyan talablarida belgilangan didaktik masalalarni yechish uchun har xil metodlardan foydalanadi.

O'quv mashg'ulotining o'ziga xos xususiyatlari:

- o'quv mashg'uloti obyektiv mavjud bo'lgan quyidagi elementlardan tarkib topadi:
  - yangi materialni o'rganish;
  - o'tilganlarni mustahkamlash;
  - bilimlarni umumlashtirish va tizimiylashtirish;
  - mustaqil ishlash uchun topshiriqlar;
  - talabalar bilimlarini nazorat qilish va baholash;
- sanab chiqilgan strukturaviy elementlarning har biri o'quv mashg'ulotining bir qismi sifatida yagonalik va bir butunlik prinsiplariga javob beradi, ularning majmui esa o'quv mashg'ulotining strukturasi tashkil qiladi va o'qitishning mos metodlari va uslublaridan foydalanishni, o'qiyotganlar va o'qituvchining faoliyatlarini tashkil qilishni talab qiladi;
- o'qitishni tashkil qilishning asosiy shakli sifatida o'quv mashg'uloti o'qish jarayonining borishiga ta'sir qiladi, chunki u yoki bu o'quv mashg'ulotining strukturasi o'quv fani dasturiy materialining alohida mavzulari ustida ishlash vaqtiga; o'quvchilarning o'quv topshiriqlari tizimiga; ularning auditoriyadan tashqari ishini tashkil qilishga; o'qiyotganlarda shaxsiy kasbiy sifatlar, kasbiy mahorat va ko'nikmalarning rivojlanishiga ta'sir qiladi.

Ma'ruza. Ma'ruza o'quv informatsiyasini o'qituvchi tomonidan talabalar auditoriyasiga uzatishga asoslangan. Talabalar mavjud informatsiyani o'quv fani jabhasidagi bilimlardagi yangi faktlar, jarayonlar, voqeliklar, hodisalar haqidagi ma'lumotlarning majmui ko'rinishida oladilar. Tarbiyaviy – amaliy informatsiya ularni bo'lajak mutaxassislar amaliy faoliyatda foydali natijalarga erishishda kerak bo'ladigan ma'lum vositalar, metodlar va uslublar, texnologiyalarni qo'llash bo'yicha muayyan misollar bilan tanishtiradi.

Ma'ruza o'qitishni tashkil qilishning eng muhim shakllardan biri bo'lib, u mutaxassislarni nazariy tayyorlashning asosini tashkil qiladi. u – ma'ruzachining auditoriya bilan ijodiy muloqoti, hamkorligi, hissiy o'zaro ta'siridir. Bu bilimlar asosini ularning umumiy ko'rinishida olishning juda tejamkor usulidir.

Ma'ruza:

- o'quv materialini talabalar keyinchalik o'zlashtirishlari uchun u yo'nalgan bilimlar asosini shakllantirishga;
- o'quv fani bo'yicha ilmiy bilimlar asosini tizimiylashtirishga;
- fanning muayyan jabhasidagi muammolar bilimlarning zamonaviy holati va rivojining istiqbolini yoritishga;
- talabalar e'tiborini o'quv fanining eng murakkab va muhim masalalariga qaratishga *yo'nalgan*.

Ma'ruzaning yuqorida sanab chiqilgan afzalliklari sababli o'qitish didaktik tsiklining bosh zvenosi sifatida ta'riflashadi, u ilmiy, o'quv-bilish va tarbiyaviy funksiyalarni bajaradi.

Ma'ruzaning *ilmiy funksiyasi* – talabalarga fanning zamonaviy holati, uning metodlari va mazmuni, prinsiplari, qonuniyatlari, uning asosiy g'oyalari va nazariyalari, undagi umumlashgan faktlar, voqeliklar, hodisalar haqidagi ma'lumotlarni uzatish hamda nazariyaning amaliyot bilan o'zaro bog'liqligini ko'rsatishdir.

Ma'ruzaning *o'quv-bilim olish funksiyalari*:

- o'quv rejasi va o'quv dasturining samarali va aniq bajarilishining ta'minlanishida;

- yangi informatsiya bilan muammoli-izlanuvchi metodlar orqali tanishish tufayli talabalar bilish jabhasining rivojlanishida;
- ma'ruzachi tomonidan qo'yilgan muammoni masalalarni yechishga yo'nalgan mustaqil izlash ko'rinishidagi talabalarning ilmiy ishini tashkil qilishda ifodalaydi.

Ma'ruzaning *tarbiyaviy funksiyasi* shunda ifodalanadiki, u talabalarning pedagogik pozitsiyasini, kasbiy qiziqishini, qadriyatlarini shakllantirishning muhim vositasi vazifasini o'taydi, chunki ma'ruzachi auditoriyadagi eshituvchilarga ma'lum hissiy ta'sir o'tkazadi. Ma'ruzachining bosh tarbiyalovchi vositasi – predmetni chuqur bilishi, bayon qilish stili va o'z mehnatiga bo'lgan munosabatidir. Ma'ruza tarbiyaviy ahamiyatning ko'rsatkichlari: talabalarning ishga tez kirishib ketishi, diqqat-e'tiborini o'qishga qaratishi, o'quvchi savollariga javob berishdagi faolligi va aksincha: beparvolik, talabalarning ma'ruzachi sha'niga noloyiq so'zlarni aytishi, ma'ruza mazmunidan qoniqmasligi, yomon davomat.

Ma'ruzaning bir necha turlarini farqlashadi.

An'anaviy (informatsion-bayoniy), informativ ma'ruza. Unda mazmun o'qituvchi tomonidan ilmiy voqelik va hodisalarni bayon qilish, tushuntirish sifatida tayyor ko'rinishda beriladi.

Muammoli ma'ruza qandaydir ilmiy yoki amaliy muammoni: uning paydo bo'lishi, yo'nalishi, yechish usuli hamda ushbu yechimning oqibatlarini illyustratsiya qiladi. Muammoli ma'ruzaning mazmunini talabalarning fikrlash faoliyatini tashkil qilish usuli belgilaydi. Bunday ma'ruzada bilimlarning bir qismini talaba tayyor bilim ko'rinishda oladi, boshqa qismini esa o'qituvchi rahbarligida o'zi izlab topadi, ya'ni informatsion va muammoli qismlar uzviy bog'lanishda bo'ladi.

Foydalaniladigan metodlar nuqtai-nazaridan ma'ruzalarning quyidagi turlarini farqlashadi:

ma'ruza-suhbat, ma'ruzaning bu turi Suqrot davridan ma'lum. U yuqori hissiyotlilik bilan, pedagog tabalar auditoriyasini ilmiy haqiqatlar ustida birgalikda fikrlashga jalb qilganida uning ishonarli ohangda gapirish bilan tavsiflanadi;

muayyan-vizuallashtirish. Bu erda o'quv materialini o'qish mavzuni to'liq yorituvchi o'qituvchi tomonidan tayyorlangan ko'rgazmali materiallarni tushunarli qilib, batafsil izohlashga keltiriladi.

dual ma'ruza, u real kasbiy vaziyatni modellaydi, nazariy masalalarni har xil pozitsiyadan ikkita mutaxassis (masalan, ikki ilmiy maktab vakillari, nazariyotchi va amaliyotchi, u yoki bu konsepsiya tarafdorlari va h.k.) muhokama qilishni nazarda tutadi. Bunday ma'ruza uni o'qituvchilar tayyorlashi nuqtai-nazaridan hamda o'quv informatsiyasini o'quvchilar idrok qilishi nuqtai nazaridan ancha murakkab bo'ladi. Bu erda ma'ruzada ishtirok etayotgan har bir pedagogning obro'i jiddiy to'siqlik qiladi;

oldindan rejalashtirilgan xatolikli ma'ruza – u yuqori bosqich talabalarida katta qiziqish uyg'otadi, chunki u talabalarga yosh o'qituvchilar yo'l qo'yadigan real xatolarni ko'rish imkonini beradi; ekspertlar vazifasini o'tab, talabalar o'zlari sezgan xatoliklarni bartaraf qilish bo'yicha metodik tavsiyalarni tuzadilar. Ma'ruzaga mazmuniy yoki metodik tavsifdagi xatoliklarning ma'lum miqdori kiritiladi, ular talabalarga ma'ruzaning boshida yoki oxirida e'lon qilinishi mumkin. O'qituvchi uchun metodik qiyinchiliklar xatoliklarni tanlab olish, ularning ratsional nisbatini to'g'ri tanlash va ko'rsatish usullari bilan bog'liq. Talabalar uchun esa bir vaqtning o'zida faoliyatning bir necha turlarini: o'quv informatsiyasini idrok qilish va yozish, xatoliklarni tahlil qilish, informatsiyani umumlashtirishni bajarish qiyinchilik tug'diradi.

Elektron ma'ruza (slyd-ma'ruza) yoki qayta bog'lanish texnikasini qo'llaydigan ma'ruza. Matnli fayllar ko'rinishda shakllantirilgan elektron ko'rinidagi o'quv materiallarining to'plami bunday ma'ruzani tashkil qiladi. o'qiyotganda tushunarsiz bo'lgan joylarga ko'p marta qaytish, o'qishni o'ylab ko'rish, tahlil qilish bilan birga olib borish imkoni imkoni bo'ladi. Bundan tashqari, matnda matnning umumiy strukturasi ko'rish osonroq bo'ladi.

O'qiyotganda matndan material mazmunini aniqlashtigandan so'ng qoladigan savollar, odatda, ancha chuqur, prinsipial va mazmunli bo'ladi, chunki ular material jiddiy ishlab chiqilib, u anglanganidan so'ng vujudga keladi. Bundan tashqari dasturiy ta'minot hali ma'ruza davomida va ham uning oxirida o'quv materiali o'zlashtirilib borishini nazorat qilib borish imkonini beradi.

Seminar mashg'uloti (lotincha *seminarium* – rossadnik (rus)) – bu talabalarning o'qituvchi rahbarligida mavzuni, o'quv muammosini guruhviy muhokama qilishadigan o'quv jarayonining shaklidir.

Seminar o'quv kursining eng muhim va murakkab bo'lishlarini chuqur o'zlashtirishga yo'nalgan. Seminar mashg'ulotlari jarayonida talabalar materialni og'zaki va yozma bayon qilish san'atini egallaydilar, o'zlarining kommunikativ mahoratlarini rivojlantiradilar, kitob bilan mustaqil ishlashga o'rganadilar, ilmiy ishlarni shakllantirish ko'nikmalarini egallaydilar. Qo'yilgan muammoni muhokama qilish, qabul qilingan qaror va seminar ishtirokchilarini faoliyati bo'yicha talabalar o'zlarining subyektiv baholarini ifoda qilishlari seminar natijasi bo'lishi mumkin.

Seminarning *o'ziga xos belgilari*:

- hamkorlikdagi faoliyat prinsipining amalga oshirilishi;
- o'qituvchi va talabalar bevosita munosabatlarining shakllanishi;
- talabalar tayyorgarlik paytida o'quv muammosini yechish bo'yicha mustaqil izlash ishlarini olib borishlari;
- seminar muhokama qilish uchun taklif etilgan masala va muammolarni o'rganishni individuallashtirish imkoniyati;
- ma'ruzaning prinsipial nazorat holatlari bilan uzviy aloqaning saqlanishi, talaba nafaqat ma'ruza materiali asosida, balki o'zi mustaqil egallagan ma'lumotlari asosida yangi materiallarni bayon qilish.

Amaliy mashg'ulot – bu o'qiyotganlarning amaliy mahorat va ko'nikmalarini oshirishga yo'nalgan o'quv jarayonini qilishning shaklidir. Amaliy mashg'ulot laboratoriya ishi bilan birga mahorat va ko'nikmalarni hosil qilish va mustahkamlashga yo'nalgan mashg'ulot hisoblanadi.

Amaliy mashg'ulotlar o'qiyotganlarda kasbiy amaliy masalalarni yechish uchun olgan bilimlarini qo'llash ko'nikmalarini ishlab chiqishga yo'nalgan. Amaliy mashg'ulotlarning o'ziga xosligi – masalalarning xarakterida, o'qituvchi va o'qiyotganlarning (analitik, konstruktiv, loyihaviy) faoliyatini tashkil qilishdadir. Amaliy mashg'ulotda o'qitish metodi sifatida mashqlar, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, ishbilarmonlar o'yini, faoliyat mahsulini tahlil qilishlardan foydalaniladi.

Amaliy ishlarning mazmunini tanlashda muayyan o'quv fani bo'yicha kasbiy mahoratlar ro'yhatini va bitiruvchining malakaviy tavsifnomasini yo'riq qilib olishadi.

Laboratoriya ishi davomida o'qiyotganlar o'rganilayotgan nazariy holatlarni tasdiqlovchi tajribalar, o'lchovlar, elementar tadqiqotlarni mustaqil ravishda o'tkazadilar.

2.3-§. Zamonaviy darslarga qo'yiladigan talablar.

Hozirda pedagogikada ajratib ko'rsatilgan dars tiplariga to'xtalib o'tamiz.

Bular:

Yangi bilimlarni egallash darsi yoki uni tushuntirish darsi ham deb yuritiladi. Bu tipdagi dars qismlarining taxminiy joylashuvi quyidagicha:

1. Ilgari o'tilgan bilimlarni eslash.
2. Yangi bilimlar berish.
3. Yangi bilimning o'zlashtirilganligini tekshirish.
4. Nazariyani qo'llash namunasini ko'rsatish.
5. Uyga vazifa berib, darsni yakunlash.

Egallangan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash darsi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

1. Nazariy bilimlarni eslash.
2. Egallangan bilimlar bo'yicha mashqlar qilib, ko'nikma hosil qilish.
3. Darsni yakunlash.
4. Uyga vazifa berish.

Takrorlash darsi. Egallangan bilimlarni mustahkamlash bilan takrorlash darslari orasida ancha umumiylik mavjud. Bu umumiylik, eng avvalo, mazkur darslarning vazifalari va darsning ichki tuzilishiga taalluqlidir. Shu bilan birga bu darslarning orasida takrorlanayotgan avvalgi darslarda material to'liq berilmagan, a'zi joylari takrorlanadi. Bilgan narsasini hadeb takrorlayvermaydi. Takrorlash darslarida avvallari bilmay qolgan joylari takrorlanadi.

Egallagan bilimlarni umumlashtirish va bilim hamda ko'nikmalarni takomillashtirish darsi.

Bu darsning elementlari quyidagicha:

1. Umumlashtiruvchi bilimga doir bilimlarni eslash.
2. Bilimlarni umumlashtirish va ular orasidagi funksional aloqadorlikni ko'rsatish.
3. Nazariy bilimlarning o'zlashtirilganligini tekshirish.
4. Bilimlarni qanday qilib umumlashtirilgan qoidasi bilan tanishtirish.
5. Mavzu bo'yicha egallangan bilimlarga hosil qilgan ko'nikmalarni takomillashtirib, malaka darajasiga yetkazish.
6. Darsning natijalarini yakunlash.
7. Uyga vazifa berish.

Egallangan bilim va ko'nikmalarni tekshirish (nazorat) darsi. Nazorat ishi o'tkaziladigan darsning tuzilishi murakkab emas. O'qituvchi topshiriqlarni e'lon qiladi, o'quvchi va talabalar ularni bajaradilar va dars oxirida ishlar yig'ib olinadi.

Nazorat ishining savollari va topshiriqlari shunday ifodalanishi kerakki, o'quvchilarning javoblaridan ular bilimlarni shunchaki eslab qolgani emas, balki ishning mohiyatini tushungani ham ko'rinib turishi lozim.

Hozirgi kunda zamonaviy dars tushunchasi tez-tez tilga olinmoqda. Zamonaviy darsdeganda- o'qituvchi o'quvchining mavjud imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanib, uning aqliy salohiyatini ishga solib, rivojlanishini ta'minlovchi dars tushuniladi. O'quvchi esa, o'z navbatida, bilimlarni chuqur o'zlashtiradi va ko'nikmasiga aylantirib, ma'naviy barkamollik sari odimlaydi.

Zamonaviy dars mezonlari quyidagilardan iborat:

- dars o'quvchi va talaba shaxsiga yo'naltirilgan bo'lib, o'qituvchi va o'quvchining o'zaro faol munosabatlariga asoslanadi;
- dars jarayoni tabaqalashtirish va o'quvchi-talabalarning shaxsiy qobiliyatlariga yondoshuv asosida amalga oshiriladi;
- dars o'quvchi-talabalarning yuqori darajadagi qiziqishi, aqliy faolligi va muvaffaqiyatga erishuviga qaratiladi;
- dars pedagogikaning barcha turdagi metodologik asoslaridan kelib chiqib amalga oshiriladi;
- darsda beriladigan bilim mazmuniga ko'ra, turli pedagogik usul va uslublardan foydalaniladi;
- darsda nazariya va amaliyot o'zaro bog'liqlikda talqin etiladi;
- dars sifat va samaradorligini ta'min etuvchi nazorat turlaridan foydalaniladi;
- darsda vaqtdan unumli va maqsadli foydalaniladi;
- dars majmu yondoshuv tamoyili asosida amalga oshiriladi.

Darsni zamonaviy tarzda tashkil qilish uchun quyidagi me'yoriy hujjatlar taxt bo'lishi shart: namunaviy o'quv dasturi, ishchi o'quv dasturi, taqvimiy o'quv reja, konspekt yoki ma'ruzalar matni, darsning ishlanmasi va texnologik xaritasi, ko'rgazmali qurollar, tarqatma materiallar va boshqa didaktik materiallar, talabalarning mustaqil ish mavzulari, maslahat va qoldirilgan darslarni qayta topshirish jadvali, baholash mezonlari va test savollari. Shunga qo'shimcha qilib, o'tiladigan fan bo'yicha darslik va bir qator metodik qo'llanmalarni ham tayyorlab qo'yish maqsadga muvofiqdir. Metodik qo'llanmalarga: mazkur fanni o'qitish metodikasi, shu fanda amaliy mashg'ulotlarni olib borish metodikasi, kurs ishlarini bajarish metodikasi va boshqalar bo'lishi mumkin.

2.4-§. Talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etish

Talabalarning mustaqil shi. Muayyan o'quv fani doirasida talabalar o'quv faoliyatini tashkil qilish nafaqat auditoriya mashg'ulotlarida, balki undan tashqarida, mustaqil faoliyatda ham amalga oshiriladi.

Mustaqil faoliyat bir qator *funksiyalarni* bajaradi:

- *rivojlantiruvchi*, chunki aynan mustaqil faoliyat aqliy mehnat madaniyatini oshirishga, faoliyatning ijodiy turlariga qo'shilib ketishga, o'qiyotganlar intellektual qobiliyatlarining boyishiga ko'maklashadi;
- *informatsion-o'qitadigan*. Mustaqil ish bilan mustahkamlanmagan o'qiyotganlarning auditoriya mashg'ulotlaridagi o'quv faoliyati kam natijali bo'lib qoladi;
- *yo'naltiruvchi va rivojlantiruvchi* funksiyalar, ular talabalarning o'qish jarayoniga "kasbiy tezlanish" beradi, u shu bilan tavsiflanadiki, mustaqil faoliyat jarayonida talabalarda nafaqat intellektual qobiliyat rivojlanadi, aqliy mehnat madaniyati oshadi, balki pedagogik fan rivojlanishining istiqbollari ko'rish mahorati ham shakllanadi;
- *tarbiyalovchi* funktsiya ham mustaqil faoliyatda namoyon bo'ladi, chunki mutaxassis shaxsi, uning kasbiy sifatleri mustaqil ish uchun u yoki bu turdagi topshiriqni bajarish jarayonida shakllanadi va rivojlanadi;
- *tadqiqot* funktsiyasi, u talabalarni kasbiy-ijodiy fikrlashning yangi darajasiga olib chiqadi

O'qiyotganlarning mustaqil ishi o'quv jarayonining didaktik birligi sifatida, bir tomondan, o'quv topshirig'i, ya'ni o'qiyotgan bajarishi kerak bo'lgan narsa, vazifasini o'taydi, ikkinchi tarafdan esa olingan topshiriqni bajarayotganda xotira, fikrlash, ijodiy tafakkur qilish vazifasini bajaradi.

XXI asrda mustaqil ishning maqsadi bo'lg'usi mutaxassislarda yangi bilimlarni qidirish uchun axborotlardan foydalanish, uning asosida esa yangi axborotlar yaratish ehtiyoji va qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir.

Mustaqil ishning rivojlanishi bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lishning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida qaraluvchi yangi o'quv texnologiyalarni ish jarayoniga joriy etish zaruratini taqazo etadi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida chuqur nazariy va amaliy bilimlar bilan bir qatorda tanlangan sohalar bo'yicha mustaqil faoliyat ko'rsata oladigan, o'z bilimi, ko'nikma va malakasini mustaqil ravishda oshirib boradigan, masalaga ijobiy yondashgan holda muammoli vaziyatlarni to'g'ri aniqlab, taxlil qilib,

sharoitga tez moslasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, talaba mustaqil ravishda shug'ullansa va o'z ustida tinimsiz ishlasagina bilimlarni chuqur o'zlashtirishi mumkin. Talabalarning asosiy bilim, ko'nikma va malakalari mustaqil ta'lim jarayonidagina shakllanadi, mustaqil faoliyat ko'rsatish qobiliyati rivojlanadi, ularda ijodiy ishlashga va tanlagan kasbiga qiziqish paydo bo'ladi.

Shuning uchun talabalarning mustaqil ta'lim olishlarini rejalashtirish, uni tashkil qilish va buning uchun barcha zaruriy shart-sharoitlarni yaratish, dars mashg'ulotlarida talabalarni o'qitish bilan bir qatorda ularni ko'proq o'qishga o'rgatish, bilim olish yo'llarini ko'rsatish, mustaqil ta'lim olish uchun yo'llanma berish ta'lim muassasasining asosiy vazifalarida biri hisoblanadi.

Mustaqil ish- qandaydir masala yoki muammoni mutaxassisdan, ya'ni o'qituvchidan davriy ravishda maslahat olish bilan yoki ularsiz mustaqil ravishda o'rganishga asoslangan tizimlangan o'quv faoliyatidir.

Talaba mustaqil ishi (O'MI) – muayyan fandan o'quv dasturlarida belgilangan bilim, ko'nikma va malakaning ma'lum bir qismini talaba tomonidan fan o'qituvchisi maslahati va tavsiyalari asosida auditoriya va auditoriyadan tashqari o'zlashtirilishiga yo'naltirilgan tizimli faoliyatidir. Talabalarning mustaqil ishi ta'lim tarbiyaning shunday vazifalariga bo'ysundirilganki, butun o'quv jarayoni to'laligicha talabalar tomonidan faol, ongli, puxta va tizimli ravishda fan asoslarini o'zlashtirish va ularda o'z kasblari bo'yicha dunyoqarashni shakllantirish imkonini beradi.

Mustaqil ishni bajarishdan asosiy maqsad – Fan o'qituvchilarining bevosita rahbarligi va nazorati ostida talabalarni semestr davomida fanni uzluksiz o'rganishini tashkil etish, olingan bilim va ko'nikmalarni yanada mustahkamlash, kelgusidagi darslarga tayyorgarlik ko'rish, aqliy mehnat madaniyatini, yangi bilimlarni mustaqil ravishda izlab topish va qabul qilishni shakllantirish hamda ushbu tariqa ishlab chiqarishga raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga erishishdan iborat.

Mustaqil ish uchun beriladigan topshiriqlarning shakli va hajmi, qiyinchilik darajasi semestrda–semestrda ko'nikmalar hosil bo'lishiga muvofiq ravishda o'zgarib, oshib borishi lozim. Ya'ni, talabalarning topshiriqlarni bajarishdagi mustaqilligi darajasini asta-sekin oshirib, ularning topshiriqlarni bajarishga tizimli va ijodiy yondoshishga o'rganib borishi kerak.

Mavzuni mustaqil o'zlashtirish - fanning xususiyati, talabalarning bilim darajasi va qobiliyatiga qarab ishchi o'quv dasturiga kiritilgan alohida mavzular talabalarga mustaqil ravishda o'zlashtirish uchun topshiriladi. Bunda mavzuning asosiy mazmunini ifodalash va ochib berishga xizmat qiladigan tayanch iboralar, mavzuni tizimli bayon qilishga xizmat qiladigan savollarga e'tibor qaratish, asosiy adabiyotlar va axborot manbalarini ko'rsatish lozim.

Fan bo'yicha talabalar mustaqil ishini tashkil etishda talabaning o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- fanning ayrim mavzularini yangi o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish, o'quv manbalari bilan ishlash;
- o'quv mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rib borish;
- belgilangan mavzular bo'yicha referat tayyorlash;
- testlar echish;
- ko'rgazmali vositalar tayyorlash (grafik organayzerlar, plakatlar, krosvord va boshq);
- amaliyotdagi mavjud muammoning echimini topish bo'yicha keyslar echish;
- loyiha topshiriqlarini bajarish;
- munozarali savollar va topshiriqlarga tayyorgarlik ko'rish;
- talabalarning fan to'garaklarida ishtirok etish;
- kurs ishi (loyihalari)ni bajarish;
- mavzu yuzasidan maqola, tezislar va ma'ruza matnlarini tayyorlash;
- “*talaba-o'qituvchi-kutubxona*” kunida fan bo'yicha yangi o'quv adabiyotlari sharhini o'qituvchi bilan hamkorlikda tayyorlash;

- axborot resurs markazida belgilangan mavzular bo'yicha nazariy, amaliy va statistik ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va muayyan tizimga solish;
- belgilangan mavzular bo'yicha zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida taqdimot materiallari tayyorlash;
- talabalar yotoqxonasiidagi ma'naviyat xonasi, kutubxona, zamonaviy axborot texnologiyalar markazi imkoniyatlaridan foydalanilgan holda mustaqil o'qish jarayonlarida ishtirok etish.

Topshiriqni bajarish jarayonida talabalar mustaqil ravishda o'quv adabiyotlaridan foydalanib, anglagan holda mavzuga taalluqli savollarga javob tayyorlaydilar. Zarur hollarda ushbu mavzuni konspektlashtiradilar, tayanch iboralarning mohiyatini (o'zlashtirish qiyin bo'lsa, savollar paydo bo'lsa, adabiyotlar etishmasa, mavzuni tizimli bayon eta olmasa va h.k) o'qituvchidan maslahatlar oladilar. Mustaqil o'zlashtirilgan mavzu bo'yicha tayyorlangan matn o'qituvchiga himoya qilish orqali topshiriladi.

2.5-§. O'qitish jarayonida talabalarning bilim, ko'nikma, malakalarini nazorat qilish va baholash

O'quv mashg'ulotida o'qituvchining vazifalaridan biri – bu nazorat qilish funksiyasidir. O'qiyotganlarga ma'lum bilimlar tizimini taklif qilayotib, pedagog ularning o'zlashtirish darajasini aniqlashi zarur. Shuning uchun o'quv mashg'ulotining istalgan turida bilim, mahorat va ko'nikmalar nazoratning har xil turlari vositasida muntazam ravishda nazorat qilinib boriladi.

Nazorat (fransuzcha controle) – 1) berilgan maqsaddan chetlashishlarni va ularning sabablarini aniqlash maqsadida kuzatish; 2) boshqaruv funksiyasi, u qabul qilingan qarorlarning ishning amaldagi holatiga mosligi darajasini belgilaydi.

Pedagogik nazorat – o'qiyotganlar o'qishi va tarbiyasi natijalarini tekshirish tizimidir.

Nazorat maqsadlari:

o'qiyotganlarning o'qishda erishgan natijalari darajasini tekshirish;

o'qiyotganlarning shu paytgacha shakllangan bilim, mahorat va ko'nikmalarini umumlashtirish va mustahkamlash;

shaxsan har xil o'qiyotganning o'quv – bilim olish va mustaqil ta'limi faoliyatining samaradorligi va natijaliligini baholash;

o'qituvchining o'zining pedagogik faoliyatining natijalarini o'zi nazorat qilishi va baholashi.

Malakaviy maqsadlar – o'qiyotganlar kasbiy o'qitishda o'quv natijalarini hisobga olish va baholashning turli pedagogik va ijtimoiy funksiyalari bilan tanishlar va ushbu jarayonlarni maqsadga muvofiq tashkil qilish uchun mezonlarni ishlab chiqishga qodirlar.

O'qituvchi va o'qiyotganlar orasida to'g'ridan-to'g'ri va qayta bog'lanishlarni o'rnatish vositasi sifatida pedagogik nazorat bir necha funksiyalarni amalga oshiradi.

Nazorat qilish funksiyasi o'qiyotganlarning bilim, mahorat va ko'nikmalarini aniqlashdan iborat; bu – o'qitishning borishi va uning natijalarini doimiy monitoring qilib borishdir.

Tashkiliy funksiyasi o'qiyotganlar o'qish davomida olishgan bilimlari, mahoratlari va ko'nikmalarini mustahkam o'zlashtirishi va takomillashtirishi bo'yicha kundalik ishlashi uchun sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi.

Rivojlantiruvchi funksiya o'qiyotganlarning bilim olish faolligini rag'batlantirish imkonini beradi.

Yo'naltiruvchi funksiya o'qiyotganlar va o'qituvchining o'zi o'qitish maqsadiga qay darajada erishishganligi haqida ma'lumotni olishga yo'nalgan.

Metodik funksiya o'qituvchini o'z fanini o'qitish texnologiyasini takomillashtirishning yangi usullarini izlashga undaydi.

Tarbiyalovchi funksiya pedagogga o'qiyotganlarda o'z faoliyati natijalari uchun ma'nan ma'suliyatni his etishni tarbiyalashga yordamlashadi.

Diagnostik funksiya o'qiyotganlar nazorat tadbirlarini bajarayotganda, o'qituvchi esa nazoratga tayyorgarlik ko'rayotganda yo'l qo'ygan xatolari haqida ishonchli ma'lumot olish imkonini beradi.

Bashorat funksiyasi o'qiyotganlar nazorat tadbirlarini bajarishdan olingan natijalar asosida o'qituvchi qanday bashorat qilishi mumkinligini ko'rsatib turadi.

Pedagogik nazorat samarali bo'lishining asosiy shartlari:

- nazoratning atroflicha tavsifga egaligi;
- nazoratning tizimiyliigi va muntazamligi;
- o'qituvchining o'qiyotganga nisbatan obyektivligi va yaxshi munosabatda bo'lishi;
- muayyan talaba shaxsining psixologik xususiyatlarini bilish asosida individual yondashuv.

Nazorat turlari:

o'qish jarayonida ma'lumotni olish xarakteri bo'yicha:

- og'zaki;
- yozma;
- testli.

O'qitishning asosiy bosqichlaridagi o'rni bo'yicha:

- **joriy.** U: semestr orasida amaliy mashg'ulotlar bo'yicha o'qish jarayoni va uning natijalarining sifatini aniqlaydi; o'quv jarayoniga tuzatishlar kiritish imkonini beradi; qoloq o'quvchilarni aniqlaydi; o'quv fanlarini o'qib-o'rganishda o'qiyotganlarning o'qish–bilim olish faoliyatini rag'batlantiradi;
- **oraliq.** Bu nazorat odatda har semestrda 2 marta o'tkaziladi, maqsad – o'quv fanining muayyan bo'limlari bo'yicha o'zlashtirilgan nazariy bilimlar sifatini aniqlashdir;
- **yakuniy.** U muayyan o'quv fani bo'yicha o'qishning yakuniy natijalarini tekshirishga yo'nalgan.

Nazoratning qayd etilgan hamma turlari har xil metodlar yordamida amalga oshiriladi.

2.6-§. Pedagogik diagnostika, o'qitish jarayonida talabalarning bilim, ko'nikma, malakalarini nazorat qilish va baholash xususiyatlari.

Pedagogik nazorat metodlari – bu o'quv jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u o'qituvchi va o'qiyotganlar amallarining o'zaro bog'liqligini ifodalaydi. Ushbu metodlar yordamida pedagog, o'quv-bilim olish masalasidan kelib chiqib va o'qitishning mos vositalaridan foydalanib, o'qish natijalarini aniqlaydi va baholaydi.

Bu metodlarni ikki guruhga ajratishadi.

Reproduktiv faoliyat natijalarini pedagogik tekshirish metodlari:

- 1) reproduktiv *predmetli* faoliyat natijalarini pedagogik tekshirish metodlari. Bu metodlarning vazifasi – o'qiyotganlarning turli pedagogik voqeliklarni farqlash, bilish hamda yo'riq bo'yicha amaliy kasbiy amallarni bajarish mahoratini aniqlashdir;
- 2) reproduktiv *so'zli* faoliyat natijalarini pedagogik tekshirish metodlari. Bu metodlarning vazifasi – ma'lum o'quv matniga kam, strukturalangan, yodlab olingan materialni talaba so'zma-so'z aytib berish mahoratini aniqlashdir.
- 3) reproduktiv *predmetli-mantiqiy* faoliyat natijalarini pedagogik tekshirish metodlari. Ushbu metodlarning vazifasi – obyektiv ichki bog'lanishlar va ular orasidagi nisbatlarni ajratgan holda bajarilayotgan amallarni izohlash asosida o'rganilayotgan obyektlarning xossalarini talabalar aytib berishi mahoratini aniqlashdir.
- 4) *badiiy ijrochilar sifatida o'qiyotganlarning so'zli* reproduktiv faoliyatining natijalarini pedagogik tekshirish metodlari. Ushbu metodlarning vazifasi – ijrochilik manerasi, usuli va stiliga muvofiq badiiy yoki musiqali janrlar bilan o'qiyotganlarning tanishlik darajasini aniqlashdir.

Ijodiy faoliyat natijalarini pedagogik tekshirish metodlari:

- 1) o'qiyotganlar ijodiy *predmetli* faoliyatining natijalarini pedagogik tekshirish metodlari. Ushbu metodlarning vazifasi – ijodiy faoliyatni mehnat vositalari bilan munosabatini aniqlash;

2) o'qiyotganlarning ijodiy *so'zli* faoliyati natijalarini tekshirish metodlari. Ushbu metodlarning vazifasi – algoritmlari noma'lum bo'lgan o'quv masalalarini o'qiyotganlarning yechishi, predmetlar aro bog'lanishlarni o'rnatishi, xulosalar chiqarishi mahoratini aniqlashdir;

3) o'qiyotganlarning ijodiy *predmetli – mantiqiy* faoliyati natijalarini tekshirish metodlari. Ushbu metodlarning vazifasi – o'qiyotganlarning o'zlarining bilimlaridan yangi vaziyatda foydalana olishlari, psixologik-pedagogik voqeliklar orasidagi mantiqiy bog'lanishlarni o'rnatish olishi mahoratini aniqlashdir;

4) *badiiy ijrochi sifatida* o'qiyotganlar ijodiy faoliyatining natijalarini tekshirish metodlari. Ushbu metodlarning vazifasi – o'qiyotganlar badiiy yoki musiqali asarda o'zining shaxsiy stilini namoyish qilish mahoratini aniqlashdir.

Nazoratning barcha turlari va shakllarida olingan natijalar baho yordamida qayd qilinadi.

Baho – o'quv fani bo'yicha dasturda belgilangan bilim, mahorat, ko'nikmalarni o'qiyotganlar o'zlashtirishi darajasini pedagog shartli belgilar – ballarda hamda baholarda aniqlashi va ifodalashidir.

Baholash funksiyalari:

– *motivatsiyalovchi*, chunki aynan baho o'quv faoliyatining natijalari uchun o'qiyotganni rag'batlantiradi yoki jazolaydi;

– *diagnostik*, chunki baho o'qish natijasining sabablarini ko'rsatadi;

– *tarbiyalovchi*, chunki baho, ayniqsa o'z-o'zini baholash o'qiyotganning o'zini anglashini shakllantiradi;

– *informatsion*, chunki u o'qituvchiga va o'qiyotganning o'ziga dasturni o'tishning muvaffaqiyatliligi darajasi haqida, shaxsiy ta'limiy yutuqlar, qobiliyatlarning rivojlanganligi haqida, bilim, mahorat, ko'nikmalarning shakllanganligi haqida ma'lumotlar beradi.

Baholash tizimi qator *prinsiplar* bo'yicha tuziladi: maqsadga yo'nalganlik, ta'sirchanlik, muntazamiylik, obyektivlik, talablarning bir xilligi, keng qamrovlik, differtsiialanganlik. Bilimlar anglanganligi, mustaxkamligi, chuqurligi prinsiplari alohida o'rin egallaydi. *Bilimlarning mustaxkamligi* nazariy va amaliy faoliyatda

talaba o'zining o'qish davrida olgan bilimlari, amaliy malaka va ko'nikmalaridan samarali foydalana olishga qodirligini bildiradi. *Bilimlar chuqurligi* mustahkam o'zlashtirilgan qoidalar, tushunchalar, qonunlar, kasbiy faoliyat algoritmlarining miqdori bilan tavsiflanadi. *Anglaganlik* – bu psixologik-pedagogik voqeliklarning sabab-oqibat bog'lanishlari tushunish, qo'yilgan maqsadlar va vazifalarga mos ravishda nazariy materiallarni amaliyotda qo'llashdir.

O'quv jarayonida *pedagogik baholashning obyekt*i – o'qiyotganlar faoliyatidir.

Pedagogik baholashning *predmeti* – talabalar faoliyatining natijalaridir, ular tarbiyalilik va o'qimishlilik kabi sifat xarakteristikalarida ifodalanadi.

Oxirgi paytlarda ta'lim tizimida reyting nazorat va testli nazorat tabora keng qo'llanilmoqda.

Reyting nazorat – bu o'qiyotganlar o'quv faoliyatining individual sonli ko'rsatkichi bo'lib, u predmet bo'yicha talaba o'qish natijalari bo'yicha erishgan natijalarni tavsiflaydi.

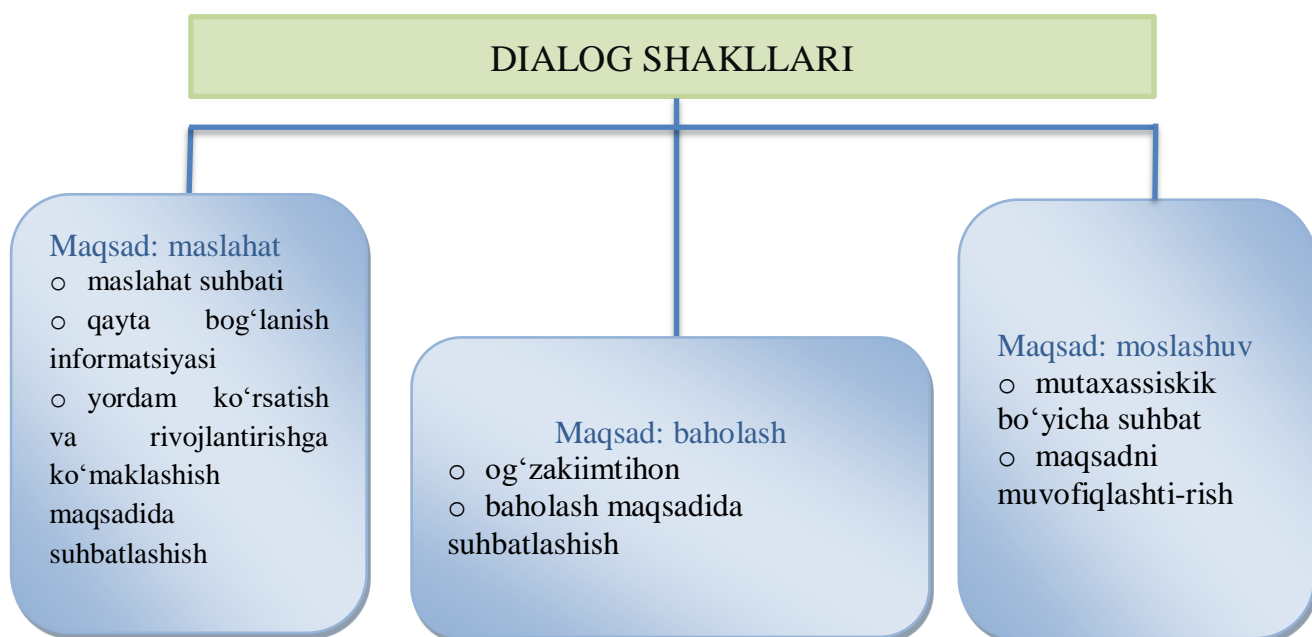
Testli nazoratda uni o'tkazish paytida o'qituvchi va o'qiyotganning amallari aniq belgilangan: baholashning yagona mezonlari va me'yorlari mavjud; test nazorati o'tkazilayotganda o'qituvchi va o'qiyotganning vaqti tejaladi; o'qiyotganning o'qituvchiga nisbatan salbiy emotsiyasining ehtimoli ancha kam, chunki o'quvchi o'zining muvaffaqiyatsizligini o'qituvchining shaxsi bilan bog'lamaydi.

Umumiy holda o'qiyotganning og'zaki va yozma javoblari hamda pedagogik amaliyot bo'yicha mehnati baholanadi.

O'quv natijalarini baholash

O'zlashtirishni og'zaki nazorat qilish va baholash

“O’quvchi – o’qituvchi” faoliyatida suhbat. O’qituvchi va o’qiyotgan orasidagi verbal o’zaro ta’sir – har ko’rinishlarda kechadigan pedagogik

amallarning asosiy bandidir. U ishtirokchilarning mos fikrlaridan bevosita voqif bo’lishlarini taklif etadi. Nutq, ma’noli harakatlar, imo-ishoralar suhbat ishtirokchilari kommunikatsiyani bir butunG’yaxlit qabul qilish uchun sharoit yaratadi.

Ta’lim muassasi kontekstidadiolog yoki suhbatning turli shakllarini ajratish mumkin, ularni asosiy vazifasi va maqsadining yo’nalishiga qarab quyidagi guruhlarga ajratishadi:

Dialog shakllarining xarakteristikasi

Quyidagi dialog yoki suhbatni olib borishning alohida shakllari va ahamiyatga ega bo’lgan belgilari asosida qisqacha tavsiflari keltirilgan.

Dialog shakli	Xarakteristikasi, belgilari
Maslahat suhbat	Kasbiy yoki metodik savollar bo’yicha, odatda o’quvchi ehtiyoji bo’yicha, o’qituvchi maslahati, odatda strukturlanmagan
Qayta bog’lash informatsiyasi	Qo’llab-quvvatlash yoki tuzatish kiritish uchun qisqa dialog, odatda o’qituvchi tashabbusi bo’yicha, strukturlanmagan

Yordam ko'rsatish va rivojlantirishga ko'maklashish maqsadida suhbatlashish	Qayta informatsiyani olish va maqsadlarni muvofiqlashtirish maqsadida o'qituvchi va o'quvchilar orasida davomiy suhbat, strukturlangan
Og'zaki baholashG'imtixon	Imtixon suhbatig'o'zlashtirishni tekshirishG'nazorat qilish maqsadida suhbat, imtixon vaziyati, qat'iy strukturlangan
Baholash maqsadida suhbatlashish	O'quvchining o'zlashtirishini baholash maqsadida suhbatlashish, bunda o'quvchi o'zini o'zi tahlil qilmaydi va baholamaydi, strukturlangan
Mutaxassslik bo'yicha suhbat	Kasbiy suhbat, o'zlashtirishni tekshirish maqsadiga ega emas, ko'pincha strukturlanmagan
Maqsadni muvofiqlashtirish	Suhbat, uning davomida o'qituvchi va o'quvchilar orasida keyingi faza uchun muayyan kelishuvlar qabul qilinadi, strukturlangan

Og'zaki imtixon, xususan, uning kognitiv jabhaga yo'nalganligi va ish bilan birga baho qo'yish maqsadida baholashga yo'nalganligi sababli, keyinchalik yordam berish va rivojlanishga ko'maklashish maqsadidagi suhbat o'zlashtirishni tekshirish (yoki nazorat qilish)ning kommunikativ doirasi sifatida aniqlanadi.

Strukturlangan suhbatlar

Obyektivlik va solishtiruvchanlik bo'yicha o'zlashtirishni tekshirish maqsadida o'tkaziladigan suhbat strukturlangan shaklda tashkil qilinadi.

Tekshirish (nazorat qilish) maqsadida o'tkaziladigan strukturlangan suhbatning fazalari

1-faza O'quvchi pozitsiyasi	<ul style="list-style-type: none"> - O'quvchining o'z-o'zini shaxsiy baholashi (o'z-o'zini baholash varag'i yoldamida bajarilishi mumkin) - O'zining faoliyatini, o'zi erishgan natijani, o'zining xulq-atvorini o'zi baholashi
-----------------------------------	---

2-faza O'qituvchi pozitsiyasi	<ul style="list-style-type: none"> - O'quv vaziyatini tahlil qilish: O'quvchi nimani o'lganadi? U qanday o'rgangan? O'quv guruhida u o'zini qanday tutayapti? - O'quvchini baholash (zarurat bo'lganda tashkil baholash uchun mo'ljallangan varaq yordamida)
3-faza Umumiy va farqlanadigan	<p>Bahs:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Muvofiqliklar nimalarda saqlanib qoladi? - Baholashdagi farqliklar nimada? - Farqliklarning sabablari nimada?
4-faza Amallarni bajarishning yangi maqsadlarini muvofiqlashtirish	<p>Kuzatishning keyingi davrida amallarni bajarishning yangi maqsadlariga erishish uchun zarur bo'lgan muayyan kelishuvlarni tuzish:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Kasbiy maqsadlarni muvofiqlashtirish - SHaxsiy aspektlar - Ta'sir qilish choralari

Yordam berish va rivojlanishga ko'maklashish maqsadidagi suhbat

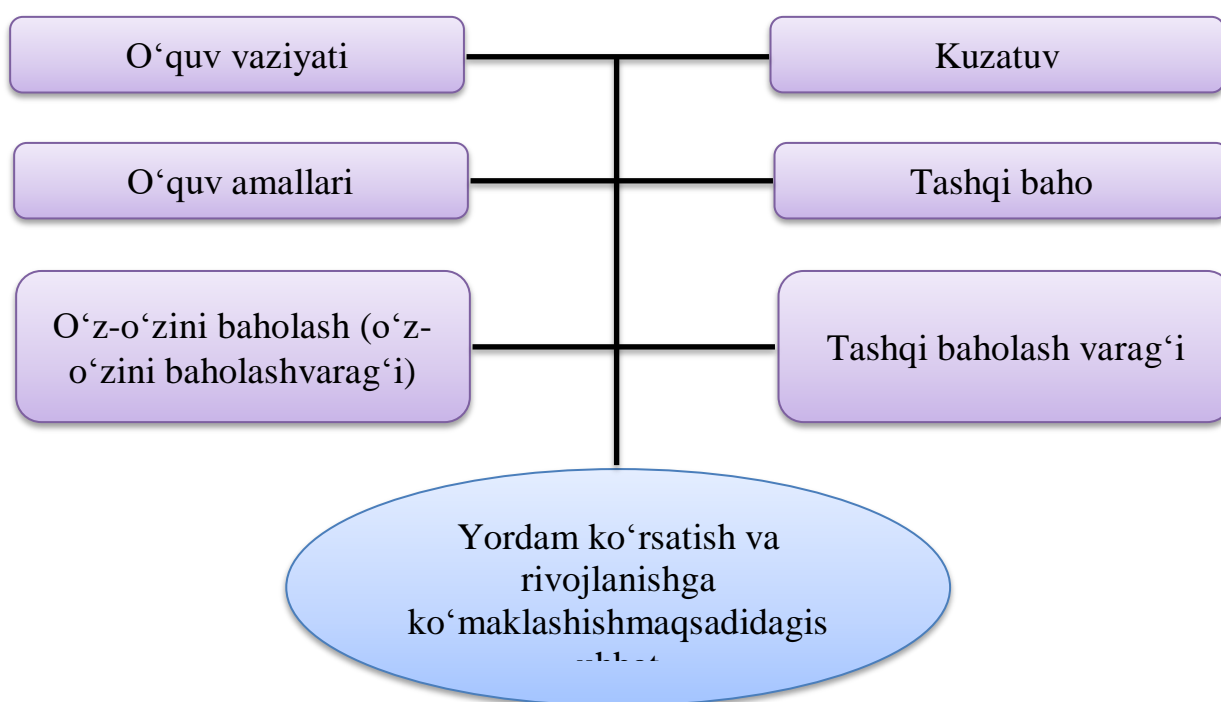
Yordam berish va rivojlanishga ko'maklashish maqsadidagi suhbat – bu o'quv vaziyati haqida u tugagandan keyin yoki o'zlashtirishni tekshirish (masalan, dinamik kuzatish) paytida o'qituvchi va o'quvchining hamkorlikda mushohada (tahlil) qilishidir. Suhbat maqsadi: amallarning keyingi maqsadlarini o'zaro kelishib olish, bu – bo'lajak o'quv amallarini optimallashtirish kerak. Suhbat davomida kelishilgan amallarini bajarish maqsadidan keyingi o'quv vaziyatlarini rejalashtirishda foydalanish mumkin.

Yordam berish va rivojlanishga ko'maklashish maqsadidagi suhbat quyidagi tamoyillarga rioya qilingan holda o'tkazilishi kerak:

- o'qituvchining qiziquvchan pozitsiyasi prinsipi, iltifotli e'tibor, tinglashning boshqariluvchanligi;
- o'quvchiga tushunarli javob;
- befarq avtomatizmning va e'tibor tashqi tarafga qaralishining oldini olish;

- qaramog'idagilarni faollashtirish, qarorlarni qabul qilish va amallarni bajarish kompetensiyasini rivojlantirish;
- buyruqbozlik pozitsiyasida bo'lmaslik prinsipi, tan huquqlilik va sabr-qanoatlilik prinsipi;
- suhbatni strukturlash;
- obyektivlik va nazorat haqida muntazam o'ylash prinsipi.

O'quv amallari sifatining mezonlari

Yordam ko'rsatish va rivojlanishga ko'maklashish maqsadidagi suhbat tashqi kuzatuv bilan o'z-o'zini baholashni bir-biri bilan solishtirib, ularni muvofiqlashtirish ayniqsa kuchli namoyon bo'ladi. Mos baholashlar orasidagi mumkin bo'lgan farqliklar esa o'quvchilarga maslahat berish uchun boshlang'ich punkt vazifasini o'taydi. Bundan tashqari, yordam ko'rsatish va rivojlanishga ko'maklashish maqsadida oldingi suhbatda kelishilgan yozma ishlar, kuzatishlar, hujjatlar, referatlar yoki amallarni bajarish maqsadlari suhbat uchun sabab bo'lishi mumkin.

Shaffoflik prinsipidan kelib chiqqan holda, o'quvchilar bilan yordam ko'rsatish va rivojlanishga ko'maklashish maqsadidagi suhbatdan oldin e'tibor berilishi lozim bo'lgan mezonlar shartlashib olinishi kerak.

Bunda o'quv omillari sifatining mezonlari yana boshlang'ich nuqta sifatida xizmat qilishi mumkin.

Yordam ko'rsatish va rivojlanishga ko'maklashish maqsadidagi suhbatning o'quv amallari sifatining mezonlariga bog'liqligi

Sifat mezonlari	Tekshiruv tavsifiG'pozitiv namoyon bo'lish
PredmetG'obyektga bo'lgan munosabat	Kasbiy to'g'rilik, komplekslilik
Maqsadga yo'nalganlik	Amallarni bajarish usullarining ishonarliligi, masalan, amallarni bajarishni rejalashtirishda yoki suhbatni olib borishda
Mustaqillik	Suhbatda qo'yilgan masalalarni o'qituvchi yordamisiz mustaqil yechish, suhbat paytida qo'shimcha informayiyani (jadvallar, kataloglar va b.lar) mustaqil olish
SubyektgaG'o'zini baholashga yo'nalganlik	O'zini ishonchli tutish, o'zining ishchanlik qobiliyatini real baholash
Ijtimoiy mansublik	Guruh a'zolariga nisbatan o'zini tutishini baholash

O'zlashtirishni yozma nazorat qilish va baholash

Vaziyatiy yozma sinf ishlari

Bunday sinf ishi o'quvchilardan o'quv vaziyati doirasida o'rganilgan mazmuni qo'yilgan masalani yozma ravishda yechish uchun qo'llashni talab qiladi.

Vaziyatiy sinf ishlarini qo'yishda birinchi navbatda quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

- o'quv mashg'ulotida o'rganilgan mazmun bilan bog'lanish bo'lishi kerak;
- topshiriqlar mustaqil yechilishini ta'minlash kerak;

- o'rganishning alohida jabhalari, masalan, o'zlashtirishning kasbiy va umumta'lim jabhalari, orasida mutanosiblik kuzatilishi kerak.

Didaktik aspektlar

Huquqiy va pedagogik umumiy shartlarni e'tiborga olgan holda vaziyatliy yozma sinf ishlari quyidagi talablarni hisobga olishi kerak.

Vaziyatliy ish amallar bajarilishining kasbiy vaziyatidan kelib chiqadi, ya'ni bunday ish uchun boshlang'ich punkt – bu kasb uchun ahamiyatli bo'lgan masalaning qo'yilishidir. Ish doirasida tekshirilayotgan o'quv mazmuni hamda qo'yilgan masalalarning hammasi amallarni bajarishning ushbu vaziyatidan kelib chiqishi yoki unga bevosita bog'langan bo'lishi kerak.

Vaziyatliy ish amallarni bajarishning sistematikasini aks ettiradi. Amallarni bajarish sxemasi, o'quv mashg'ulotlarida amallarni bajarishga yo'naltirish prinsipi (rejalashtirish, o'tkazish, nazorat qilish) o'rganilgani kabi, yozma ishni bajarishda qo'llanilishi kerak. Amallarni bajarishning sxemasini o'z o'rnida va kasbiy to'g'ri qo'llash ishni baholash uchun mezon bo'lishi mumkin, masalan, rejalashtirish bo'yicha topshiriqni yozma yechish vositasida.

Vaziyatliy ish vaqt bo'yicha cheklangan.

Kasbiy yo'nalgan sinf ishidagi kabi, vaziyatliy ishning vaqt doirasi ham cheklangan bo'lishi kerak, lekin bu vaqt masala kompleksroq qo'yilishi tufayli uzoqroq bo'lishi mumkin.

Vaziyatliy ish yordamchi vositalardan foydalanishni talab qiladi. Informatsiyani mustaqil olish – o'quvchilar amallar bajarish kasbiy kompetensiyasining ahamiyatli elementidir. SHu sababli, jadvallar, kataloglar yoki konspektlar kabi yordamchi vositalardan ishni o'tkazish paytida foydalanishga ruxsat etiladi.

O'quv amallari sifatining mezonlari

Vaziyatliy yozma ish bilimlarni tekshirish uchun emas, balki amallarni bajarishni bilishni talab qiladi. Bu esa o'quv amallari sifatining mezonlari o'zlashtirishni tekshirishning bunday shaklida ham qo'llanilishi mumkinligini bildiradi. Lekin, yozma ishning o'ziga xos xususiyatlari (o'quvchining individual

ishi odatda vaqt bo'yicha cheklanadi va sh.k.) tufayli o'quv amallari sifatining hamma mezonlarini ham tekshirish uchun qo'llab bo'lavermaydi. Xususan, vaziyatli ish yordamida o'ziga bo'lgan munosabatni va ijtimoiy mansublikni tekshirib bo'lmaydi yoki ishda cheklangan bo'ladi.

Amma “maqsadga yo'nalganlik”, “predmetG'obyektga bo'lgan munosabat” va “mustaqillik” ning sifat mezonlarini tekshirish mumkin.

Vaziyatli ishning o'quv amallari sifatining mezonlari orasidagi bog'liqlik

Sifat mezonlari	Tekshirish xarakteristikasi
Maqsadga yo'nalganlik	Aniq – ravshan taqdim etilganligi; o'rinli taqdim etilganligi (masalan, muhimni muhim emasdan ajratish); kasbiy metodlar va ish uslublarini qo'llash.
PredmetG'obyektga bo'lgan munosabat	Muammo yoki topshiriq uchun ahamiyatli bo'lgan mazmuni batafsil va kasbiy to'g'ri taqdim etish
Mustaqillik	Guruhdoshlari yoki o'qituvchi yordamisiz mustaqil yechish; informatsiya manbasini ko'rsatgan holda informatsion materiallardan foydalanish; zarurat bo'lganda oraliq yechimlar gipotetik ravishda qabul qilinadi, bunda ish davom etadi.

Vaziyatli ishni formal tuzish

Vaziyatli ishni formal tuzish uchun har xil namunalar taklif etiladi, ularning har biri o'zlarining afzallik va kamchiliklariga ega.

Juz'iy masalalarni kasbiy tizimiy tartiblashtirish.

Bunday yondashuvning afzalliklari:

- o'quvchilar qiynalmasdan juz'iy masalalarni alohida mavzu sohalar bilan bog'lay oladilar;
- o'qituvchi tekshirishi osonlashadi.

Topshiriqlarni bunday tartiblashtirishning katta *kamchiligi* – predmetli-mantiqiy bilan amaliy yo'nalganlik orasidagi o'zaro bog'lanish yo'qolishi mumkinligidadir. Kasbiy kundalikda kasbiy amaliy masalani yechishda ishchi

xodim o'zining ish qadamlarini mavzularning kasbiy-tizimiy majmualariga muvofiq ravishda emas, balki ishlab chiqarish topshirig'i yoki rejalashtirish bo'yicha topshiriq talablariga muvofiq rejalashtiradi. Agar topshiriqlar noto'g'ri mantiqiy aspektlar bo'yicha taqsimlangan bo'lsa, u holda amallarni bajarish "boshdan oyoqqa" o'chirilib ketishi mumkin.

Predmet va amallarni bajarish nuqtai-nazaridan mantiqiy bo'lgan aspektlar bo'yicha tartiblashtirish. Predmet va amallarni bajarish nuqtai-nazaridan juz'iy masalalarni mantiqiy aspektlar bo'yicha tartiblashtirish kasbiy amaliyotdagi muammolarni yechish strategiyasiga yaqinlashib boradi.

Bundagi afzalliklar:

- juz'iy masalalarni yechishda amallarning aniqligi saqlanadi;
- amallarni bajarish haqidagi o'quvchi bilimni e'tiborga yaxshiroq olish mumkin;
- "maqsadga yo'nalganlik" sifat mezonini aniqroq tekshirish mumkin.

Asosiy kamchiliklar:

- alohida juz'iy masalalar orasida tanlab olishlik yo'qotilishi mumkin;
- tekshirishga o'qituvchilarning mehnati ko'proq sarflanadi.

Vaziyat yozma sinf ishlarini formal tuzish haqidagi qarorni o'qituvchining o'zi, har bir alohida holatda afzallik va kamchiliklarini solishtirib ham o'quv guruhini hisobga olib, qabul qilishi kerak. Ammo, umuman olganda, ishni predmet va amallar nuqtai-nazaridan mantiqiy bo'lgan aspektlar bo'yicha tuzish tavsiya etiladi.

Masalalar qo'yilishini operatsionallashtirish

Vaziyat yozma ishning asosiy muammosi – masalalar qo'yilishini operatsionallashtirishdir, ya'ni asosiga qo'yilgan muammoning nimmasalalarga qanday bo'linishidir. Ushbu ish muammosining boshlang'ich qo'yilishida nimmasalalar kamchilik aniqroq qo'yilsa, u nimmasalalarga qanchalik ko'proq bo'linsa, o'quvchining amallarni bajarishdagi etsinligi shunchalik kamroq bo'ladi va natijada o'quvchilar amallarni bajarish strukturasi qanchalik sezishganliklarini tekshirish imkoniyati shunchalik kamroq bo'ladi.

Agar masalaning qo'yilishi juda keng tushunilsa, bu holda topshiriqni maqsadga muvofiq yechish uchun doim bir qancha variantlar mavjud bo'ladi va natijada yechimlarni solishtirish tobora qiyinlashib boradi va tekshirishga sarflanadigan mehnat ortib boradi. Bo'shroq talabalar esa erkin qo'yilgan topshiriqlarni bajarayotganda tezroq toliqadilar (ular uchun talab ancha yuqori hisoblanadi). Topshiriqlar erkin qo'yilishining keyingi muammosi talab qilingan taklab olishshik har doim ham ta'minlanilavermaydi.

Maktab amaliyotida boshlanishida oddiy va ko'proq strukturlangan topshiriqni qo'llashdan boshlab, o'quv guruhlarini topshiriqlarning erkinroq qo'yilib, borishiga asta-sekin olib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi. O'qish davomida o'quvchilar amallarni bajarish sxemalarini anglab boradilar va amallarni bajarishning zaruriy tizimiy usuliga ko'nikadilar.

Vaziyat yozma sinf ishini strukturlash G'ismlarga ajratish

Formal tuzilishidan qat'iy nazar, vaziyat yozma ish, faoliyatga yo'nalgan o'qitish strukturasi tayangan holda, qo'yidagi qismlardan tarkib topgan bo'lishi kerak.

Ko'rgazmali hol (muammoning qo'yilishi) masalani qo'yish

- Rejalashtirish
  - masalan, informatsiyani yig'ish
  - ish rejasini G'amallarni bajarish rejasini tuzish
- O'tkazish G'amalga oshirish
  - masalan, chizmani tayyorlash
  - texnologik hisoblarni bajarish
  - sxemani tahlil qilish
  - dasturni ishlab chiqish
  - formulalarni ishlab chiqish
  - xizmat xatini shakllantirish
- Nazorat G'tahlil
  - masalan, imtihon varag'ini ishlab chiqish
  - sarf-xarajatlarni hisoblash

Tashkil qilishning bu sxemasida faoliyatga yo'nalgan yondashuvning ahamiyatli elementlari hisobga olingan.

2.8-§. O'zbekistonda kasbiy va tibbiy ta'lim tizimidagi islohotlar

Bugungi kunda sog'liqni saqlash tizimida zamonaviy malakaga ega, chuqur bilimli, salohiyatli va barkamol kadrlarni davlat darajasida ta'minlash masalalariga e'tibor qaratilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev sog'liqni saqlash sohasi vakillari bilan uchrashuvlarda bunga alohida urg'u beradi. Xususan, xalqaro tajribalarni o'rganish va shu asosda tibbiy ta'limni yanada takomillashtirish bo'yicha takliflar tayyorlash zarurligi haqida aytib o'tilgan. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida kadrlar tayyorlash, xalqaro miqyosda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning mohiyati va ahamiyatini tubdan yangilash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha vazifalar ham belgilangan.

Har bir sohaning, xususan, tibbiyotning rivojlanishi bevosita ushbu yo'nalishdagi kadrlar tayyorlashga bog'liq. Agar siz zamonaviy uskunalarni o'rnatsangiz, eng yangi texnologiyalarni joriy qilsangiz, binolarni rekonstruksiya qilsangiz, mukammal boshqaruv tizimini shakllantirsangiz ham, lekin kadrlar tayyorlashdagi bo'shliqlarga yo'l qo'ysangiz ham, bu sohada jiddiy ijobiy o'zgarishlarni kutmasligingiz kerak. Bu masala davlat rahbari tomonidan o'tkazilgan sog'liqni saqlash tizimi vakillari bilan to'rtta uchrashuvga bag'ishlanganligi ajablanarli emas.

Davlatimiz rahbarining shu yil 5-mayda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida tibbiy ta'lim tizimini yanada isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida" gi farmoni bu borada yangi bosqichni boshlab berdi.

Shuni e'tirof etish kerakki, oliy tibbiyot muassasalarida bakalavr (umumiy tibbiyot) darajasida o'qishning yetti yillik muddati kun talablariga javob bermadi, bundan tashqari, ushbu maxsus mashg'ulotlarga asoslanmagan qo'shimcha moliyaviy xarajatlar talab qilindi.

Yurtboshimizning ushbu farmoni tibbiyot xodimlarining yetishmovchiligini hal qilishni ta'minlaydi, tibbiyot sohasidagi bakalavr tizimida o'qitish muddatlarini belgilaydi. Unga ko'ra, 2017G'2018 o'quv yilidan boshlab umumiy tibbiyot, kasb-hunar ta'limi (umumiy tibbiyot), harbiy tibbiyot (umumiy tibbiyot), pediatriya yo'nalishlari bo'yicha o'qish muddati 6 yil, biotibbiyot yo'nalishi - 4 yil, tibbiy-profilaktika ishi - 5 yil. Bundan tashqari, "umumiy tibbiyot", "kasbiy ta'lim" (umumiy tibbiyot), "harbiy tibbiyot fanlari" (umumiy tibbiyot), "pediatriya" bakalavriat yo'nalishlariga o'qishga kirgan 2-5-kurs talabalari o'qishni davom ettiradi.

Mamlakatimizdagi 7 ta oliy tibbiy ta'lim muassasalari va ularning hududiy filiallarida har yili ikki mingdan ortiq shifokorlar tayyorlanadi. Ammo, biz ishning haqiqiy holatini o'rganish uchun borganimizda, birlamchi tibbiy-sanitariya yordami tizimini kadrlar bilan ta'minlashda nomutanosiblik borligi aniq bo'ldi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Prezidentimizning joriy yil 5-maydagi «2017G'2018-o'quv yilida O'zbekiston Respublikasining oliy o'quv yurtlariga qabul to'g'risida» gi farmoni kadrlar bilan ta'minlashni takomillashtirishda muhim hujjat bo'ldi. Unga ko'ra, 2017G'2018 o'quv yilidan boshlab birinchi marta tibbiyot xodimlariga muhtoj hududlar uchun qabul davlat granti asosida amalga oshirildi.

Shuning uchun bu yil tibbiyot oliy o'quv yurtlariga talabalarni qabul qilish o'ziga xos tarzda bo'ldi. Bu yil tibbiyot oliy o'quv yurtlariga 44 ming 409 o'g'il-qiz hujjat topshirdi. Shulardan 3455 nafari talaba, 1355 nafari davlat granti asosida va 2090 nafari pullik shartnoma asosida o'qishga qabul qilindi.

O'quv soatlari tahlil qilinganda, o'quv dasturidagi mavzularning 15 foizi yoki undan ko'pi takrorlanganligi aniqlandi. Bundan tashqari, bakalavriat va magistrlik tizimida mutaxassislik bilan bog'liq bo'lmagan mavzular o'qitildi, bu talabalarning mustaqil o'qish vaqtini talab qildi, mutaxassislik bo'yicha bilimlarni egallashga ta'sir ko'rsatdi. Yana bir muammo o'rgatilgan bilimlarni yangilashdagi qiyinchiliklar bilan bog'liq edi.

Davlatimiz rahbarining farmoni bilan oliy tibbiy ta'limning klinikadan oldingi va klinik bloklarida o'qitish soatlari ulushini ko'paytirish, oliy tibbiy ta'lim

standartlarini qayta ko'rib chiqish belgilandi.Uning asosida bakalavriat ta'limining davlat ta'lim standartlari yangitdan ishlab chiqilmoqda.Bu gumanitar va ijtimoiy sohalarda o'qitish soatlarini qisqartirish orqali kasbiy fanlar blokini kengaytirishni, bakalavr darajasida klinikadan oldingi va klinik ta'lim bloklarida dars soatlari ulushini 85 foizgacha, shu jumladan klinik mashg'ulotlar amaliyoti uchun oshirilishini ta'minlaydi. iqtisodiy bloklar umumiy vaqtning 7 foiziga teng.Davlat ta'lim standartida belgilangan avvalgi o'quv dasturlarida gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy mavzular bo'yicha dars soatlari hajmi 15-20 foizni, mutaxassislik bo'yicha esa atigi 45-50 foizni tashkil etgan.

Farmonda, shuningdek, ularning ixtisosligi oliy tibbiy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining diplomlarida ko'rsatilishi aytilgan.Ilgari, ularning tibbiyoti oliy tibbiyot muassasalari bitiruvchilarining diplomlarida ko'rsatilmagan edi.Tibbiy ta'limni rivojlantirishga qaratilgan ushbu hujjat ko'plab sohalar qatori bitiruv diplomida mutaxassislikning ko'rsatilishini bildiradi.Bu bitiruvchilarning malakasini oshirishda va yetakchi xorijiy oliy tibbiy ta'lim muassasalarida va ilmiy markazlarida qayta tayyorlashda uchragan tushunmovchiliklarga chek qo'yadi.

Prezident tashabbusi bilan tibbiy ta'limni har tomonlama rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar quyidagilarga xizmat qilishi shubhasizdir:

- Umumiy tibbiyot yo'nalishi bo'yicha qisqartirilgan o'qish davriga o'tish, o'quv soatlarini takomillashtirish va talabalarni maqsadli qabul qilishni ham ta'minlaydi;
- Shubhasiz, Prezident farmonida belgilangan vazifalarning bajarilishi:
- Tibbiy kadrlar yetishmasligini 15 foizga to'ldirish jarayonini tezlashtirish,
- Tibbiy ta'limni xalqaro standartlarga moslashtiradi,
- Byudjet mablag'larini maqsadli sarflash vazifasini bajaradi,
- Oliy tibbiyot muassasalari talabalarining amaliy ko'nikmalarini mustahkamlaydi va o'quv jarayonini va yuqori malakali tibbiyot xodimlarini tayyorlashni samarali tashkil etadi.

2.9-§. Ta'lim oluvchilarni va aholini kasbga yo'naltirish

O'zbekistonda bandlikni davlat boshqaruvi tizimini ma'muriy isloh qilishdir. So'nggi bir necha yil ichida bandlikni boshqarish bo'yicha davlat tizimi jiddiy o'zgarishlarni amalga oshirdi. Ushbu tizimning ma'muriy islohoti ish bilan ta'minlash bo'yicha davlat siyosati uchun mas'ul vazirlikning funksiyalarini gorizontal ravishda optimallashtirishga qaratilgan. Shunday qilib, pensiya masalalarini hal qilish funksiyalari 2010-yilda Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligidan Moliya vazirligiga o'tkazildi. Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining odatiy bo'lmagan funksiyalardan ozod etilishi davom etdi.

2016 yil fevral oyida Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 22 fevraldagi "Aholining zaif qatlamlarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va tibbiy-ijtimoiy yordam tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi farmoni bilan Mehnat vazirligiga o'zgartirildi. Ushbu farmonga muvofiq, nogironlar, shu jumladan nogiron bolalar, urush qatnashchilari, faxriylar, yolg'iz keksalar va aholining boshqa zaif qatlamlariga tibbiy-ijtimoiy yordam ko'rsatish, shuningdek, nogironlarga kasb-hunar ta'limi tashkil etish va ilgari Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan olib borilgan inklyuziv kasb-hunar ta'limi Sog'liqni saqlash vazirligiga o'tkazildi. Bundan tashqari, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan amalga oshirilgan ehtiyojmand oilalar va fuqarolarga ijtimoiy nafaqalar va moddiy yordamni tayinlash va to'lashni nazorat qilish vazifalari Moliya vazirligiga o'tkazildi.

Aslida islohotlar yangi Mehnat vazirligi faqat samarali ish bilan ta'minlash bo'yicha davlat siyosatini amalga oshirish uchun javobgar bo'lishini ta'minlashga qaratilgan edi. Mehnat vazirligining asosiy vazifalari va faoliyati aholini ish bilan ta'minlashni chuqur tahlil qilish, ish bilan ta'minlash dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirilishini monitoringini muvofiqlashtirish, ish bilan ta'minlashga ko'maklashish, kasb-hunarga oid ishlarni tizimli asosda tahlil qilish va olib borish bo'yicha aniqlandi. Bundan tashqari, vazirlikka mehnatni muhofaza qilish va

bandlik sohasidagi qonun hujjatlari talablariga rioya etilishini nazorat qilish topshirilgan. Muhim yangiliklar qatoriga Mehnat vazirligi markaziy apparati tuzilmasida Xalqaro mehnat tashkiloti va xalqaro aloqalar bilan ishlash sektori hamda Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish sektori yaratilishini sanab o'tish mumkin. Biroq, ish bilan ta'minlash bo'yicha davlat boshqaruvining ushbu islohotlari kutilgan natijalarga to'liq erishganicha yo'q. Mehnat statistikasi va uning uslubiy ta'minoti, mehnat qonunchiligi jiddiy o'zgarishlarni ko'rsatolmadi (doimiy ravishda o'zgartirishlar kiritilmoqda) va mehnat organlarida davlat boshqaruvi samaradorligi bilan unchalik ham farq qilmadi.

Avvalgidek, mehnat idoralari har yili qariyb million yangi ish o'rinlar tashkil etilganligi to'g'risida hisobot berishda davom etilsada, ishdan bo'shatilganlar statistikasini yashirish bilan birga, iqtisodiy idoralar, oliy va o'rta maxsus ta'lim va ish beruvchilar uyushmalarining hududlarning ehtiyojlarini aniqlash bo'yicha muvofiqlashtirilgan ishi yo'q edi. Aholini ish bilan ta'minlash muammolarini hal qilishda eskirgan, samarasiz ish shakllari va uslublari hanuzgacha qo'llanilib kelinmoqda, mehnat bozoridagi real vaziyatni buzish amaliyoti bekor qilinmadi, ish bilan ta'minlash kabi muhim ijtimoiy masalaga yuzaki yondoshish faktlari oliy va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi muassasalarining bitiruvchilari davom etishdi. Kardinal islohotlar nafaqat bandlik davlat boshqaruvi tizimida, balki davlat boshqaruvining boshqa sohalarida ham talab qilindi.

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan tub islohotlarning boshlang'ich nuqtasi 2017 yil 7-fevraldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining UP-4849-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi bo'ldi.

“Sohalar ”- aholi bandligini oshirish, fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va sog'lig'ini muhofaza qilish tizimini takomillashtirish, yo'l transporti, muhandislik kommunikatsiyalari va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish va modernizatsiya qilish, aholini ish bilan ta'minlashni takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishni nazarda tutadi.

Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun Mehnat vazirligi bandlik va mehnat munosabatlari vazirligiga aylantirildi.

Ushbu islohot ish bilan ta'minlash sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirishda yangi yondashuvlarni joriy etishga, mehnat bozori infratuzilmasini, shu jumladan davlat-xususiy sheriklik asosida rivojlantirishga, ishsizlar, ayniqsa yoshlarni ish bilan ta'minlash bo'yicha samarali choralarni amalga oshirishga qaratilgan. Yangi tashkil etilayotgan vazirlikning asosiy vazifalari yangi ish o'rinlarini yaratish bo'yicha davlat buyurtmasini ishlab chiqish, aholini ish bilan ta'minlashning hududiy va tarmoq dasturlarini amalga oshirishni muvofiqlashtirish, oliy va o'rta maktab bitiruvchilarini ish bilan ta'minlashni targ'ib etuvchi ixtisoslashtirilgan, kasb-hunar ta'limi muassasalari, mehnat bozorini tartibga solish, ish bilan ta'minlash, mehnat munosabatlari, mehnatni muhofaza qilish, kasbiy va mehnat standartlari, gender tengligi, kasb-hunar ta'limi va qayta tayyorlashni tartibga solishda bozor sharoitlariga mos keladigan normativ-huquqiy hujjatlarni oldindan ishlab chiqish va amalga oshirish chora-tadbirlari sifatida belgilangan.

Ushbu farmonda ish bilan ta'minlashni rag'batlantirishga qaratilgan mehnat qonunchiligini takomillashtirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar ko'zda tutilgan. Shunday qilib, 1-yanvardan boshlab nodavlat notijorat tashkilotlari fuqarolarni ish bilan ta'minlash sohasida O'zbekiston hududida pullik asosda, ularni chet elda ish bilan ta'minlash bo'yicha faoliyatni amalga oshirishda esa litsenziya asosida xizmat ko'rsatish huquqiga ega. MHTO doirasida Jamoat ishlari jamg'armasi tashkil etildi, uning asosiy vazifalari yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish, yo'l va uy-joy-kommunal xo'jaligini qurish, ta'mirlash va rekonstruksiya qilish, infratuzilma obyektlari, shahar va tumanlarni obodonlashtirish, shuningdek mavsumiy qishloq xo'jaligi ishlari doirasida vaqtincha ishsiz aholining ishda ishtirokini ta'minlashdan iborat. Shu bilan birga, mehnat organlari tomonidan "yagona darcha" tamoyili bo'yicha xizmatlar ko'rsatishning har qanday kirish nuqtalarida, shu jumladan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish xizmatlarida ish bilan ta'minlash va ish bilan ta'minlashga ko'maklashish sohasida

Internet xizmatlarini faol joriy etish bilan bog'liq barcha turdagi xizmatlarni taqdim etishni ta'minlaydigan printsiptial ravishda yangi sxemasi joriy etilmoqda. 2017-2020 yillarda ishni boshlagan tadbirkorlar uchun mikromoliyaviy xizmatlar hajmini kengaytirish, aholini mikrokreditlash imkoniyatlarini kengaytirish uchun Mikrokreditbankning kapitallashuvini oshirish orqali aholi bandligini ta'minlash masalalarida bank tizimining rolini keskin oshirish bilan rejalashtirilgan. Mehnat munosabatlari ushbu bankning kuzatuv kengashi raisi bo'ladi.

Bundan tashqari, yangi vazirlik zimmasiga mehnat bozori va ish bilan bandlik, tashkil etilgan ish o'rinlari, ro'yxatdan o'tgan bo'sh ish o'rinlari va boshqalar, aholi, ish beruvchilar va investorlar uchun muhim ko'rsatkichlar holati to'g'risidagi ma'lumotlarni Internet va ommaviy axborot vositalarida, shu jumladan ish izlab mehnat organlariga murojaat qilgan, ishsizlik nafaqasini olayotgan fuqarolarning sonini e'lon qilish vazifasi yuklatilgan. Shuningdek, vazirlikka ish o'rinlarini yaratish bo'yicha davlat buyurtmasini ishlab chiqishda mamlakat shaharlari va viloyatlari ro'yxatini aniqlash bo'yicha ko'rsatma berildi. Shu bilan birga talab qilinadigan mutaxassisliklar va o'qish yo'nalishlari bo'yicha asosiy o'quv jarayonidan bo'sh vaqtlarida ishsiz aholini ishdan bo'shagan joylarda kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni qo'llab-quvvatlovchi kasb-hunar kollejlarning ro'yxati tasdiqlandi. Shuningdek, vazirlik tomonidan oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari bitiruvchilarining ish bilan ta'minlanishini ta'minlash va kam ta'minlangan oilalarga nafaqa va moddiy yordamning o'z vaqtida to'lanishini nazorat qilish choralari ko'riladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 28 oktabrdagi 877-sonli qarori bilan ish o'rinlarini yaratish va kadrlar tayyorlashga davlat buyurtmasini shakllantirish tartibi to'g'risidagi yangi Nizom tasdiqlandi, bu hozirgi va istiqbolli ehtiyojlarni hisobga olgan holda. bandlik masalalarini kompleks hal qilishni ta'minlash, ishsizlarni ish bilan ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirish, shu bilan birga, ish o'rinlarini yaratish bo'yicha davlat buyurtmasini shakllantirishni muvofiqlashtirishni O'zbekiston Respublikasi Mehnat va mudofaa vazirligi va

Iqtisodiyot vazirligi amalga oshirishi aniqlandi; ta'lim muassasalarida kadrlar tayyorlash uchun O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi, MHSSO va Ta'lim va fan vazirligi tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 24 yanvardagi 3001-sonli farmoni bilan mehnat organlari faoliyatini takomillashtirish va aholi bandligini ta'minlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi, unda quyidagilarni ishlab chiqish va qabul qilish nazarda tutilgan: bandlikka muhtoj aholi sonini aniqlash metodologiyasini takomillashtirish bo'yicha me'yoriy-huquqiy hujjat, shu jumladan uy xo'jaligida bandlik bo'yicha so'rovnomalar metodologiyasi; davlat ijtimoiy sug'urtasi va faol ravishda to'laydigan jismoniy shaxslar uchun badallar to'laydiganlar sonining o'zgarishi to'g'risidagi ma'lumotlar asosida yaratilgan ish o'rinlari, shu jumladan doimiy ish o'rinlari sonini belgilash tartibi to'g'risidagi nizomni belgilangan tartibda ishlab chiqish va tasdiqlash.

Yangi ish o'rinlari yaratayotgan ish beruvchilarga, shuningdek, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj toifalariga kiruvchi shaxslarga, birinchi navbatda kasb-hunar kollejlari bitiruvchilariga, nogironlarga, sobiq harbiy xizmatchilarga ularning mehnat faoliyatini tasdiqlovchi guvohnoma berish orqali ularni ijtimoiy rag'batlantirish choralari qo'llash tartibini ishlab chiqish masalasi dolzarbdir. Xalqaro mehnat me'yorlari va standartlarini milliy qonunchilikka, shuningdek XMTga a'zo davlatlarning ilg'or tajribalariga tatbiq etish maqsadida XMT va boshqa xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari bo'yicha xorijiy tajribani o'rganishni tashkil etish lozim.

Yaqinda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 22 dekabrda 1011-sonli "Ishga muhtoj aholining sonini aniqlash metodologiyasini takomillashtirish to'g'risida, shu jumladan ish bilan bandlik masalalari bo'yicha uy xo'jaliklarini o'rganish metodologiyasini takomillashtirish to'g'risida, shuningdek mehnat resurslari balansini rivojlantirish, bandlik va aholining ish bilan ta'minlanishi to'g'risida" yangi qarori qabul qilindi. Agar zarur bo'lsa, nafaqat Bandlikka ko'maklashish markazlari xodimlari, balki Respublika Bandlik va mehnatni muhofaza qilish ilmiy markazi xodimlari, shuningdek boshqa

tashkilotlarning pullik shartnomalari asosida maxsus o'qitilgan mutaxassislar ish olib borishlari muhim yangilikdir. bandlik masalalari bo'yicha uy xo'jaliklari o'rtasida namunaviy so'rov o'tkazishda ishtirok etish kerak. Ilgari so'rovda faqat Bandlikka ko'maklashish markazlarining mutaxassislari jalb qilingan.

Shunday qilib, hozirgi vaqtda nafaqat mehnat organlarining tashkiliy tuzilmasi, bandlikni davlat tomonidan tartibga solishning huquqiy bazasi, mehnat statistikasini metodik ta'minlash, balki mehnat organlarida davlat xizmatining butun tizimi takomillashtirilmoqda. Shunday qilib, Prezidentning yuqorida aytib o'tilgan farmoniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi MZTO barcha davlat xizmatlarini to'liq miqyosda qayta jihozlashni, tanlov asosida ishga qabul qilishni, davlat xizmatlarini ko'rsatishni "yagona darcha" tamoyili bo'yicha, mehnat organlari xizmatlariga kirish nuqtalarini kengaytirish, asosiy ko'rsatkichlar asosida mehnatga haq to'lashning zamonaviy rag'batlantirish usullaridan foydalangan holda xodimlarning ish sifati va samaradorligini baholash nazarda tutuvchi ishni tashkil etishning ilg'or shakllarini joriy qilishi kerak.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 8 sentyabrdagi PF-5185-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasida Ma'muriy islohotlar konsepsiyasida belgilangan maqsad va vazifalarga muvofiq, 2018 yilda huquqiy hujjatlar qabul qilinadi, unga muvofiq mehnat organlari ko'proq vakolatlarga ega bo'ladi va ushbu organlarning shaxsiy tarkibi zamonaviy yondashuvlar asosida shakllantiriladi. Ushbu kontseptsiya quyidagilarni nazarda tutadi: mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish, shu jumladan, hududlarni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun mahalliy byudjetlarga soliq to'lovlarini ko'paytirish va soliq bazasini kengaytirishga qiziqishni oshirish; mahalliy hokimiyat hokimiyat va xalq deputatlari maqomini mahalliy hokimiyatning vakili sifatida qayta ko'rib chiqish orqali mahalliy darajada davlat hokimiyati tizimini tashkil etishda vakolatlarni taqsimlash printsipining amalga bajarilishini ta'minlash. Kengashlari kotibiyatini yaratish mahalliy davlat hokimiyati organlarining, ayniqsa xalq deputatlari Kengashlarining ijro etuvchi hokimiyat

organlarining hududiy bo'linmalari faoliyatini nazorat qilishdagi roli va mas'uliyatini oshirish; tegishli hokimiyatni hokimga bosqichma-bosqich topshirish orqali hududiy ijro etuvchi organlarning etakchi kadrlarini tanlash va joylashtirish bo'yicha mahalliy davlat hokimiyati organlarining vakolatlarini kuchaytirish; kelajakda hokimlar va mahalliy ijro hokimiyati organlari faoliyati ustidan samarali jamoatchilik nazoratini ta'minlashga qaratilgan hokimlarni saylash tartibini joriy etish; ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning dolzarb muammolarini hal qilishda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatining roli va samaradorligini oshirish; davlat xizmatini tashkil etishni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish, shu jumladan huquqiy maqom, davlat xizmatchilarining tasnifi, xizmatga qabul qilishning ochiq mexanizmlari (tanlov asosida), kadrlar zaxirasini shakllantirish, xizmat ko'rsatish, axloqiy odob-axloq me'yorlariga rioya etilishini ta'minlash davlat xizmatchilarining professional korpusini yaratish maqsadida; ish vaqti va moddiy va ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish orqali ijro etuvchi hokimiyat organlari xodimlarining mehnat unumdorligini oshirish.

Shuni tan olish kerakki, hozirgi paytda ish bilan ta'minlash muammolarining tizimli sababi mehnat organlari emas, balki ularning tashqi muhiti - institutsional va qonunchilik bazasi bo'lib, ularga quyidagi cheklovlar qo'yiladi: 20 dan ortiq funktsiyalar); CSP mahalla inspektorlarining cheklangan shtatlari (1 inspektorga 8-9 ta mahalla mavjud) 6; mehnat iqtisodchilarining etishmasligi va natijada mehnat organlari xodimlarining ko'pchiligida "mehnat va iqtisodiyot sotsiologiyasi" mutaxassisligi bo'yicha ma'lumotlarning etishmasligi; mehnat inspektorlarining juda past ish haqi (bu mamlakatda o'rtacha ish haqidan deyarli ikki baravar past) 7. Mehnat iqtisodiyotiga ixtisoslashgan kadrlar etishmovchiligini mehnat organlari faoliyatining cheklanishi deb hisoblash kerak, ularning ishi etishmasligi emas.

Ish o'rinlarini yaratish - bu iqtisodiy o'sish, sarmoyalar biznesni rivojlantirishga olib keladigan natijalar. Biroq, hokimliklarda ba'zan mehnat organlari funktsiyalarini noto'g'ri tushunish hukmronlik qiladi - go'yoki "mehnat

organlari yangi ish o'rinlarini yaratishi kerak". Natijada, ish o'rinlarini yaratish dasturlarini bajarmaslik uchun javobgarlik ko'pincha adolatsiz ravishda mehnat idoralariga yuklanadi. Aslida, mehnat organlari ishsizlarning ko'payishi faktlarini aniqlab, hokimlarni va boshqa hokimiyatlarni ish bilan ta'minlash va mehnat sohasida mehnat bozori to'g'risidagi qonunchilikdagi vaziyatning yomonlashuvi: holati va muammolari to'g'risida ogohlantirishi kerak. Zamonaviy huquqiy tizimning eng muhim tarkibiy qismi mehnat qonunchiligidir. Aynan mehnat qonunchiligi asosan iqtisodiyotning ijtimoiy tarkibiy qismining rivojlanish darajasini aks ettiradi va mehnat funksiyalarini amalga oshirish uchun qanday me'yoriy-huquqiy shart-sharoitlar yaratilganligi sababli, umuman olganda mamlakatning rivojlanish darajasini baholash mumkin.

So'nggi chorak asrda O'zbekistonda zamonaviy mehnat qonunchiligi katta o'zgarishlarga duch keldi. Ijtimoiy muhitdagi doimiy o'zgarishlar jarayonida uning me'yoriy-huquqiy bazasi yangilandi va boyitildi, huquqiy tartibga solishning yangi yo'nalishlari shakllandi, an'anaviy tushunchalar va konstruktsiyalar qayta ko'rib chiqildi. Va bu jarayon hali tugallanmagan. Hozirda Mehnat kodeksi (eng kam ish haqi, ish vaqti, ta'til vaqti, ishdan tashqari ish haqi, ishsizlarni himoya qilish, ishdan bo'shatishdan himoya qilish va h.k.) va boshqa ijtimoiy qonunchilik (pensiya va sog'liqni sug'urtalash, mehnatni muhofaza qilish va ishlab chiqarish jarohatlari to'g'risidagi qoidalar va boshqalar) aniq emas.) fuqarolik-huquqiy shartnomalar (mehnat shartnomalari) tuzgan xodimlar uchun, kooperativlar xodimlari va xodimlar toifasiga kirmaydigan xodimlarning boshqa kontingenti uchun. Fuqarolik kodeksida va "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida" gi qonunda "xodim" va ishchilarning boshqa toifalari tushunchalariga aniq va keng ta'riflar mavjud emas. Mehnat qonunchiligida "vaqtinchalik va mavsumiy ishchilar", "uyda ishlaydiganlar", "uzoqdan ishlaydiganlar" va boshqalar tushunchalari yo'q, qonunchilikda bunday toifadagi ishchilar toifalari uchun berilishi kerak bo'lgan ijtimoiy kafolatlar haqida gapirmasa ham bo'ladi.

O'zbekistondagi mehnat bozorlarida, ayniqsa norasmiy sektorda juda keng tarqalgan hodisa agentlik mehnatiga o'xshash hodisa, ammo bu mehnat

qonunchiligida o'z aksini topmagan. Agentlik mehnatini legallashtirish va tartibga solish amalda ushbu turdagi mehnat munosabatlari davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining tashabbusi bilan paxta yig'im-terim kampaniyasi davrida shakllantirilganligi sababli alohida ahamiyatga ega. Bugungi kunda mehnat shartnomasi shartnoma sifatida mehnatni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda qonuniy ro'yxatdan o'tkazish va mehnat munosabatlari taraflarining manfaatlariga rioya qilish uchun o'z maqsadi va imkoniyatlaridan to'liq foydalanmaydi. Fuqarolik-huquqiy shartnomasi doirasida ish olib boradigan, ammo uni tuzishda o'zlari qatnashmagan ishchilar uchun ijtimoiy kafolatlar doirasi aniqlanmagan. Amalda muddatli mehnat shartnomalarini tuzishda qarama-qarshiliklar mavjud. Hozirgi vaqtda muddatli mehnat shartnomalari nafaqat xususiy sektorda, balki byudjet tashkilotlarida ham keng tarqalgan. Tomonlarning xohish-istaklaridan qat'i nazar, ish beruvchi muddatli mehnat shartnomasini tuzishi shartmi yoki bunday bitim tomonlarning kelishuvi bilan tuzilishi mumkinmi, aniq emas.

Ayollar bandligini tartibga solishning qonunchilik mexanizmlari. Ayollarga tug'ruq uchun 140 kungacha to'lanadigan ta'til va bola tug'ilgandan keyin bir yilgacha kam ish haqi bilan ishlash imkoniyati kafolatlanadi. Dam olish kunlari, ota-onalarning ta'tillari va boquvchisini yo'qotish uchun ta'til ham majburiydir.

O'zbekiston Respublikasida ayollar mehnatidan foydalanishda ish beruvchilarga cheklolarni belgilaydigan bir qator me'yoriy hujjatlar qabul qilindi:

- og'ir og'irliklarni qo'lda ko'tarish va ko'chirishda ayollar uchun ruxsat etilgan maksimal yuklarning sanitariya me'yorlari (O'zbekiston Respublikasi Bosh davlat sanitariya vrachi tomonidan 03.19.1996 y. 0051-96-son bilan tasdiqlangan);
- ayollarning mehnatidan foydalanish to'liq yoki qisman taqiqlangan noqulay mehnat sharoitlariga ega bo'lgan ishlarning ro'yxati (Adliya vazirligi tomonidan 01.05.02 da 865-son bilan ro'yxatga olingan, Mehnat vazirligi tomonidan 12G'24 G' 1999 yil, Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan 1999 yil 12-dekabrda);

- tungi ishlarda, ishdan tashqari ishlarda, dam olish kunlaridagi ishlarda ayollarni ishlashini cheklash va ularni xizmat safariga jo'natish (O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 228-moddasi);
- homilador ayollarni va uch yoshga to'lmagan bolalari bo'lgan ayollarni ishga qabul qilishdan ish beruvchining rad etishini cheklash (O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 78 va 224-moddalari).

Shuningdek, qonunchilik ayollarga qo'shimcha imtiyozlar va kafolatlar beradi:

- ayollar va oilaviy majburiyatlarni bajarish bilan shug'ullanadigan shaxslar uchun (O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 224-238-moddalari);
- tug'ruq ta'tillari boshlangandan keyin ta'tilni keyinga qoldirish yoki uzaytirishning ustun huquqi (O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 145-moddasi);
- ta'til berish ustuvorligiga ustunlik huquqi (O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 144-moddasi);
- homilador ayollarni va ikki yoshga to'lmagan bolalari bo'lgan ayollarni vaqtincha osonroq ish joyiga o'tkazish yoki noqulay ishlab chiqarish omillari ta'sirini istisno qilish (O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 94-moddasi);
- ishga qabul qilishda homilador ayollar va ikki yoshga to'lmagan bolalari bo'lgan ayollar uchun dastlabki sinovni belgilashni taqiqlash (O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 84-moddasi);
- korxonaga tugatilganda homilador ayollar va uch yoshga to'lmagan bolalari bo'lgan ayollarni majburiy ish bilan ta'minlash (O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 237-moddasi);
- ishsiz homilador ayollarni (agar homiladorlik muddati 28 haftadan oshmasa) ish bilan ta'minlash davlat xizmati tomonidan umumiy asoslarda ish qidiruvchilar sifatida ro'yxatdan o'tkazish. Agar davlat bandlik xizmati ularni 10 kun ichida ish bilan ta'minlay olmasa, o'n birinchi kundan boshlab ular ishsiz maqomini oladilar. Homilador ayollarga, ish stajidan qat'i nazar, ishsizlik nafaqasi 12 oylik muddat ichida 26 kalendar haftadan ko'p bo'lmagan muddatga O'zbekiston Respublikasida

belgilangan eng kam ish haqi miqdorida to'lanadi (Qonunning 36-1-moddasi O'zbekiston Respublikasi aholisining bandligi).

Yoshlarni ish bilan ta'minlashga ko'maklashishning huquqiy mexanizmlari. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksida yoshlar uchun mehnat va mehnat munosabatlariga nisbatan turli xil imtiyozlar va kafolatlar belgilangan.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksida ishni o'qitish bilan birlashtirgan shaxslar uchun bir qator qo'shimcha imtiyozlar mavjud. Shunday qilib, bunday ishchilar qo'shimcha pullik ta'til olish huquqidan (shu jumladan, ta'tildan) foydalanadilar; qisqartirilgan ish haftasi (6 kunlik ish haftasidan 5 ish kuni); mehnat shartnomasi bekor qilingandan keyin ish joyida imtiyozli tark etish (texnologiya o'zgarishi, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish, ish qisqartirilgan taqdirda); tariflar (imtihonlar, bitiruv loyihalari, sessiyalar va boshqalar uchun). Xususan, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy o'quv yurtlarining bitiruvchilari, shuningdek, birinchi marta ishga kirgan davlat grantlari asosida o'qiganlar, mehnat shartnomasi bekor qilingan taqdirda, ish kundan boshlab 3 yil ichida kafolat beradi. ta'lim muassasasini tugatganligi to'g'risida ish beruvchi mahalliy mehnat organini xabardor qilishi shart.

2.10-§. Pedagogik texnologiyaning boshqaruvchanlik xususiyati.

Pedagogik texnika boshqaruvchisi, u o'qituvchi qo'riqchisi, r
ib, eshitib to'rgan voqea, xodisa, narsalar orkali ularga o'z fikrlarini
xayajonlarini yetkazish imkonini beradi. O'qituvchi bilan bevosita muomala qilishda o'qit
uvchining anashumalakalari uning xulq
atvoridan amoyon bo'ladi. Mashxur rus pedagogi A.S. Makarenko «Tarbiya chitash kileti
shni, yurishni, xazillashishni, kuvnok, jaxldor bo'lishni bilish ilozim, u o'zini shunday tuti
shikerakki, uning har bir harakatini tarbiyalasin», degan edi.

Pedagogik texnika ning boshqaruvchisi qituvchining mimik va pa
nto mimiko'rinishidir. Anikimo
ishora, ma'no liqarash, ragbatlantiruvchi yoki istexzolitabassumpedagogik ta'sir ko'rsat
ishdako'pso'zlitushuntirish gakaraganda samaralimu omalavositalaribulaoladi.

Pedagogiktexnika--o'qituvchinutkidaimo
ishora,mimika,harakatbilansodirbo'ladi. —

O'qituvchio'ziningtashkiko'rinishini,xatti —
harkatini,butungavdaning,bosh,buyin,kullarharakatinito'g'riidoraetaolishi,ayrimso'
zlaro'rnidamimikyokipantomimikimo —
ishoralarniurinlikullaybilishi,xissiyoti,kayfiyati,dikkatinito'g'ribashqarabilishikera
k. —

Pedagogiktexnikamalakariningbarchasi,shujumladannutkmalakalarihamo'
qituvchiningshaxsiypsixik —
fizilogikxususiyatlariasosidatarkibtopadi.Shaxsiypedagogiktexnikao'qituvchiningy
oshi,jinsi,ma'lumotturi,mijozi,fe'l — atvori,sixat — salomatligi,anatomik —
fiziologikxususiyatlarigabog'liqbo'ladi. —

Mashxurpedagoglarta'kidlashicha :«Buyokkaket(idisyuda)so'zini15 – 20xil
turliko'rinishdaifodaetolmasa,yo'z,ko'zto'zilishini20xilda'o'zgartiraolmasauxakiki
ymasterbulaolmaydi»,deydilar.

O'qituvchiningo'quvchilarbilanmantikiy,psihologikvaaxloqiymunosabatima
vjudbo'lib,mantikiykontakto'qituvchininghartomonlamauylabto'zilganma'ro'zama
tni(konspektidir).

Psihologikkontakt :

- o'quvchining, talabaning o'quv materialini tushunib, kabul qilishga tayyorgarligi;
- o'qituvchi tomonidan tavsiya qilingan o'quv materialini o'zlashtirish uchun ichki aktivligi va tayyorgarligi:
- o'qituvchi va o'quvchining axloqiy hamkorligi bo'lib, ularni bir – biriga o'zaro ta'siridir.

Agardadarsdao'quvchibilano'qituvchiningtulikhankorligibulmasa,o'quvmak
sadlarigatulikerishibbulmaydi.

Shuninguchunhamo'qituvchiningbirinchiutadigandarsi,oliyo'quvyurtidaukila
diganbirinchilektsiyajudako'pjavobgarliknitalabetadi.O'qituvchibirinchidarsdao'zi
ningobrusiniishlab,o'quvchilargaijobiytaassurotkoldiradi.

O'quvchi, talababirinchi darsda kutadi:

- o'qituvchi bilan birgalikda ishlash uchun xavas va karatilgan diqqat bilan kutadi;
- o'qituvchi leksiya, dars, darslik o'rnini bosadigan dars bo'ladi deb uylaydi.

Agarda o'qituvchi sinfga, auditoriya kirgan vaqtida o'quvchi talabaning tayyorgarligi, sinfning tayyorgarligiga e'tibor bermasa, kim qanday holatda tiringanligini ko'zdan kechirmasa, darsning rejasini va mavzusini e'tlon kilmasa, bunday dars o'quvchining ziddatida o'qituvchi dars so'zlashiga olib keladi.

Darsda o'qituvchining leksiya so'zlash vaqtida birinchi 60 – 80 so'zni ta'skil etadi.

Pedagogik texnika amalga oshirishning muhim talablaridan biri o'qituvchining miyavishdada so'zdan foydalanishi, chiroyli va savodli yozabilishi, buning uchun doska, o'z xullat, sifatli burbo'lishidir.

Pedagogik jarayonda teatr pedagogika elementlarini kullash. Biz yukoridagi pedagogik texnika ning tarkibiy kismi sifatida o'qituvchining nutk malakalarini, ya'ni savodligini a'niqlash, o'z nutkini chiroyli, tushunarli, ta'sirchan bayon etish, o'z fikr va tuygularini so'zdan kifodalash malakalarini aytib utdik.

Pedagogik texnika ni tulike gallash uchun o'qituvchi aktyorlik va rejissyorlik mahoratini tarkibiy kislarni ham gallash zarur. Chunki o'qituvchining faoliyat birkator xususiyatlar bilan aktyor va rejissyorning badiiy ijodiy faoliyatiga ya'qindir. Harakat, diqqat, mushaklari yor kinligi, xayol, muomalavabas hqalari teatr pedagogikasining asosiy tushunchalari bo'lib, ularni bulajak o'qituvchi ham o'zlashtirib olishi foydalidir.

Teatr faoliyat bilan pedagogik faoliyat bir – biriga ya'qin bo'lib, birkator umumiy jarayon xususiyatlariga ega.

Teatr faoliyat bilan pedagogik faoliyatning maksadning uxshashligi ya'qinlashtiradi. Har ikkala faoliyatda ham maksad kishining kishiga tarbiya va ta'sir ko'rsatish va kishining hidam uayyan tuygularni vakechinmalar vujudga keltirishidir. Teatrda ham pedagogik faol

iyatdahamshaxsgata'sirko'rsatishko'roliumumiydir;ya'niso'zaktyorbilanpedagogningo'zpsixofiziktabiatianashundayko'rolvazifasinibajaradi.

Ovozniegallash,ifodalimimika,imo
ishoralarteatrpedagogikasidamuximelementlardir.Bularpedagogikfaoliyatdahammu
ximvositalardir.Yo'zharakatlariniyaxshieggallamagan,o'zyo'zigazarurma'nolarniber
aolmaydigan,o'zkayfiyatiniushlabturaolmaydigankishitarbiyachibulaolmaydi.

Teatrvedpedagogikfaoliyato'zigaxosxususiyatlargako'rao'zita'sirko'rsatadiga
nob'ektniaynivaqtdaijodsub'ektiga,sherikijodkorgaaylantiradi.

Aktyorlikvedpedagogikfaoliyatasosidabuninguchunajratilganmuayyanvaqtdav
omidaijodkorlikyotadi.Uijodkordan,ya'nio'qituvchi
tarbiyachidano'zpsixikholatinibashqarishdatezkorlikni,ijodiykayfiyatnitalabkiladi.
Teatrvedpedagogikijodkorlikjushkinbo'lib,rivojlanib,o'zgaribboradi.Udoimojamoat
usdabo'ladi.

Bundankelibchikadiki,o'qituvchilikfaoliyatibirnechaxususiyatlarbilanaktyor
varejissyorningfaoliyatigayakinekan.

Tarbiyachiijodkorliginingo'zigaxosxususiyatishundaniboratki,uijodiyfikrnio'
zshaxsiorkaliamalgaoshiradi.Pedagogikadaijodkorningshaxsibilanijodkorlikko'roli
bir
birigamoskeladi,bundatarbiyachiningo'z
o'zininamoyonqilishijudamuximroluynaydi.Tarbiyachibolagapedagogikta'siretisht
arbiyaviyta'sirrejasiniishlabchikadivaburejanio'ziamalgaoshiradi.

O'qituvchinutktexnikasivamadaniyati.O'qituvchinutkyordamida,shuningdek
imo
ishoravositasidao'zfikrihamdaxis
tuygularinianikvaravshanifodalashqobiliyatigaegabo'ladi,vabuo'qituvchilikkasbiuc
hunjudahammuximdir.

O'qituvchiningnutkidarsdahamishao'quvchilargakaratilganbo'ladi.O'qituvch
iyangimaterialnitushuntirayotgan,o'quvchiningjavobinitaxlilkilayotganyokima'kull
amayotganbo'lsahamuningnutkihamishata'sirchanligi,o'zigapirayotgannarsagaqizi
qayotganligibilanajralibturadi.Fikrningifodasio'quvchilaruchunanik,sodda,tushunar
libo'ladi.

O'qituvchining bayoni o'quvchilar fikriva dikkatini yuksak darajada faollashtirishga karatiladi; o'qituvchi o'quvchilarni oldiga savollarni kuyib, ularni asta-sekin to'g'ri javob berishga undaydi, o'quvchilarning dikkatini kuchaytiradi hamda fikrini faollashtiradi. Shuningdek, urinlik ochirik, xazil, yengilgina istexzonatni juda jonlantirib yuboradi va unio'quvchilarni tezo'zlashtiradilar.

O'quvchining nutkianik, jonli, talaffo'z jihatidan yorqin, ifodalibo'lib, undastilistik, grammatik, fonetik nuksonlar uchramasligi lozim. Birxildagichizik, zeriktiradigan nutko'quvchilarni juda tez charchatadi, ularni lanjvalokayd kilib qo'yadi. Ayrimo'qituvchilarni tezgapisirishga moyil bo'ladilar. Biroko'quvchilarning o'zlashtirishlari uchuno'rtachajonlinutkya xshinatijaberishiniesdanchikarmaslik lozim. Shoshkaloklik materialni o'zlashtirishga xalakit beradi va bolalarni tezgarchatib qo'yadi. Xaddantashkarisekin nutklanjlik vazerikishga sababbo'ladi. Xaddantashkarikeskin va bakiroknutko'quvchilarni gasabinibo'zadi, teztoliktirib qo'yadi. Me'yori bilan aytilgan nutk texnikasini borishib irminutda 60 – 80 so'zni tashkilotadi. (Novopedagogicheskiy texnologiyi pedagogicheskiy masterstvo. Tashkent, 2005 god, str. 65.)

O'qituvchining zaif ovozi yomon eshitiladi, ko'pmartatakrorlanadigan imo – ishoralari, harakatlari o'quvchining gashinikeltiradi.

Demak, nutk texnikasida ganimizdan utknio'quvchi gayetkazishda kullani ladiga n vositalartushuniladi. Nutkikkixil bo'lganidan, uning texnikasini ham kikkixil ko'rinishda bo'ladi:

- a). Ogza kinutk texnikasi;
- b). Yozmanutk texnikasi.

Ogza kinutk texnikasi-

to'vush, bugin, so'zlar, uning shakllarini talaffo'zetishni yaxshilash borasidan utkorganlarning faollashtiruvchi mashklarini anglatadi. Bunganafasdan foydalanish, to'vushtemrlarini yaxshilash, diktsiyaga e'tibor berish, to'vushlarning past – baland tovlanib turishi, undoshlarni talaffo'zetish, oxang kabilarkiradi.

Nutk texnikasida gimumim ko'rsatkichlardan biri uning xis siyolidir. Psihologlari jobiy xis siyotni inson foaliyatida gikudratli omil deb xis oblaydilar.

Nutksifati, ovozharbiro' qituvchidaharxilbo'ladi. Birok tegishlimashklarnatijasi daovoznio' zgartirish mumkin. Nutkdagikamchiliklarniyuqotishuchuntinmay mashkkilib borish zarur. Ovozdan foydalanishdan utk texnikasining asosini tashkil kiluvchi nutk apparatlarini yaxshibilish kerak. (Yozmanutk texnikasivanutk apparatlarini o'z aloxida yunalish).

O'qituvchining o'quvchilar bilant o'g'rimuomalakila olish madaniyat va texnika si. Bolalarga yak inlasha olish, o'quvchilarga o'g'rimuomala qilish yulini topish, ular bilan pedagogik nuqtainazardansamaralio'zaromunosabatlar unatibilish, pedagogik texnika ning mavjudligidandir. O'qituvchita'lim tarbiya ishlar ijarayonida o'quvchilari, kasbdoshlari, o'quvchilarning o'ta onalar bilan muomala dabo'ladi. O'qituvchi faoliyatining ta'sirchanligi pedagogik jarayonda sodir bo'ladigan muomala madaniyatigabog'liqdir.

Pedagogik jarayonda sodir bo'ladigan muomala madaniyatida muallimning axloqiymadaniyati, qiyinlashmadaniyati, so'zlashmadaniyati, tarbiyalanganlik darajasi aks etadi. O'qituvchining pedagogik kasbega sifatida o'ziga, o'z kasbiga, o'quvchilariga, kasbdoshlariga, o'quvchilarning o'ta onalariga, jamoatchilikka muomala madaniyatini belgilovchi talablarmavjud. Pedagogik jarayonda muomala madaniyat va texnika simuallimning pedagogik faoliyatidako'rinadi. O'qituvchi o'z burchini bajarayotganida o'zaro xurmat darajasi, ishonch, talabchanlik, xayrixolik, tashabbuskorlik, o'zaro gamxurlik, bir – birlarini inson sifatida kadr kiymatini e'zozlashka biko'rinishlardan amoyon bo'ladi. Pedagogik madaniyat va texnika o'qituvchining pedagogik faoliyatida bashqalar bilan muomalasining harakterini baholashga xizmat kiladi.

Pedagogik jarayonning o'zidahamish jarayonining turlisoxalaridaturlichamuomalamadaniyatimavjud. Masalan, jamoat topshiriklarini bajarishda, damolish paytlarida, muomala, shuningdeko'qituvchining o'z kasbiga, Vatanga, xalqqa, bashqa bashqatopshiriklargabo'lgan munosabatini o'ziga xos xususiyatlargaga. O'qituvchining muomala madaniyatini quyidagiguruhlargaaajratish mumkin.

O'qituvchining o'quvchilar bilan muomala madaniyati. Pedagogik jarayonda o'qituvchibilano'quvchining o'rtasidagimuomala madaniyatikatta urine gallaydi. Judako'

po' qituvchilarni o'z kasblariga sodik kolib, o' qituvchilik faoliyatida fidoyilik ko'rsatib, o' z burchlarini yuksak darajada bajaradilar. O' quvchilarga ta'lim – tarbiya berish bilan birkatorda ular qalbiga xalollik, go'zallik, xakikat, odob – axloq, vatanparvarlik, insonparvarlik kabigoyalarni singdira olganliklari, xushmuomal adabo'lganliklari uchun ham bolalaroldida katta obru ga egadirlar.

Ochigini aytish lozimki, hamma o' qituvchilar ham shunday muomala kila olmaydilar. O'zlarining ko'pol, urinsiz aytganso'zlari, qilgan muomalalar bilan bolalar kunglida nurinola olmaydilar. Ko'pol muomala jamiyatda kabul qilingan umum insoniy va milliy axloqiy talablarga to'g'ri kelmaydi, natijada bolalar orasida, o' quvchilar jamoasida obru o'rtira olmaydilar.

Pedagogik faoliyatda sinfdan va maktabdantashkari ishlar o' qituvchilarni o' quvchi o'rtasida gimomalamadaniyatining muxim soxalaridan birixisoblanadi. Ijtimoiy foydalimexnat, shanbaliklarni o'z xususiyatiga ko'radarsdan farq qilib, darssingarika to'iy tartibga tushirilmagani uchun ham o' qituvchilarni o' quvchilarni o'zaron azoratnik uchaytirishni i, xalollik va vijdonlilikni, holislikni, axloqiy mas'uliyatniko'proq talabetadi. Ayni ksa ek sko'rsiyalar, safarlar, kinovateatrlargaborishlar o' qituvchilarni o' quvchilarning muomalamadaniyatiga ko'proq bog'liqdir. Xuddishuningdek, o' qituvchining o' quvchining ot a onasi, o' quvchilar jamoasi, o' qituvchilar va maktab xabarlar bilan kiladigan muomalamadaniyat va texnika sinishakllantirib borishni talab kiladi.

Pedagogik jarayonda o' qituvchilarni o' quvchining o'rtasida gimomalamadaniyatika taurine gallaydi. Juda ko'po' qituvchilarni o'z kasblariga sodik kolib, o' qituvchilik faoliyatida fidoyilik ko'rsatib, o' z burchlarini yuksak darajada bajaradilar. O' quvchilarga ta'lim – tarbiya berish bilan birkatorda ular qalbiga xalollik, go'zallik, xakikat, odob – axloq, vatanparvarlik, insonparvarlik kabigoyalarni singdira olganliklari, xushmuomal adabo'lganliklari uchun ham bolalaroldida katta obru ga egadirlar.

Ochigini aytish lozimki, hamma o' qituvchilar ham shunday muomala kila olmaydilar. O'zlarining ko'pol, urinsiz aytganso'zlari, qilgan muomalalar bilan bolalar kunglida nurinola olmaydilar. Ko'pol muomala jamiyatda kabul qilingan umum insoniy va milliy

xloqiytalablargato'g'rikelmaydi,natijadabolalarorasida,o'quvchilarjamoasidaobruo
rtiraolmaydilar.

Pedagogikfaoliyatdasinf danvamaktabdantashkariishlaro'qituvchio'quvchio'r
tasidagimuomalamadaniyatiningmuximsoxalaridanbirixisoblanadi.Ijtimoiyfoydali
mexnat,shanbaliklaro'zxususiyatigako'radarsdanfarqkilib,darssingarikat'iytartibgat
ushurilmaganligiuchunhamo'qituvchivao'quvchidano'zaronazoratnikuchaytirishni,
xalollikvavijdonlilikni,holislikni,axloqiy mas'uliyatniko'proq talabetadi.Ayniksa,ek
sko'rsiyalar,safarlar,kinovateatrlargaborishlaro'qituvchibilano'quvchilarningmuom
alamadaniyatigako'proqbog'liqdir.Xuddishuningdek,o'qituvchiningo'quvchiningot
a

onasi,o'quvchilarjamoasi,o'qituvchilarvamaktabraxbarlaribilankiladiganmuomala
madaniyatitexnikasinishakllantiribborishnitalabkiladi.

O'qituvchilikfaoliyativaixtisosigalayokatito'g'risidagapborgandamuallimlar
nishartliravishdauchtoifagaajratishmumkin.

Izlanuvchan,ijodkoro'qituvchilar ;

Tayyorgarlikko'rishgaistagibo'lsada,o'zishininimadanboshlashnibilmay,qiyn
alayotgano'qituvchilar ;

Ta'limvatarbiyaishiga tasodifankiribqolgano'qituvchilar.

Maktab,xalqta'limiishidabirinchoifagakiruvchi,tulama'nodagiiiodkoro'qitu
vchilarxalkiluvchikuchxisoblanadilar.

Darsningbilimberishdagirolini,uningmas'uliyatinisezganharbirilg'oro'qituv
himashgulotgapuxtatayyorlanib,uningmazmuniniboyitadi,tinmayizlanib,o'qitishnin
gyangiusullariniyaratib,maktabta'limidakullashgaintiladi.Shuyulbilanbirsoatlikdars
niyaxshibirasarsifatidao'zo'quvchilariongigasingdiradi.Bundayfidoyi,o'zidan nurtar
atuvchi,ziyobaxshqalbegalarishaxsiyijodiyqobiliyatiboytajribasibilanta'limjaray
oniniboyitishgamunosibxissakushadilar.Shutarikaharbirijodkoro'qituvchio'ziningx
akikiymuallimlikmahoratiniyaratadi.

2.11-§. Tibbiy ta'limda darslarni tashkil etishda interaktiv usullar, grafik organayzerlar, muammoli va o'yinli texnologiyalarni qo'llash.

Tibbiyot oliy o'quv yurtlari talabalariga dars berishda, eng muhimi, kelajakdagi shifokorlarga o'zlarini amaliy faoliyatda qanday amalga oshirishni, qanday qilib o'zlari qaror qabul qilishni, ishni bajarishni o'rgatish kerak. Tibbiy bilimlarning manbai, avvalambor, ushbu bilimlarga bevosita egalik qiluvchi yana bir kishi, shuningdek, ilmiy adabiyotlar - sog'liq muammolariga bag'ishlangan kitoblar, ma'lumotnomalar.

Muvaffaqiyatli o'rganish faqatgina o'zaro tushunish, o'zaro yordam, raqobat, o'yin va har bir talabaning shaxsiyatini hurmat qilish muhitida mumkin. Va bu oson ish emas va buni nafaqat yaxshi mutaxassis, ko'p qirrali madaniyatga ega inson qila oladi. Buning uchun tibbiy psixologiya asoslarini bilish shunchaki zarurdir. Darhaqiqat, shifokor xonasida, bemorning yotgan joyida, qoida tariqasida, uchta: kasal, kasallik va shifokor. Ushbu uchlik o'qituvchi yordamida boshqa hayotiy vaziyatlarda olinmaydigan tibbiy bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatini tug'diradi. Ushbu munosabatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, har doim odamlardan biri boshqasiga kuch manbai bo'ladi. Bemorga kerakli yordam ko'rsatiladimi yoki yo'qmi, shifokor va bemor o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlar belgilanadi. Ushbu munosabatlarning modellari talabalarni o'qitish jarayonida allaqachon yaratilgan. Kasbiy faoliyatga qiymatga asoslangan yondashuv mutaxassisning shaxsiy taqdiri va boshqa shaxsning taqdiriga bunday ta'sir ko'rsatadigan kasblar kam. Shu nuqtai nazardan, shifokorning kasbiy faoliyatida insonparvarlik, axloqiy reaksiya qobiliyati juda muhimdir. Shifokorlar va olimlardan o'z faoliyati natijalari uchun yuqori darajadagi shaxsiy javobgarlik talab qilinadi. Xulq-atvorning axloqiy modellarini ishlab chiqish tibbiy amaliyotda vujudga keladigan har xil vaziyatlar bilan bog'liq ob'ektiv zaruratdir.

O'quv jarayonida talabalarning faolligini oshirish printsipi didaktikada asosiylardan biri bo'lib kelgan va shunday bo'lib qolmoqda. U yuqori motivatsiya darajasi, bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyoj, samaradorlik va ijtimoiy me'yorlarga muvofiqligi bilan ajralib turadi. Bunday faollashuv o'z-o'zidan

tez-tez sodir bo'lmaydi. Bu maqsadga muvofiq pedagogik ta'sirlar va pedagogik muhitni tashkil etish natijasi, ya'ni pedagogik texnologiyadan foydalanish. Har bir texnologiyada pedagogik jarayon ishtirokchilari (o'qituvchi va talaba) faoliyatini faollashtiradigan va faollashtiradigan vositalar mavjud, ammo ba'zi texnologiyalarda ushbu vositalar natijalar samaradorligining asosiy g'oyasi va asosini tashkil etadi.

O'quv jarayonida faol ishtirok etishni ta'minlaydigan, bilimlarning obro'sini va o'quv ishlarining natijalari uchun har bir talabaning individual javobgarligini oshiradigan bunday dars shakllari alohida o'rin tutadi. Ushbu vazifalarni o'yinlarni o'qitish metodikasi texnologiyasi orqali muvaffaqiyatli hal qilish mumkin.

O'yin faqat tashqi tomondan yengil va oson ko'rinadi. Ammo aslida u futbolchidan unga maksimal darajada kuch, aql, chidamlilik va mustaqillikni berishni talab qiladi.

O'yinni o'rganish vositasi sifatida birinchilardan bo'lib Gollandiyalik olim J. Xuizinga o'rgangan. Quyida uning ba'zi topilmalaridan parchalar keltirilgan:

- “O'yin erkinlik beradi. O'yin vazifa emas, vazifa emas, qonun emas.
- O'yin kundalik hayotda o'zining utilitarizmi, bir xilligi va hayot tarzini qat'iy belgilashi bilan tanaffus beradi. O'yin g'ayrioddiy.
- O'yin boshqa ruhiy holatga yo'l beradi. Faqatgina o'yin qoidalariga bo'ysungan holda, odam barcha sinfiy, materialistik va boshqa konventsionalardan xoli. O'yin haqiqiy hayotdagi keskinlikni engillashtiradi va uni ma'naviy va jismoniy kuchning ixtiyoriy va quvnoq safarbarligi bilan almashtiradi.
- O'yin uyg'unlikni yaratadi. Mukammallikka intilishni shakllantiradi. Garchi o'yinda noaniqlik elementi mavjud bo'lsa-da, o'yindagi qarama-qarshiliklar echilishga intiladi.
- O'yin qiziqarli. O'yinda qisman foyda yo'q. Bu butun insonni intensiv ravishda o'z ichiga oladi, uning qobiliyatlarini faollashtiradi.
- O'yin jamoani yaratish va birlashtirishga imkon beradi. O'yinning jozibadorligi shu qadar ajoyibki, odamlarning bir-biri bilan o'yin aloqasi shu qadar

to'la va chuqurki, o'yin jamoalari o'yin tugaganidan keyin ham, uning doirasidan tashqarida davom etish qobiliyatini namoyish etadilar.

- O'yin aql-idrokni rivojlantiradi, chunki o'yin jarayoni va makoni albatta kulgili vaziyatlar, hazil va latifalar paydo bo'lishini taxmin qiladi.
- O'yin psixologik plastika rivojlanishini beradi. O'yin nafaqat musobaqa, balki teatr san'ati, obrazga ko'nikish va uni oxirigacha etkazish qobiliyatidir.
  - O'yin o'xshash fikrlaydigan odamlar bilan muloqot qilishdan zavq bag'ishlaydi.

Zamonaviy psixologiyada shaxsning mohiyatini bunday tushunish rivojlangan bo'lib, unga ko'ra inson ma'lum ijodiy salohiyatga ega bo'lgan shaxsdir. Ijodning asosi, yangi narsani yaratish uchun asos - bu tasavvur.

O'yinning kognitiv funktsiyasi.

Eng yaxshi didaktik o'yinlar o'z-o'zini o'rganish printsipligiga muvofiq ishlab chiqilgan, ya'ni.ular o'zlari talabalarni bilim va ko'nikmalarni egallashga yo'naltirishlari uchun.Trening odatda ikkita tarkibiy qismni o'z ichiga oladi: to'g'ri ma'lumotlarni to'plash va to'g'ri qaror qabul qilish.Ushbu komponentlar talabalar uchun didaktik tajriba beradi.Ammo tajriba to'plash uzoq vaqt talab etadi.Talabalarning "bunday tajribani egallashini" oshiring, mustaqil ravishda ushbu ko'nikmalarni o'rgating.O'yinni o'qitish metodikasini qo'llashdan maqsad turli xil o'yinlar orqali o'quvchilarda barqaror bilim qiziqishini rivojlantirishdir.ta'limning muntazam shakllari.

Vazifalar:

Ta'lim:

Talabalar tomonidan o'quv materiallarini qat'iy o'zlashtirishga yordam berish.

Qo'shimcha manbalardan foydalanish orqali talabalar dunyoqarashini kengaytirishga hissa qo'shish.

Rivojlanayotgan:

Talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish.

Darsda o'rganilgan ko'nikma va malakalarning amaliy qo'llanilishini targ'ib qiling.

Ta'lim:

Axloqiy qarashlar va e'tiqodlarni tarbiyalash.

O'z-o'zini rivojlantiradigan va o'zini o'zi bajara oladigan shaxsni tarbiyalashga o'z hissangizni qo'shing [2].

Talabaning o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish usullari. Quyida biz ish-bilarmonlik o'yinlariga misollar keltiramiz, ular Grodno davlat tibbiyot universitetining 2-sonli pediatriya kafedrasida qo'llaniladi.

"Immunitet ta'sirining algoritmi". Guruhdagi har bir kishiga markirovka beriladi (nishon, bint va boshqalar shaklida). Ular quyidagilarni aytadilar: antigen, antikor, makrofag, komplement, CD4, CD8, plazmatit va boshqalar. Talabalar antigenga javob stsenariysini o'ynashga taklif qilinadi, boshqacha aytganda "munosabatlarni aniqlang".

"Koma ko'rinishini tan oling" Guruhdagi har bir talaba bir parcha (ketoatsidotik, kamqonlik, uremik, giperosmolyar va boshqalar) nomi bilan qog'ozni tortib oladi. Shu bilan birga, komaning nomini faqat uning o'zi biladi. Keyin har bir kishi o'zi "olgan" komaga xos bo'lgan ixtiro qilgan voqeani aytib beradi va guruh o'qituvchi bilan birgalikda yo'lda savollar berib, bu qanday koma ekanligini va nima bo'lishi kerakligini bilishga harakat qiladi. Bemorni qutqarish uchun qilingan.

"Kim kattaroq?" guruhdagi talabalar, har biri daftarida kasallik alomatlarini sanab o'tishadi. Kim eng ko'p alomatlarni sanasa, u g'alaba qozonadi.

"Axborot bloklari". Kasallik tarixiga asoslanib tashxis qo'yish taklif etiladi, ammo ma'lumotlar birdan o'qilmaydi, ammo diagnostika jarayoniga taqlid qilib, axborot bloklari tomonidan "chiqariladi". Har bir blokdan keyin nima bo'lishi mumkinligi va qaysi yo'nalishda harakat qilish kerakligi muhokama qilinadi. Shunday qilib, ma'lum bir patologiyani tashxislash algoritmi ishlab chiqilmoqda.

"Zanjir reaksiyasi".O'qituvchi talabaga EKGni ochishda yoki biron bir tadqiqot natijalarini (laboratoriya yoki instrumental) izohlashda yordam beradi, shundan so'ng ushbu talaba ushbu ish bo'yicha "maslahatchi" bo'ladi va keyingi talabaga imtihon natijalarini qanday to'g'ri baholashni tushuntiradi, va shunga o'xshash narsalar ...

"Meni tanlang".Fotosurat albomi yoki fotosuratlar to'plami, fotokopiler yoki boshqa har qanday ma'lumot materiallari taklif etiladi, ulardan talabalar ma'lum patologiyaga ega bemorlarni tanlashlari kerak.

"Kutubxona".O'qituvchi talabalar bilan bemorni tekshiradi.Guruhdagi har bir kishi ushbu bemorda mavjudligini taxmin qiladigan kasallikni chiqarib tashlash yoki tasdiqlash uchun, ya'ni differentsial tashxis qo'yish uchun taklif qilinadi.Variantlar soni guruhdagi talabalar soniga teng bo'lishi maqsadga muvofiqdir.Ular birinchi qarashda aql bovar qilmaydigan versiyalarini eng ko'p muhokama qilishlari mumkin.Keyin tayyorgarlik ko'rish uchun vaqt beriladi.Buning uchun o'qituvchi stol ustida adabiyotga ega bo'lishi kerak, ular o'quvchilar o'zlarining versiyasini himoya qilish uchun foydalanadilar.Shundan so'ng, munozara jarayonida bemor muhokama qilinadi va tashxis qo'yiladi.Tayyorgarlik uchun topshiriqni uyda berish mumkin, shunda talaba kutubxonaga boradi va u erda kerakli adabiyotlarni topadi.

Patogenezga "mening" nuqtai nazarim.Har qanday kasallikning patogenezini taxtada yoki daftarda sxematik ravishda tasvirlash va nima chizilganligini tushuntirish taklif etiladi.Siz yolg'iz rasm chizishingiz mumkin, ammo amaliyot ko'rsatganidek, kichik ijodiy guruhlarni yaratish va "eng yaxshi patogenez" tanlovini tashkil qilish juda samarali.

Giyohvand moddalarning ba'zi doimiylari, normalari, dozalari to'g'risida bilimlarni mustahkamlash.

"Hayot baho beradi."Talabalar ma'lum bir bemorga davolanish usullarini yozishlari tavsiya etiladi.Ishlarni tekshirishda noan'anaviy shkaladan foydalaniladi.Talaba tomonidan taklif qilingan davolanishning taxminiy yakuniy natijasi baholanadi: bemor tuzaldi, bemorning ahvoli o'zgarmadi, bemor

yomonlashdi yoki bemor vafot etdi. Bunday holda, har holda, nima uchun bu sodir bo'lishi muhokama qilinadi.

"Meni qutqar". Juft bo'lib ishlamoq. Talabalardan biri, masalan, o'tkir allergik reaksiyalarning turli xil klinik variantlariga (anafilaktik shok, bronxospazm va boshqalar) taqlid qilib shikoyat qiladi, ikkinchi talaba nima qilish kerakligini, qanday yordam berish kerakligini aytishi kerak.

"Bemorni tasavvur qiling." Talabalar kichkina erkaklarni chizishadi va ular ta'sirlangan organlarni, toshma va boshqalarni bildiradilar. Sindromik past bo'yni, biriktiruvchi to'qima kasalliklarini differentsial diagnostikasini o'rganishda foydalanish yaxshi.

Taklif qilinadigan ishbilarmonlik o'yinlari taqlid qilish va takrorlash uchun majburiy emas. Har bir o'qituvchi o'z xohish-istaklari va qiziqishlari asosida o'z ishbilarmonlik o'yinlarini erkin ishlab chiqa oladi. Ushbu asar muallifi ular bilan uchrashishdan juda xursand bo'ladi.

Konfutsiy shunday deb yozgan edi: "O'qituvchi va talaba birgalikda o'sadi". Darslarning o'yin shakllari ham talabalar, ham o'qituvchilar o'sishiga imkon beradi. Bundan tashqari, ular o'zlarining professional vazifalari, odamlar hayotiga ta'sir ko'rsatishga chaqirilgan mutaxassislarning harakatlarini muvofiqlashtirish imkoniyatlarini tushunishga imkon beradi [1].

Tibbiyot oliy o'quv yurtlarida o'qitishning o'yin shakli bu zamonaviy sog'liqni saqlashning vaqt va ehtiyojlari bilan talab qilinadigan mashg'ulotlarning samarali shakli bo'lib, shuning uchun ushbu o'qitish usullarini amaliyotga joriy etish zarur. Sog'liqni saqlashning zamonaviy rivojlanishi dunyoning ko'plab mamlakatlariga xos tendentsiyalar bilan tavsiflanadi. Avvalo, zamonaviy biotexnologiyalarning kasalliklarni diagnostikasi va davolashdagi rolining o'sishi qayd etildi. Yuqori texnologiyali diagnostika usullari takomillashtirilmoqda, jumladan funktsional, radiatsion, endoskopik. Jarrohlikda robototexnika va operativ yordam ko'rsatishning laparoskopik usullaridan keng foydalaniladi. Terapevtik amaliyotda genetik tekshirish usullari va yangi original dorilar, shu jumladan gen injeneriyasi usuli bilan yaratilganlar faol qo'llaniladi. Ildiz hujayralarining

terapevtik qo'llanilishi va hujayra texnologiyalari bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Tibbiyotning reproduktiv sohasidagi tug'ilish darajasini oshirishga qaratilgan usullar takomillashtirilmoqda. Ammo ilg'or texnologiyalarni ilmiy markazlarda to'plash tajribasi ulardan foydalanish samaradorligi etarli emasligini ko'rsatdi. Sog'liqni saqlashni tashkil etishning maqsadi - aholiga tibbiy yordam ko'rsatish imkoniyatlarini oshirish, natijada tibbiy yordamning kasalxonaga qadar shakllarining roli oshadi. Shu bilan birga, aholi kasalligi va o'limini kamaytiradigan profilaktika choralarining dolzarbligi saqlanib qolmoqda. OIV G' OITS, shuningdek, bir qator onkologik kasalliklarning oldini olish uchun vaktsinalar faol ravishda ishlab chiqilmoqda. Atrof muhitni yaxshilash, zararli omillarga qarshi kurashish va sog'lom turmush tarzi tamoyillarini joriy etish kasalliklarning oldini olishda katta ahamiyat kasb etmoqda [1].

Tibbiy yordamni yaxshilash tibbiyot xodimlarini tayyorlash sifatini yaxshilash bilan uzviy bog'liqdir. Shifokorning tibbiy ta'limi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi, jumladan bakalavriat, oliy kasb, aspirantura va doimiy kasbiy faoliyat. 2002 yilda Kopengagendagi ushbu kontseptsiya Butunjahon tibbiy ta'lim konferentsiyasida qabul qilindi. Sog'liqni saqlashni doimiy ravishda modernizatsiya qilish sharoitida tibbiy yordam samaradorligini ko'p jihatdan belgilaydigan doimiy kasbiy ta'limga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shifokorlarni tayyorlash sifatini oshirish uchun yangi o'quv standartlari va o'quv dasturlari ishlab chiqilmoqda va optimallashtirilmoqda, ta'lim texnologiyalari va ta'lim shakllari qo'llanilmoqda va takomillashtirilmoqda. Nazariy bilimlarning katta qismini o'zlashtirish, kasbiy ko'nikmalar va malakalarni egallash bilan bir qatorda, bemorlarga sifatli yordam ko'rsatish uchun eng muhim kasbiy mahorat sifatida klinik fikrlash va muloqot qilish ko'nikmalarini egallash katta ahamiyatga ega [2, 3]. Shifokorning tibbiyotdagi kelajakdagi roliga psixologik tayyorgarlik talabalarni o'qitishda muhim vazifaga aylanadi [4, 5]. Shu maqsadda o'qitishda interaktiv o'qitish usullari, shu jumladan keys uslubi, rolli o'yinlar va bahs-munozaralar muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda, bu erda talabalarga professional rollari va majburiyatlarini bajarish imkoniyati taqdim etiladi [6].

Ish uslubi

O'qitish nafaqat klinik bilim yoki ko'nikmalarni egallash, balki talabalarning tibbiy amaliyotda ishtirokini engillashtirishdir. Hozirda "Case based Learning" usuli chet elda mutaxassislarni tayyorlash va ularning malakasini oshirish uchun faol rivojlanmoqda. Bu hayotiy sharoitda murakkab muammoni chuqur va ko'p qirrali tushunishda foydalaniladigan izlanuvchan yondashuv. Keys usuli muammoli yo'naltirilgan ta'limdan tubdan farq qiladi, chunki u aniq misollarga asoslangan [7]. Tibbiyot sohasidagi holatlar muayyan vaziyatni tahlil qilish, bemorning sog'lig'i holatini aks ettirish, differentsial diagnostika o'tkazish va davolash taktikasini tanlash uchun interaktiv vosita bo'lib xizmat qiladi. Rossiyadagi tibbiyot ta'limi bo'yicha amaliy uslubni qo'llashning dolzarbligi Federal davlat ta'lim standarti tomonidan belgilanadi, unda darslarni o'tkazishda faol va interaktiv shakllardan foydalanish zarurligi qayd etilgan: kompyuter simulyatsiyalari, ishbilarmonlik va rol o'yinlari, amaliy mashg'ulotlar, psixologik. va boshqa treninglar, jamoaviy munozaralar va hk. ish uslubi an'anaviy o'qitish usullarini (ma'ruzalar, seminarlar, amaliy mashg'ulotlar) to'ldiradi va yangi bilimlarni egallashga emas, balki aqliy faoliyatning kasbiy layoqati, ko'nikma va malakalarini shakllantirishga qaratilgan. Tibbiyotda qo'llaniladigan ish uslubi o'quv jarayonida o'quvchilarga interaktiv tahlil qilish uchun taklif etiladigan klinik holatlar to'plamini o'z ichiga oladi. Tibbiy holatlarni amalga oshirishda multimedia texnologiyalaridan foydalanish ularga bemorning murakkab muammosini, masalan, kam uchraydigan kasallik tashxisini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Ishga, qoida tariqasida, bemorning ob'ektiv ma'lumotlari kiradi: davolovchi shifokor va boshqa mutaxassislarning izohlari, bemorning o'ziga xos ovozi yozilgan yozuvlar, tadqiqot natijalari, shuningdek savollarni shakllantirish bilan tekshiruvning foto va video materiallari. diagnostika jarayonida paydo bo'ladi. Case metodining muhim tarkibiy qismi talabaning harakatlarini baholash va yo'l qo'yilgan xatolarni tushuntirishdir [7].

Tibbiyot talabasining mustaqil ishi tibbiyot fanini boshqalaridan ajratib turadigan ko'plab xususiyatlarga ega. Tibbiyot ko'plab ilmlarni birlashtiradi, ular

bilan birga rivojlanadi va ko'plab fanlarning umumiylikni anglatadi. Case metodiga o'tishda o'qituvchining roli alohida holatlarni ishlab chiqish va o'qitish jarayoniga kiritishdir va tibbiy ta'lim tizimiga taalluqlidir: o'qituvchi talabalar uchun tahlil qilish uchun turli xil klinik vaziyatlar majmuasini shakllantiradi.

Amaliy ishlarda ko'pincha tuzilgan, tuzilmagan va kashshof ishlardan foydalaniladi. Tuzilgan holatlar muayyan vaziyatni imkon qadar qisqa va aniq qilib aniq ma'no va ma'lumotlar bilan taqdim etishni nazarda tutadi. Bunday holat uchun ma'lum miqdordagi to'g'ri javoblar mavjud. Ular tibbiyotning turli sohalarida ma'lum bir formuladan, mahoratdan, metodikadan foydalanish bo'yicha bilim yoki ko'nikmalar darajasini baholash uchun zarurdir.

Boshqa tomondan, tuzilmagan holatlar juda ko'p ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ular talabaning uslubi va tezkor fikrlash qobiliyatini, asosiy narsani ajratib ko'rsatish qobiliyatini, shuningdek nazariy bilimlarni amalda qo'llash qobiliyatini va bir nechta to'g'ri javob variantlarini o'z ichiga olganligini baholashga qaratilgan bo'lib, odatda alternativ echim topish imkoniyatini istisno etmaydi. muammo. Kashshof holatlar o'qituvchiga talabaning tashqi fikrlash qobiliyatini baholash, ma'lum vaqt ichida uning ijodiy g'oyalari sonini aniqlashga imkon beradi. Ushbu turdagi holatlar guruh qarorlarini qabul qilishda alohida talabalar ustuvor g'oyani olishlari, uni turli yo'nalishlarda rivojlantirishlari va amalda qo'llashlari mumkinligini istisno etmaydi. Biroq, tibbiyot talabalarining amaliy mashg'ulotlari holati, ularning maqomidan qat'i nazar, Rossiya Federatsiyasidagi ko'plab ixtisoslashtirilgan tibbiyot oliy o'quv yurtlari faoliyatida juda qiyin muammo hisoblanadi. Zamonaviy standartlar simulyatsiya o'rganish ma'nosini etarlicha aniqlay olmaydi. Universitet tomonidan mustaqil ravishda tuzilgan simulyatsiya markazlari ko'pincha dummiyalar bo'yicha mashg'ulotlar va vaziyatga algoritmik yondashuvni shakllantirish, klinikada ishlash, "bemorning yotog'ida" o'qitish usuli tufayli bekor qilinadi, bu juda salbiy ta'sir ko'rsatadi. klinik fanlarni rivojlantirish bo'yicha va keyinchalik talabalar oliy ma'lumot to'g'risidagi diplomni olganlaridan so'ng, amaliy sog'liqni saqlash sohasida [8].

Keys usuli mashg'ulotni tashkil etishda etarlicha samarali vosita bo'lib xizmat qiladi va uni boshqa o'quv usullari bilan osonlikcha birlashtirish mumkin. Xullas, masalan, bu uslubni metodik nuqtai nazardan yangi o'qitish usuli deb hisoblash mumkin. Biroq, bu o'quvchilarning o'ziga xos ko'nikmalarini va qobiliyatlarini rivojlantirishga emas, balki ularning bilimlari va aloqa qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, talabalarga ma'lum bir holatda keltirilgan amaliy ko'nikmalarni mustahkamlashga imkon beradi.

USULLARI

"STANDARTLI Bemor"

Tibbiy talabalarni o'qitishda klinik fikrlash va maslahat berish amaliyotini shakllantirish uchun metodikadan foydalaniladi

Muloqot ko'nikmalarini amalda qo'llashga imkon beruvchi "standartlashtirilgan bemor". Bemorlarga maslahat berish tobora aholiga sifatli tibbiy yordam ko'rsatishning muhim tarkibiy qismi sifatida tan olinmoqda. Maslahatlashuvning muhim jihati - bu bemorlar va ularning oilalariga kutilmagan yoki istalmagan yangiliklarni etkazish qobiliyatidir, masalan, ota-onalarga yosh bolasi eshitish qobiliyati cheklanganligini aytish kerak bo'lganda. Klinisyenning yomon xabarlarga duch keladigan odamlarga samarali va sezgir ravishda ma'lumot va hissiy yordam berish qobiliyati juda muhimdir, chunki u davom etayotgan shifokor-bemor munosabatlari sifatiga va aralashuv muvaffaqiyatiga ta'sir qilishi mumkin.

Muammoni hal qilishning yondashuvlaridan biri

Qiyin maslahat beradigan talabalar uchun muammo shundaki, talabalar yangi ko'nikmalarini realistik, ammo boshqariladigan muhitda qo'llashlari uchun bemorlarni tasvirlash uchun o'qitilgan aktyorlarni jalb qilishdir. Aktyorlar turli ko'nikmalarni o'rgatish va baholash uchun ishlatilishi mumkin, jumladan bemorlar bilan suhbatlashish, fizik tekshiruv va diagnostika usullaridan foydalanish va oilalarga ma'lumot etkazish. Z. Ostin va boshqalarda tasvirlanganidek. (2006) [9], mavzular o'z imidjini standartlashtirishga yo'naltirilishi mumkin, chunki ular bir xil alomatlar, reaksiyalar, savollar va natijalar sessiyasidan keyin takrorlanadi,

ya'ni.ular "standartlashtirilgan bemorlar" kabi harakat qilishadi.Standartlashtirilgan bemorlar diagnostika ko'nikmalarini o'qitish va baholash uchun ayniqsa foydalidir, chunki o'ziga xos va takrorlanadigan klinik harakatlar asosiy bo'lishi mumkin.

Boshqa tomondan, agar shaxslararo ko'nikmalarni o'rgatish va baholashga e'tibor qaratilsa, sub'ektlar ma'lum bir kishining (masalan, hafsalasi pir bo'lgan bemorning) obrazini rivojlantirishga va ularning chinakam bemorini simulyatsiya qilish uchun ularning improvizatsiya qobiliyatlaridan foydalanishga yo'naltirilishi mumkin.Ushbu simulyatsiya qilingan bemorlar uchun maqsad insonning haqiqiy o'zaro ta'sirining murakkabligini simulyatsiya qilishdir.

Standartlashtirilgan va simulyatsiya qilingan bemorlar ko'p yillar davomida tibbiyot talabalari, stomatologlar va farmatsevtlar uchun klinik va bemorlar bilan aloqa qilish ko'nikmalarini muvaffaqiyatli egallash uchun ishlatilgan.Talabalar eksperimental o'qitish usullarini qadrlashadi, chunki ular bemorga zarar etkazmasdan yangi ko'nikmalarni amalda qo'llashlari va ularning rivojlanayotgan klinik qobiliyatlari, shu jumladan shifokor va bemorlarning samarali o'zaro aloqalari bilan bog'liq fikr-mulohazalarini olishlari mumkin.Yaqinda standartlashtirilgan va simulyatsiya qilingan bemorlar audiologiya ta'limiga tibbiyot maktablarida joylashtirilgan rasmiy standartlashtirilgan bemorlarni o'qitish vositalaridan foydalangan holda va o'z kurslarida simulyatsiya tajribalarini ishlab chiqadigan va amalga oshiradigan o'qituvchilar orqali kiritildi [10].

Bunday misollardan biri Markaziy Michigan universiteti (MCU) da audiologiya dasturi bo'lib, u erda simulyatsiya qilingan bemorlar 2007 yildan beri bemorlar va ularning oilalariga noxush xabarlarini etkazish bilan bog'liq maslahat ko'nikmalarini tayyorlashni qo'llab-quvvatlash uchun ishlatilgan.CMU dasturida standartlashtirilgan bemorning modeli emas, balki taqlid qilingan model ishlatilganligi sababli, har bir aktyorga o'z xarakterini yaratish, so'ngra o'zining konsultatsiya sessiyalari (lar) i davomida tegishli xatti-harakatlar va reaksiyalarni tug'dirish buyuriladi [10].

Shunday qilib, shoshilinch yangiliklar mavzusi talabalar va klinik kurs ishtirokchilari o'rtasida izchil bo'lsa-da, har bir simulyatsiya qilingan bemorlarga

maslahat sessiyalari o'ziga xosdir. Har bir darsdan so'ng talabalar o'zlarining videofilmlarini ko'rib chiqadilar va samaradorligini baholaydilar. Shuningdek, ular o'qituvchilardan o'zlarining ish faoliyatini baholashadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tibbiyot talabalari standartlashtirilgan va simulyatsiya qilingan bemorlar bilan uchrashuvlarni kiritish ularning ta'limining muhim va qimmatli qismidir, deb hisoblasa, hozirgi paytda faqat bitta tadqiqotda audiologiyani o'qitish uchun aktyorlardan foydalanish bo'yicha talabalarning fikrlari hisobga olingan. W.J. Uilson va boshq. (2010) talabalarni bemorlarni tasvirlash uchun o'qitilgan aktyorlar bilan 2 jihat bo'yicha (tarixni o'rganish va tadqiqot natijalarini tushuntirish) bo'yicha javoblarini o'rganib chiqdi va talabalar ushbu uchrashuvlar tekshirilgan 10 ta shifokor va bemorning o'zaro munosabatlari ko'nikmalarini 10 yaxshilaganiga rozi ekanliklarini aniqladilar. Bu umid baxsh etadigan bo'lsa-da, o'quvchilarning simulyatsiya qilingan bemorlarni o'qitish usuli sifatida foydalanish nuqtai nazarini yaxshiroq tushunish uchun ko'proq ma'lumotlarga ehtiyoj bor va shuning uchun ushbu model audiologik ta'limni rivojlantirishda potentsial ahamiyatga ega bo'lishi mumkin [11].

Shunga ko'ra, ushbu tadqiqotning maqsadi simulyatsiya qilingan bemorlarga konsultatsiya mashg'ulotlarida ishtirok etgan CMU talabalari bilan suhbatlashish va yuqorida aytib o'tilganidek, ularning tajribalari va ushbu o'quv formati bo'yicha qarashlarini baholashdir. Maqsad, shuningdek, talaba nuqtai nazaridan, audiologik maslahatlarni o'qitishda simulyatsiya qilingan bemor tajribasining roli va ahamiyatini yaxshiroq anglash edi. Ushbu tadqiqot bemorlarga simulyatsiya qilingan konsultatsiya mashg'ulotlarida qatnashgan talabalardan uning o'qitish formati sifatida ahamiyati to'g'risida o'z qarashlarini aniqlashlarini so'radi. Umuman olganda, natijalar shuni ko'rsatdiki, talabalar simulyatsiya qilingan bemorlardan foydalanishni audiologik maslahat berish ko'nikmalarini oshirishning samarali usuli deb bilishadi, ayniqsa, qiyin vaziyat stsenariysi sharoitida, odatda talabalar va yangi boshlagan klinisyenlar tomonidan qiyin vaziyat deb qaraladi. So'ralgan ishtirokchilarning aksariyati: 1) simulyatsiya qilingan bemorlar va shu bilan bog'liq faoliyat bilan bog'liq tajribalar (masalan, sinfdagi munozaralar) maslahatning

kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam berganligi va 2) boshqa talabalar uchun taqlid qilingan vaziyatlarni tavsiya qilganligi haqida xabar berishdi [10]. audiologiya bo'yicha maslahat berish ko'nikmalari talaba klinisyenlarga moslashuvchan va moslashuvchan kommunikator bo'lish orqali bemorning shifokor bilan aloqa ehtiyojlarini qondirishda yordam berishdir. Ushbu tadqiqotda intervyu olgan talabalar, simulyatsiya qilingan bemorlar bilan ishlash, ularning o'qituvchisi va tengdoshlarining fikrlari bilan bir qatorda, maslahat berishda ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam berganligini xabar qilishdi.

Ushbu tadqiqotda ko'rib chiqilgan model talabalarga ikki tomonlama foydali mulohazalarni taqdim etdi. Birinchidan, aksariyat ishtirokchilar bemorni simulyatsiya qilish mashg'ulotidan so'ng darhol o'qituvchi bilan olib borilgan tahlillar ma'rifiy bo'lganligi haqida xabar berishdi, ehtimol uchrashuv o'z vaqtida va munosib javob berganligi va talabalarga dastlabki muammolarni aniqlashga imkon berganligi sababli. Ikkinchidan, bemorni simulyatsiya qilgandan so'ng, ishtirokchilar o'quvchilar bir-birlarining yozib olingan mashg'ulotlarini tomosha qiladigan va kuchli va zaif tomonlarini ochiq muhokama qiladigan sinfdagi vaziyatni ko'rib chiqdilar. O'qish davomida o'zlarining muloqotdagi kuchli va zaif tomonlarini mustaqil ravishda baholay oladigan va aniqlay oladigan talabalar, klinik mashg'ulotlarda va oxir-oqibat o'zlarining kasbiy faoliyatlarida o'sib borishi bilan samarali maslahat berish usullarini qo'llashlari va rivojlantirishlari mumkin.

Noqulay yangiliklarni bemorlarga etkazish - bu chuqur ta'lim va treningni talab qiladigan ko'plab bemorlarning o'zaro ta'sirlashish holatlaridan biridir. Ushbu tadqiqotda qatnashgan talabalar kelajakdagi maslahat amaliyoti uchun foydali bo'lgan uch xil uchrashuvni taklif qilishdi: bemor: 1) dushman bo'lib qoladi. ;2) aloqasiz va 3) suhbatlashish.

Bunga birgina aktyor bir nechta talabalar bilan ketma-ket ish olib borishi mumkin, ularning har biri avvalgi talaba to'xtagan joyidan doimiy ravishda doimiy ravishda o'zaro aloqada ishlashni davom ettiradi. Boshqa g'oyalarga bir kunlik seminarlar, onlayn treninglar yoki ushbu yondashuvlarning kombinatsiyasi kiradi. Umuman olganda, ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalar

simulyatsiya qilingan bemorlardan foydalanishni, ayniqsa, yomon xabarlarini etkazib berishni o'rganishda klinik maslahat berish qobiliyatini oshirishning samarali usuli deb bilishadi [12].

MUAMMONI URGANISH UCHUN INTERAKTIV TA'LIM

Muammoli ta'lim (PRO) - bu dunyodagi ko'plab sog'liqni saqlash mutaxassislarini o'qitishda tobora ko'proq foydalaniladigan ta'limiy yondashuv [13-15]. VET yondashuvi ijtimoiy o'qitish tamoyillaridan foydalanadi, bu esa guruh munozaralarini kuchaytiradi va shu sababli shaxslararo ko'nikmalar, muloqot va taqdimot, bilimlarni saqlash, muammolarni hal qilish qobiliyatini yaxshilaydi va asosiy fanlar va klinik ko'nikmalarni yanada yaxshilaydi [16-19]. Dasturiy ta'minot uchun sizga: qo'yilgan muammolar, kuratorlar, talabalar va kichik guruhlarda munozara jarayoni kerak bo'ladi [20, 21].

Dasturiy ta'minotni tibbiyot talabalari o'quv dasturiga muvaffaqiyatli tatbiq etishning misoli - 2014 yilda dasturiy ta'minotni qabul qilgan Imom Abdulrahmon Bin Faysal universiteti (Saudiya Arabistoni). Universitet o'quv dasturida aloqa va klinik fikrlash qobiliyatlari ta'kidlangan. Ularning o'quv dasturlarining asosiy integratsiyalashgan metodikasi - bu muammoli ta'lim, shu qatorda turli xil uslublar, shu jumladan o'quv mashg'ulotlari, o'quv qo'llanmalari, amaliy mashqlar, simulyatsiyalar, talabalarining taqdimotlari va rol o'ynash, munozara va munozaralar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan kichik guruhlarini o'rganish. Nashr etilgan tadqiqot ma'lumotlari shuni ko'rsatdiki, tibbiyot talabalari dasturiy ta'minotdan qoniqishadi va ushbu uslub o'quv jarayonining ko'plab fazilatlarini yaxshilaydi deb hisoblashadi [22-26].

Kasb-hunar ta'limi jarayonida kichik guruhlar muhokamasi jarayonida foydalanilgan rolli o'yinlar va munozarali mashg'ulotlar samaradorligini qiyosiy baholash tibbiyot talabalari nuqtai nazaridan amalga oshirildi. Har bir guruh talabalari 10 ta kichik kasb-hunar ta'limi kichik guruhlariga (10-13 o'quvchi) bo'linib, har hafta o'tkaziladigan o'quv mashg'ulotlarida qatnashdilar. Birinchi semestr davomida talabalar umuman debatlarining samaradorligiga alohida e'tibor berishdi. Keyingi semestrda bir vaqtning o'zida ikkita strategiya (rol o'ynash va

munozara) ishlatildi, ular bilan aloqa va klinik fikrlash qobiliyatlariga alohida e'tibor qaratildi. PO mashg'ulotlari davomida qo'llanilgan o'quv strategiyalari, o'zlarining muloqot qobiliyatlarini va klinik fikrlash jarayonlarini takomillashtirish uchun maxsus ishlab chiqilgan rol o'yinlari va munozaralar shaklida yakka o'zi o'qitishni o'z ichiga olgan. Muhokamalar va rol o'yinlari davomida quyidagi mavzular muhokama qilindi: shifokor va bemorning o'zaro aloqasi, tug'ruqdan oldin skrining, genetik tekshiruv, immunizatsiya va spirtli ichimliklarni suiiste'mol qilish. Amalda bu shunday ko'rinishga ega edi.

Mavzu: shifokor va bemor munosabatlari. Muhokama: Shifokor va bemor o'rtasida muloqot qilishda vrachlik punktida kompyuterlarning bo'lishi va bemorlar uchun kompyuterlardan foydalanishning ijobiy va salbiy tomonlari qanday? Rol o'ynash: Klinik sharoitda shifokor va bemor o'rtasidagi salbiy va ijobiy munosabatlarni namoyish etadigan o'yinni tayyorlang va o'tkazing.

Mavzu: prognozli genetik test. Munozara: profilaktik jarrohlikning ijobiy va salbiy tomonlari (mastektomiya). Rol o'ynash: yuqori xavfli oilalarning odamlari ma'lumotlardan foydalanishlari mumkinmi: ular genetik mutatsiyaga egami (shifokorning roli)? Ushbu test natijalaridan muammolar kelib chiqishi mumkinmi?

Mavzu: emlash. Munozara: Maktabga borishdan oldin barcha bolalarni ko'k yo'taldan emlash kerakmi? Rol o'ynash: sudda dastlabki sud jarayonini tayyorlash. Bola immunizatsiya qilinmagan kasallik asoratidan vafot etdi. Ota-onalar ayblanmoqda.

Ushbu tadqiqot ushbu 2 ta o'qitish vositalarining samaradorligini talaba nuqtai nazaridan taqqoslaydi. Talabalarga o'zaro muloqot qobiliyatlarini 4 o'lchovda takomillashtirish (potentsial muloqotdagi qiyinchiliklarni yumshatish, muloqot qilishning yangi usullarini o'rganish, boshqalarni ishontirish uchun tinglash qobiliyatini oshirish va jamoaviy ishni rivojlantirish) haqida savollar berildi. Tadqiqot natijalari ko'plab munozaralar [27, 28] yoki faqat rol o'ynash orqali muloqot qobiliyatlari yaxshilanganligini hujjatlashtirilgan nashr etilgan tadqiqotlarning ko'pchiligining xulosalariga mos keladi. Ushbu 2 ta o'qitish uslubi o'rtasida sezilarli farqlar bo'lmagan [37-40]. Talabadan klinik fikrlash qobiliyatlari

to'g'risida 4 xil tomondan (ya'ni, asosiy va klinik tibbiyot fanlari bo'yicha bilimlarni birlashtirish, fikrlashning yangi yo'nalishlarini kashf etish, hayot haqida o'ylash va tashqi ko'rinishini o'zgartirish) so'ralganda, munozara rol o'ynashdan ustunroq edi. yangi yo'llarni kashf qilishda fikrlash ($p < 0,01$). Tibbiyot bo'yicha asosiy bilimlarning klinik ko'nikmalar bilan birlashishi va hayotiy tajribaning aks etishi hisobga olingan holda, talabalar rolni munozaradan ustun deb topdilar (mos ravishda $p < 5.01$ va 0.00). O'quvchilarning mavzusi o'zgarishi jihatidan munozarali va rolli o'yinlar reytingida sezilarli farqlar mavjud emas edi. Boshqa tomondan, bir qator bahs-munozaralar uchun talabalar muammoni har tomonlama o'rganishdi, qo'llab-quvvatlovchi G' inkor etiladigan dalillarni to'pladilar, muhim fikrlarni umumlashtirdilar va javobgarlikni taqsimladilar. Oxir oqibat, ushbu mashq ularning muloqotini, etakchilik qobiliyatini va jamoaviy mahoratini oshirdi va muammolarni turli nuqtai nazardan ko'rish qobiliyatini oshirdi. Ba'zan ular o'zlari ishonmagan taklifni qo'llab-quvvatlashlari kerak edi. Ular tengdoshlari bilan birgalikda ishlash orqali o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini ko'proq bilib oldilar. Ular mavzularni yaxshiroq tushuna boshladilar va nafaqat ko'proq ma'lumotni o'rganishdi, balki ularni yanada samarali o'rganishdi. Tanqidiy tahlil bilan qo'llab-quvvatlanadigan ishonch qarorlarni qabul qilishni yaxshilaydi va muloqot qobiliyatini oshirishga yo'l ochadi. Demak, kasb-hunar ta'limi jarayonida rol o'ynash va bahs-munozaralardan o'quv qo'llanmasi sifatida foydalanish tibbiyot talabalarida ushbu ko'nikmalarni samarali rivojlantirishga yordam beradi. Rollarni ijro etish - bu o'quvchilar amaliy mashg'ulot yoki stsenariy ko'rinishidagi rollar bilan ishlash uslubi va keyinchalik ta'lim maqsadlarida foydalanish uchun rol o'ynash [29]. Rolli o'yin - bu sun'iy yoki xayoliy sharoitlarda realistik xatti-harakatlarni o'z ichiga olgan odamlarning o'z-o'zidan paydo bo'lgan o'zaro ta'siri. Bu androgogiyaning ajoyib namunasi yoki M.Sh. O'quvchining bilimga bo'lgan ehtiyoji, o'zini o'zi boshqarish, turli xil tajribalar va muammoli yondashuvga qaratilgan bilimlar [30]. Debatda talabalar muammoning 2 yoki undan ortiq tomonlarini muhokama qilib, etakchilik qilishadi

faktlar va muhim fikrlar [31].

V.I.da talabalarni o'qitish o'quv jarayonida ishbilarmonlik o'yinidan foydalanish tajribasi muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.N.I.Rossiya Sog'liqni saqlash vazirligining Pirogovi.Birgina tibbiyot talabalarining sog'lom turmush tarziga sodiqligini kuchaytirish va yomon odatlar bilan kurashish maqsadida bemorlar bilan muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ishbilarmon o'yin bo'lishi mumkin.Odamlarning asosiy kasalliklari, ayniqsa yurak-qon tomir kasalliklarining oldini olish bo'yicha samarali yondashuvlarni yaratish maqsadga muvofiqligi va zarurligi shubhasizdir.Bu dalillarga asoslangan profilaktika dasturlarining samaradorligi uchun ishlab chiqilgan standartlarga asoslangan bo'lishi kerak bo'lgan profilaktika dasturlarini yaratish va rivojlantirishga ehtiyojning ortib borishi bilan bog'liq.So'nggi yillarda davlatning sa'y-harakatlari sog'lom turmush tarzi tamoyillarini targ'ib qilishga qaratilgan.Sog'liqni saqlash tizimida profilaktika dasturlari, shu jumladan tibbiy ko'rik, profilaktika ko'rigi va Sog'liqni saqlash markazlarida, shuningdek profilaktika bo'limlari va sog'liqni saqlash maktablarida aholi bilan mashg'ulotlar olib borilmoqda.Tibbiyot xodimlarining vazifalariga asosiy xavf omillari: chekish, semirish, dislipidemiya, jismoniy harakatsizlik, giperglikemiya va boshqalar xavfi to'g'risida bemorlarga profilaktik maslahat berish kiradi. Yomon odatlardan voz kechish nafaqat ularning kasalliklari bilan bog'liq bo'lgan muhim tibbiy muammo. tarqalishi, shuningdek, psixologik jihatlari bilan ...Konsultatsiya bemorning shaxsiy hayotiga tajovuz qilishni va unga zavq keltiradigan ishlardan voz kechishga undashni o'z ichiga oladi.Bu shifokordan nafaqat tibbiy bilimlarni, balki muhokama qilish va ishontirish tajribasini ham talab qiladi.Ishbilarmonlik o'yini kelajakdagi shifokorlarda ushbu qobiliyatlarni shakllantirish uchun imkoniyat bo'lishi mumkin.

Ishbilarmonlik o'yiniga tayyorgarlik jarayonida talabalarga muhokama maqsadlari, tuzilishi va shakli tushuntiriladi.Rolli mashg'ulotlar uchun talabalar "aktyorlar" ning rollarini baham ko'rishadi: bemor va maslahat beradigan shifokorlar.Bemor bir qator xavf omillari bilan kasal rolini tayyorlaydi, ishbilarmonlik o'yinlari davomida sinfdoshlari bilan suhbatlashishga tayyor.Talabadan sabr rolini tiklash va faollashtirish uchun ma'lum bir badiiy

moyillik talab etiladi, chunki anamnezni yig'ishda u ko'pincha keksa yoshdagi toifadagi odamni tasvirlashi, hamkasblariga ma'lum anamnez bilan ta'minlashi va xavf omillari haqida gapirganda munozarani faol ravishda qo'llab-quvvatlang va hamkasblaringiz bilan apriori bilan kelishmang. Talabalardan biri davolovchi shifokor rolini o'ynaydi, uning vazifalariga anamnezni olish, oldindan tashxis qo'yish, tekshiruv rejasini tayinlash va dars oxirida davolashni tayinlash va qo'shimcha tavsiyalar kiradi. Dastlabki bosqichda, "bemor" va "davolovchi shifokor" dan tashqari, boshqa talabalar o'yinga qo'shilib, kengash modelini yaratishi mumkin. Tibbiy maslahatchi rolida talabalar xavf omillaridan biri haqida mavzu tayyorlaydilar. Talabalar stetoskop, qon bosimi o'lchagichi, sigaretalar, soxta spirtli ichimliklar butilkalari, tez ovqat va boshqalar kabi yaratilgan sahnalarga mos narsalarni olib kelib, RPG muhitini haqiqatga aylantirishga harakat qilishadi. Talabalar tomonidan yaratilgan sahnalar klinik ko'nikmalar darsida ularga taqdim etilgan standartlashtirilgan sxemalar bo'yicha baholandi. Maslahatlashuvchi suhbatda nutqda professional atamalar bo'lmasligi kerak va u bemor tushunishi uchun imkon qadar moslashtirilishi kerak. Talabalar prezentatsiya, videoklip yoki rol o'ynashi yoki xavf omillari xavfi haqida gaplashishi mumkin. Keyin bemor va shifokor o'rtasida munozara mavjud. Muhokama sessiyasi dalillar, e'tirozlar, rad etishlar, yakuniy bayonotlar, so'ngra ochiq munozara va hukmlardan iborat. Ishbilarmon o'yin ishtirokchilariga etarlicha vaqt ajratiladi - 1 hafta tayyorgarlik ko'rish va har bir mavzuni muhokama qilish uchun maksimal 15-20 daqiqa. Talabalar uchun ma'lum bosqichlar qiyin bo'lishi mumkin. Shunday qilib, ba'zida anamnezni yig'ish va maslahatlashuv suhbatini kechiktiriladi, talabalar inersiya bo'yicha suhbatni o'qituvchining qo'llab-quvvatlashi va baholash reaksiyasini kutib, seminar darsiga o'xshashlik bilan davom ettirishadi, munozara passiv bo'lib qolishi mumkin. O'qituvchi munozaralarga tuzatishlar kiritishi, ishbilarmonlik o'yinining faolligini saqlab turishi, shu bilan birga talabalarga etakchi rolini berib, uning ishtirokchisiga aylanmasligi kerak. Natijalar nafaqat taqdim etilgan ma'lumotlarning miqdori, hukmlarning to'g'riligi, balki keltirilgan

dalillarning ishonchli ekanligi va ishtirokchilarning faol pozitsiyasi bilan ham baholanadi.

O'ynagan rollar talabalarga shifokor va bemor munosabatlarini yaxshiroq tushunishga imkon berdi; ularga vrach sifatida ularning javobi real, jiddiy, qiyin va noaniq professional vaziyatlarda qanday bo'lishi kerakligi to'g'risida aniq tasavvur yaratdi. Munozara bemor uchun mavjud bo'lgan formuladan foydalangan holda asosli javoblar tajribasini olishga imkon berdi. Rolli o'yinni avval ishtirokchilardan biri bilan rolni muhokama qilish orqali o'zgartirish mumkin. Masalan, shifokor va bemor o'rtasidagi munosabatlarning rollari ikkita qismdan iborat bo'lishi mumkin: yaxshi va yomon muloqot qobiliyatlari. Aloqa qobiliyatining pastligi bilan, "shifokor" bemorni xonaga kirib, shifokor hali ham hujjatlar bilan ishlayotganda atrofqa qarashga imkon beradi. Shifokor savollarni ko'z bilan aloqa qilmasdan beradi. Aksincha, "yaxshi muloqot qobiliyatlari" rol o'yinida shifokor o'zini to'g'ri tanishtirdi, uzoq vaqt kutish uchun kechirim so'radi, ko'z bilan aloqa qildi va faol intervyu oldi. Ushbu tajriba shifokorning xatti-harakatlarini bemorning ko'zlari bilan baholashga imkon beradi. Rolli o'yin yoki unga qo'shilishning aniq alternativasi bu uning bosqichlaridan birida haqiqiy bemor, xususan, tajribali chekuvchi ishtirokchiga aylanishi va talabalarning vazifasi uni chekishni tashlashga ishontirish zarurligini o'z ichiga olgan holat edi. Ma'lumki, chekish ko'plab kasalliklar uchun xavfli omillardan biri bo'lsa, chekishni to'xtatish eng qiyin, chunki bu odat psixologik va jismoniy qaramlik bilan bog'liq. Ushbu vaziyatda talabalarning profilaktika suhbatini o'tkazish uchun mas'uliyati darajasi sezilarli darajada oshdi, chunki bu model haqiqatga imkon qadar yaqin edi va bemor munozarada o'zining faol qarshi qarama-qarshi dalillariga ega edi. Rolli o'yin talabalarga jamiyatda ish faoliyatini boshlaganda paydo bo'lishi mumkin bo'lgan og'ir sharoitlarda ishlashni o'rganish imkoniyatini yaratdi. Shunday qilib, talabalar rolli o'yinlarni munozaradan ko'ra ko'proq hayotiy deb bilishdi. Xuddi shu tarzda, munozara bilan taqqoslaganda rol o'ynash asosiy sog'liqni saqlash fanlarini klinik ko'nikmalar bilan birlashtirishda yaxshiroq edi.

Ulanish

Rolli o'yinlar va bahs-munozaralar o'quvchilar tomonidan samarali o'qitish usuli sifatida dasturiy ta'minot dasturida yaxshi qabul qilingan. Usullari yaxshilanishda bir xil darajada yaxshi

talabalarning muloqot qobiliyatlari. Ushbu arzon eksperimental o'quv vositalarini faol o'qitishni rivojlantirish, klinik fikrlash va kommunikativ ko'nikmalarni takomillashtirish, real hayotiy stsenariylarni o'rganish va ham asosiy, ham klinik tibbiyot sub'ektlarining tarkibiy qismlarini samarali etkazib berish uchun qabul qilish va tibbiy ta'limga kiritish juda muhimdir. Ishbilarmonlik o'yinidan foydalanish tajribasi rol o'ynash va bahslashish usullaridan foydalanish samaradorligini namoyish etadi. To'g'ri foydalanilganda, ushbu 2 usul (rol o'ynash va munozara) yillar davomida davom etadigan ta'lim birlashmalarini yaratishi mumkin. Bu xilma-xillik, ko'ngil ochish, motivatsiya keltiradi va o'rganish tezligini tezlashtiradi. Oxir oqibat talabalar o'quv jarayonida faol qatnashgani uchungina mavzuni yaxshiroq anglaydilar. Sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish uchun faqat tibbiy ta'limda nazariy bilimlarning o'zi etarli emas. Yaxshi shifokor egallashi kerak bo'lgan ko'nikmalarga klinik muammolarni hal qilish, qaror qabul qilish, qaror qabul qilish, aloqa, sog'liqni saqlash bo'yicha ma'lumot va terapevtik bilim kiradi. Ushbu ko'nikmalar tibbiy amaliyot uchun juda muhimdir [32]. O'qituvchidan o'quvchiga bilimlarning bir yo'nalishli oqimi (ya'ni an'anaviy didaktik o'qitish) endi shifokor va bemor o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash uchun vakolatlarni shakllantirishning samarali usuli hisoblanmaydi. Dasturiy ta'minot, rol o'ynash va bahslashish [32] kabi interaktivlikni ta'kidlaydigan zamonaviy o'qitish metodikasi sog'liqni saqlash sohasida vakolatlarni shakllantirish uchun yanada samarali asos yaratganligi isbotlangan.

Nazoratsavollarivatopshiriqlar

1. Kasbiy ta'limning tashkiliy shakllari qanday xususiyatlarga ega?
2. Darslarni o'tish sahasi bo'yicha qanday turlarga bo'linadi?
3. Ko'rsatmaliko'llanmalarga qanday talablar qo'yiladi?
4. Zamonaviy darslarga qanday talablar qo'yiladi?

5. Zamonaviydarsmezonlarinimalardaniborat?
6. Mustaqil ishni bajarishdan asosiy maqsadniayting.
7. O'zlashtirishni yozma nazorat qilish va baholash
8. O'zbekistonda kasbiy va tibbiy ta'lim tizimidagi islohotlar
9. Tibbiy ta'limda darslarni tashkil etishda interaktiv usullari
10. O'yinning kognitiv funktsiyasi

3-BOB.

KASBIYPSIXOLOGIYAFANININGASOSIYTUSHUNCHALARIVAKASB LARNIPSIXOLOGIKTASNIFLASH

3.1-§. Kasbiy psixologiyaning umumiy masalalari

Kasbiy psixologiyaning ta'limni yangi mazmundajoriy qilish yuzasidan so'ngiyillarda qo'lgakiritgan yutuqlaribuning yaqqoldalilib o'laoladi. Ma'lumki, keyingio'nyilmobaynidamamlakatimizdagibarchata'lim tizimlaridata'limishlarining mazmunitubdano'zgardi. Ta'limning eksperimental ravishda tekshirilgan yangi usullari (masalan muammoli interfaol ta'lim metodlari) keng joriy qilinmoqda:

Kasbiy psixologiya – psixologiyailmining tarmog'isifatida, ta'lim va tarbiyaning shaxsgasamaralita'siretuvchi omillari, qonuniyatlariva mexanizmlarini o'rganuvchi fandır. Bolalar vayo shlarning maktabdagihamda ta'lim – tarbiya muassasalaridagi faoliyat va xatti– harakatlarining psixologik qonuniyatlarini o'rganuvchi pedagogik psixologiya ikki fanni, ya'ni psixologiya va pedagogika fanlarining tutashgan joyidano'rinegallagandır. Kasbiy psixologiyaning predmeti bilim, ko'nikma va malakalarning egallash qonuniyatlarini, bujarayonlardasodirbo'ladigan individualtafovutlarni, o'quvchilarda faol, mustaqil va ijodiy tafakkurni tarkib toptirish qonuniyatlarini tadqiqetishdir. Shuningdek, Kasbiy psixologiyata'lim–tarbiyaning ta'siri oqibatida o'quvchilarning psixikasidasodirbo'ladigan o'zgarishlar, o'quv materiallarini o'quvchilarning yosh davrlariga mos kelishi, turli ta'lim metodlarining psixologik jihatdanasamaradorligi, darsliklar, o'quv qurollari, asbob–uskunalar va o'quvishlarining tartibiga nisbatan bo'lgan psixologik talablar kabi muammolarni ham Kasbiy psixologiya o'rganadi.

Hozirgi vaqtda Kasbiy psixologiya muhim vazifalaridan biri – maktabdagi ta'lim jarayonini yanada takomillashtirishning psixologik asoslarini ishlab chiqishdan iborat bo'lib, bu hol yangi ta'lim dasturiga o'tish munosabati bilan bog'liqdir. Kasbiy psixologiya shu bilan birga talabalar shaxsining tarkib topish jarayonini turli tarbiyaviy tadbirlarning talabalarga ko'rsatadigan ta'sirini o'rganadi

hamda talabalarning o'z-o'zini tarbiyalashning psixologik asoslarini tadqiq etadi. Shuningdek, "Kasbiy psixologiya" ta'lim va tarbiya jarayonining tashkilotchisibolgan o'qituvchisaxsini, uning pedagogik faoliyat xususiyatlarini ham o'rganadi. Bunda o'qituvchining ta'lim – tarbiya ishlaridagi yutuqlarini ta'minlovchi sifatlariga o'z-ubirish bilan birga, uning bilim, ko'nikma, malaka va qobiliyatlarining tarkib topishi ham data taraqqiyotining psixologik jarayonlarini aniqlanadi. Kasbiy psixologiya umumiy psixologik qonuniyatlarni yoritib beradigan, psixik jarayonlarni, holatlarni va shaxsning individual psixologik xususiyatlarini o'rganadigan umumiy psixologiyaga asoslanadi. Shu bois pedagogik psixologiya fanini o'rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega bo'lib, uboshqa fanlarning taraqqiyotining umumiy tamoyillariga: oliy nerv faoliyatini va psixofiziologiya qonunlariga, busohada to'plangan ilmiy ma'lumotlarga tayanib, inson psixikasining kechishi, rivojlanishi, o'zgarishi yuzasidan bahs yuritadi.

Respublikamiz aholisining aksariyati agar xo'jalik sohasi bilan shug'ullanayotganligi tufayli uning tarmoqlariga oid mutaxassislarini tayyorlash uchun kasbning psixologik xususiyatlari, mehnat ko'nikmalarini va malakalarini bilan bo'lg'usi ixtisos egalarini qurollantirish muhim ijtimoiy vazifalardan biridir. Bo'lg'usi agronom-pedagogika kasbiy tayyorlash, kasb-hunar oldiga qo'yiladigan talablarga mutanosib insonlar qilib shakllantirish davlat ahamiyatiga molik muammobo'lib hisoblanadi. O'zbekistonning issiq iqlim sharoitining biologik-tibbiy jihatlari birmuncha o'rganilganligiga qaramay, ularning mexanizmlari, akseleratsiya hodisasi, qishloq aholisining jismoniy rivojlanishi, mehnat kashlarning issiq sharoitga moslashishlari, mehnatni tashkil qilishning oqilona yo'llari, mehnat unumdorligini oshirishning samarali usullari, ekologiya ningo'zgarishi ga o'xshash muammolar qariyb o'rganilmagan. Quyidagi mavzularda quyidagi muammolarning aksariyatiga javob berishga xizmat qiladi.

Inson-tabiati munosabatini o'zida aks ettiradi, shaxs omili va uni hozirgi davrda ishlab chiqarishda hisobga olish mehnat samaradorligini oshirish, kasb

mahoratini takomillashtirish uchun negizbo'lib hisoblanadi. Kasb-hunar mohiyatini ochib beruvchi profессиogramma, profессиografiya, psixogramma asosida mutaxassislar ni tayyorlash uchun texnikoliy ta'lim muassasalari intilmoqlari lozim.

Inson psixologiyasi tabiatini tushuntirish va psixik jarayonlarini taqozo qiladi va olimlar fe'l atvor uchun xulq atvorni o'zgartirishda xavfli qiyinchi ishlarni isbotlagan. Ko'pgina psixologik jarayonlarni izohlash uchun qayta qidirishni ishonchni ta'minlaydi ammo inson psixologiyasining boshqa nazariyalari muammolarining yechimio'ta murakkab bo'ladi va buni tushunish judayam e'tiborga molik. Bu ko'pgina murakkab jarayonlar uchun to'g'ri ya'ni tez-tez psixoterapiyaning manbasi sifatida qaydetiladi. Ko'pgina asosiy psixologik fenomenlarning tafsilotlarini tavsiflash katta hajmda qabul qilingan, lekin buyerdapostdoktoral psixologiya assosiasiyasi ham dahamkorlik markaziga doir talab qilingan soha savollari bo'yicha qat'iy pozitsiyasida qoldi vapsixologik markaz gah ujjatta qadimetish jarayonida ularning nazariy orientatsiyasi hamda qaydarajada uning konsepsiyasi va amaliyotida ta'sirini so'raydi. Talabalarning bu judayam muhim tanlov haqidagi tajribalari yetarli emas.

1) Ulardagi ichki jihatlar farqlanishiga qaramay, asosiy darsliklar butunlay muqovasigacha hayratlanarli ravishda bir xil edi. Faktshuki, manashu darsliklarning umumiy kattahajmini yakatalab ayokitalab alarguruhining o'zigaxosqiz iqishlariva ehtiyojlaridagibiron-bir kitob gamaxsuslashtirishni qiyin qilib qo'ydi. Judayam ko'pincha darslik sotib olish faqatgina ma'lum bir qismlarini chindano'qishni xohlaydiganyakshanbakunidagi ulkangazetani sotib olishga o'xshaydi. Shukabi sotuvdagita'lim psixologiyasidarsliklari odatdasizshusohadahaqachongidan-dabilishni xohlaydiganyokimuhtoj bo'lgan ma'lumotlaringizdank o'proq ma'lumot beradi. Kitob formatiga keladigan bo'lsak, darslik individualizatsiyaga yo'l qo'ymaydi.

2) Ta'lim psixologiyasidarsliklaridoimo qimmat bo'lgan, ayniqsa kitoblarko'p ishlab chiqariladigan Qo'shmashtatlardako'pyillardavomida ularning narxi inflyatsiyadan tezo'sgan. Hozirda ta'lim psixologiyasi haqidagi har bir asosiy

matn \$ 100 AQSh dollaridan ko'proqqa sotilmoqda. Bu narxning eng yaxshi holatlarida esab talabalar byudjetiga yuklamabo'ladi. Narxning eng yomon holatlarida, ta'lim psixologiyasidarsliklari ko'plab berish bo'lmaydigan holatga keltirib qo'yadi. Narx bilan bog'liq muammo butun dunyo bo'ylab tasavvur qilganda yanada yaqqol ko'zga tashlanadi; ba'zi davlatlarda bir dona darslikning narxi fuqarolarning o'rtacha yillik daromadiga deyarli yaqin bo'ladi.

3) Ta'lim psixologiyasidarsliklarini sotish raqobatida, muallif va noshirlar ta'limiy qiymatdagima'lumotlarsiz bosqichma-bosqich xususiyatlar qo'shib kitoblarning narxini oshirishadilar. Ta'lim psixologiyasini noshirlari o'ziga xos ravishda illyustratsiya va rasmlarning miqdorini oshiradilar, tashkilot o'liq rangli nashrlarga e'tibor qaratadilar, o'quv qo'llanma va yordamchi tahrirlarning miqdori va qiymatini oshiradilar hamda faqatgina o'zlarining kitoblari xaridorlari uchun foydali xususiy veb-saytlar yaratadilar. Bu xususiyatlar ba'zida jalbetuvchan bo'ladi. Mening o'qitish tajribam shuni ko'rsatadiki, talabalarni ta'lim psixologiyasi haqida asosiy g'oyalarga o'rgatishdani halq'itishga qaramay, ko'pincha ular talabalarga o'qishga yordam beradi. Manashu darslikni onlayn ko'rinishdagi Global darslik loyihasi bilan birgalikda tahrir qilishda yuqoridagi muammolarni yechadigan chora-tadbirlarni qabul qildim. Muallimlar va talabalarning o'zlarini foydalid e'topgan va kerak bo'lgan joylariga istaganlaricha murojaat qilishlarim mumkin. Bunda ularning yumushlarining qiymati minimaldir. Pedagogik jihatlar amalda mavjud, lekin minimal miqdorda saqlangan va kitob formatga keltirilishi internetga kirgan har qanday insonning undan onson va bepul foydalanishiga imkoniyat tug'diradi.

Kelajakda kitobni to'ldirish va o'zgartirishni amalga oshirish nisbatan onson va tez bo'ladi. Men ishonamanki, manashu harkim uchun istalgan natija bo'ladi!

Har qaysimiz kundalik hayotda odamlar bilan uchrashib, ular bilan gaplashamiz, gap gap hayajon bilan yok ixtirjamlik bilan javob beramiz, birodamlar bizga yoqimli bo'ladi, boshqalar uncha yoqimli bo'lmaydi. Odamning nomunosib hulq-atvorini ko'rarkanmiz, achchig'lanamiz va g'azablanamiz, unitanqid qilamiz; fidokorona ish, ko'rsatilgan mehribonlik

bizni quvontiradi. Hilma-xil narsalarni ko'rganimizning ko'zidan kechirib, bir xil narsani eslatamiz va aksincha, bir xil narsaga diqqat qilmaymiz boshqarib narsani payqamay qolamiz. Yaxshiki to'g'ri, yoqimlik, rassomlik san'atining go'zal asari har qaysimizga rohat bag'ishlaydi. Bularning hammasi ko'pdan ko'p boshqarilgan narsalarni psixik hayotimizning, ya'ni ruhiy dunyomiz (ruhiyatimizning) xilma-xil namoyon bo'lishidir. Bizning turmushimizdagi har bir jaryon, faoliyat - bu psixologiyadir.

Kasbiy psixologiyada psixikaning o'rganishning muayyan ilmiy vazifalariga, o'zining aniqlik va mazmuni bo'yicha bo'linadi. Psixologiyada sir ko'rsatuvchi ob'yektlar bo'lgan sub'jektning ichki, psixik holatiga ta'sirlarni natijasida o'zgarishlar jarayonini qanday kechishini o'rganadi. Psixika faolligini bilan ajralib turadi. Uning zarur jihatimayllar, eng maqbul yechimni faollashtirish, ehtimol tutilgan xatti-harakatlar variantlarini hayoldan o'tkazishdan iboratdir. Psixik in'ikos aynan o'zini aks ettiradigan, sust narsa emas, balki u harakatlarning turli variantlarini izlash, tanlash, solishtirish bilan bog'liq bo'lgan shaxs faoliyatining zarur jihatini hisoblanadi. Psixikaning mavjudligi izchil harakat dasturini tuzish, oldiniga ichki rejada ish bajarish (masalan, xulq-atvorning ehtimoliy variantlarini tanlash) va shundan keyingina harakat qilish imkonini beradi.

Biologik evolyutsiya jarayonida kishining psixika xulq-atvorni boshqarishning alohida apparati sifatida paydo bo'lib, sifat jihatdan o'zgarib ketadi. Odamlar ijtimoiy hayot qonunlarining ta'siri ostidashaxslar bo'lib yetishadi, ularning har birida ularni voyagay etkazgan tarixiy sharoitning izlari saqlanib qolgan bo'ladi. Aslini olganda, kishining xulq-atvori, xatti-harakatlari ham shaxsiy xususiyat kasb etadi.

Ta'kidlanganlarning hammasi endilikda kasbiy psixologiya fanida yuqorida berilgan ta'rifni bir qadar aniqlashtirish imkonini beradi: psixologiya voqelikning miyadagi obrazi sifatida sodir bo'luvchi psixik faktlar, qonuniyatlar va faoliyat mexanizmlarini o'rganishidir. Psixikaning odatdagi bo'lgan oliy darajasi o'z ta'kidini beradi. O'z psixikaning oliy darajasi, uniyaxlit bir holga

keltiruvchi shakli bo'lib, kishining mehnat faoliyatida, boshqalar bilan (til yordamida) doimiy muloqot qilish jarayonida shakllanishining ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlari natijasi hisoblanadi.

Ongning tuzilishi, uning muhim psixologik ta'rif qanday? Ongning tuzilishiga berilgan birinchi ta'rif uning nomidan kelib chiqqan, ya'ni ong anglash deganidir. Ikkinchi ta'rif – «Men» va «Men emas» degan tushunchalarni anglash. Uchinchi ta'rif: odamning maqsadni ko'zlovchi faoliyatini ta'minlashdir. To'rtinchi ta'rif: uning tarkibi gamuayyan munosabatning kirganligidir.

Ongning yuqorida ko'rsatilgan barcha o'ziga xos jihatlari shakllanishi va namoyon bo'lishining muqarrar sharti til hisoblanadi. Psixikaning quyidagi xususligidir. Ongsizlik kishining o'zini tutmaydigan qilib qo'yadigan ta'sirlar bilan bog'liq psixik jarayonlar, harakatlar va holatlari yig'indisidir. Ongsizlikda anglanishdan farqli o'laroq, kishio'zi bajarayotgan harakatlarni maqsad gamu vofiq tarzdan azorat qila olmaydi, ularning natijasini baholay olishi ham amri mahol. Ongsizlikka quyidagi psixik hodisalarni kiritish mumkin: uyqu paytida yuz beradigan psixik hodisalar (tush ko'rish); sezilmaydigan, lekin haqiqatan ham ta'sir ko'rsatadigan qo'zg'atuvchilarga «subsensory» va «subretseptiv» javob reaksiyalari; oldinlari ongli harakat bo'lib, lekin takrorlanaverib avtomatlashib ketgan va shunga ko'ra endilikda anglanilmaydigan bo'lib qolgan harakatlar; faoliyatga undovchi, ammo maqsad hissidan anglanilmaydigan ayrimmayllar va hokazo. Ongsizlik hodisalariga bemorkishining psixikasidaro'y beradigan ba'zi patologik hodisalarni – alahlash, yo'q narsalarning ko'zga ko'rinishi va shu kabilarni ham kiritish mumkin. Shularga asoslanib, ongsizlikni ancha qarama-qarshideb hisoblash, uni hayvonlar psixikasiga tenglashtirish noto'g'ri bo'lar edi. Ongsizlik – kishining xuddi ong kabi o'ziga xos psixik ko'rinishi. U kishimiyasida borliqning yetarlicha darajada bir xil bo'lmagan, qisman aksitar zid inson hayotining ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog'liq holda paydo bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, psixika kasettirish qanday paydo bo'lgani, rivojlangani, evolyutsiyapillapoyasining turlibosqichlarida qanday o'zgarib borganini,

kishi ongi qanday paydo bo'lgani va shakllanganini tushunib olgandan keyingina psixikaning eng muhim qonuniyatlarini ochib berish va jiddiy psixik faktlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, kasbiy psixologiya fani psixikaning paydo bo'lishi, psixik jarayonlarning taraqqiyot qonuniyatlarini inson bilan tashqi muhito o'zaro munosabatlarni o'rganadi. Odamning psixik hayoti murakkab va ko'p qirralidir. U faqat tashqi muhitning ta'sirlariga bog'liq bo'lib qolmay, balki yuksak nerv faoliyatidagi miya va aqliy murakkab nerv-fiziologik qonuniyatlariga ham bog'liq bo'lgan. Psixik jarayonlar va shaxsning xususiyatlari o'zaro chambarchas bog'langan bo'lib, hamishabir-biri bilan turlicha bog'langan va bir-biriga bog'liq holda namoyon bo'ladi. Muayyan bir vaqtda hech qachon faqat bittagina psixik jarayon ro'y bermaydi yoki shaxsning faqat bittagina xususiyati namoyon bo'lib qolmaydi. Masalan: idrok, sezgi, hayol, tafakkur va xotira jarayonlari bilan ham chambarchas bog'langan bo'ladi (o'qishi qiyin bo'lgan xat).

Psixologiya fani bundan 2500 yilcha ilgari Qadimgi Gretsiya davrida mavjud kelgan. Aristoteli o'zining "Jon" haqidagi kitobida "Insonning ruhiy tanasini boshqarib turadi, ya'ni tanasining ruhiy qismini boshqaradi" degan g'oyalari bilan psixologiya faning mavjudligini va fan sifatida falsafadan ajratib o'rganish kerakligini asoslab bergan.

Ibn Sino o'zining "Tibqonunlari" asaridagi kishilarning mijoziga qarab muomala qilishda, bemor tashxisi bilan ham uning individual tipologik xususiyatlarini bilgan holda kasalini qaysi ko'rishda ekanligini aytishda psixologik bilimlarning ahamiyati haqida gapirilgan. Kasbiy psixologiya fanining asosiy vazifasi mutaxassisning psixik faoliyati qonuniyatlarini o'rganishdir.

Kasbiy psixologiya psixik hodisalarning odatdagi hayot va faoliyatining ob'yektiv shart-sharoitlariga bog'liq ekanligini: masalan, hayot va tarbiya sharoitlarining ta'siri bilan o'smir xarakterining qanday vujudga kelishini, unda mehnatsevarlik, o'qishga vijdonan yondoshish va shu kabilarning qanday

tarkib topishini o'rganib boradi.

Hozirgizamonpsixologiyasiyetishibkelayotganyoshavloddakeng dunyoqarashni va milliy qadriyatlarimizni tashkil topishini va ularni psixologik bilimlar bilan mustahkamlashni ta'minlaydi.

Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrida inson psixikasio'zgarib, takomillashib boradi,buningnatijasidaubilanbog'liqqonunvaqonuniyatlarhamzamontalabi,taqozos itufaylio'zigaxosma'no,mohiyatkasbetadi.Ijtimoiy munosabatlar ko'laminig kengayishi, shaxslararo muomala maromining yangi muloqotshakllaripaydobo'lishi,tabiat,jamiyatganisbataninsoniyatning yaqinlashuvidarajasikuchayishiyangichaqarashlarinivujudgakeltiradi.

Ijtimoiyongdarajasiningyuksalishi,mukammallashuvinarsavahodisalarga bo'lgankishimunosabatiningyangilanishigaolibkeladi,qolaversamezonlar, munosabatlar, ularning baholanishi asta-sekin sifat jihatdan, o'zgarib boradi. Buijtimoiy va ijtimoiy-psixologik jarayonga mafkurao'z ta'sirini o'tkazadi, buning oqibatida ichki (sub'yektiv) va tashqi (ob'yektiv) omillarning ijobiy yoki salbiy ta'siriortadi.Shuninguchunmuayyandavro'tishibilanpsixikaningoldingiqonunvaqon uniyatlario'zahamiyatiniyo'qotaboradi.Ijtimoiytaraqqiyotbu asnodayetakchivazifanibajaradi,yangilanishlarningustuvornegizinitashkilqiladi.

XXIasrgakelib,psixikaningob'yektiv qonuniyatlariningkompleks masalalariniyaxlitholdatadqiqetishnitaqozoetadivaquyidagilarnitalab qiladi:

- a)ularningmetodologik,nazariy,eksperimentaljihatdano'rganish;
- b)ularga oid nazariy-tadbiqiy jabhalarini amaliyotda sinab ko'rish;
- v) natijalarning ishonchliligi,validliligivareprezentativliginitekshirish.

Shuninguchun

psixologiyafaniningmarkaziymasalasipsixikaningob'yektivqonunlari mohiyatinichuqurvaatroflichaochishhamdatavsiflashdaniborat.Ushbu muammobilanshug'ullanganB.F.Lomovningfikricha,qonunmoddiy hodisalar, sifatlar, munosabatlaro'rtasida barqaror aloqani (bog'liqlikni)o'zida gavidalantiradi.Qonunnibundaytushunishinsonpsixikasidagi,jamiyatdagi, tabiatdagibarchaob'yektivqonunlargabevositadaxldordir.B.F.Lomovning

ta'biricha, qonun bilish hodisalari mohiyatini yaxshiroq tushunishga imkon yaratadi, uning mohiyatini tadqiq qilish esa qonun harakatini bilishga, uni to'g'ri o'qishga, tavsiflashga imkoniyat beradi. B.F. Lomovning bayon qilishicha, sistemaliyondashuv qonun tabiatini o'z ichiga olgan sharoit tug'diradi, undan foydalanish esa uning mohiyatini tushunishga imkonni vujudga keltiradi. Uning ta'biricha, qonun har qanday sistemaning ob'yektiv tavsifi sifatida mujassamlashadi. Qonun dabo boshqa sistemalar boshqariluvining o'zaro ta'siri va o'zini o'zi boshqariluvining imkoniyatlari aks ettiriladi.

Qonun o'z ehtiyojlariga muvofiq tarzda o'zaro munosabat va o'zaro ta'sirning boshqachashakllaridan amoyon bo'ladi hamda o'zaro harakatni amalga oshiradi. Agar ehtiyojlar qondirilmasa, unda qonun o'z funksiyasidan imomaga yo'naltirilganini bajarmagan bo'ladi. Shuning uchun ta'kidlab o'tish joizki, odatda psixika o'zida o'ziga xos sistemani mujassamlashtiradi. Shuning uchun psixika tadqiqotining o'z taqiyin, murakkab, dinamik xususiyatiga ega bo'lgan sistemasini hisoblanadi. Psixikaning mustaqil hukm surish boshqa sistemalarni mutlaq alohida yashashini bildirmaydi, chunki sistemalar o'zaro munosabatlar ichida mavjuddir. Psixologiyafanidametodolog psixologlarining aksariyati "qonun" va "qonuniyat" tushunchalarini farqlashga harakat qiladilar, bizningcha, bunday tabaqalanish ma'lum ma'noda shartli hisoblanadi.

Umumlashma ta'kid va tavsiflarga ko'ra, "qonun" sistemaning barqarorligi daqiqalarini aks ettiradi, "qonuniyat" atamasini sistemasining dinamikligini, uning rivojlanish davrini, uning qaytatani angilani shi hamda o'zgarishini o'zida aks ettiradi. Holbuki shunday ekan, qonuniyatning vujudga kelishi, kechishi, rivojlanishi, barqarorlashuvi, takomillashuvi to'g'risida mulohaza yuritish mumkin. Qomusiy lug'atlarda berilishicha, psixikaning fiziologik funksional holatlarga bog'liqligi va o'zaro aloqadorligi to'g'risida givoqelikni o'zida mujassamlashtiruvchi qonunlar bo'lsa, uning boshqasini aij timoiy-psixologik munosabatlarni aniqlashga xizmat qiluvchi qonunlar turkumini tashkil kiladi.

Psixologiyaning mukammal manbalarida mujassamlashgan psixikaning qonunlari quyidagi ko‘rinishga ega:

1. Harakat ta’siriga munosib psixik aks ettirishning adekvatligi.
2. Jamiyat va inson maqsadi, ehtiyojlari, tashqi va ichki sharoitlarga mutanosib tarzda faollikning amalga oshishi, yechimning optimalligi.
3. Sistema sifatida psixik aks ettirishning tanlovchanligi.
4. Psixik aks ettirish shaklining sub’yektivligi.
5. Psixik aks ettirishning betakrorligi va noyobligi.
6. Psixik hodisalarning shakllanish va rivojlanishining muayyan izchillikka ega ekanligi.
7. Alohida shaxslarning, ijtimoiy birlashmalar va guruhlarning psixikasi rivojlanishining xilma-xilligi.
8. Psixikaning ontogenetik rivojlanishida davrlarga asoslanib aks ettirish.
9. Psixikaning rivojlanishida fenomenal psixik holatlarining sistema yaratuvchanlik roli.
10. Psixikaning ijtimoiylik va individuallik birligi.
11. Shaxs psixikasining shakllanishida ijtimoiy munosabatlarning ustuvorligi roli.
12. Inson faoliyat bilan psixika funksiyasiga ta’sir etuvchi qonunning uyg‘unligi.

Psixologiya fanida umumiy va xususiy qonunlar mavjud ekanligi ta’kidlab o‘tiladi, chunki:

1. Qonunning tarixiy shartlanganligi.
2. Ijtimoiy psixikaning rivojlanishida vorislik qonuni.
3. Ijtimoiy rivojlanishda psixika rolini ortib borish qonuni.

Psixikaning ayrim umumiy qonunlari to‘g‘risida savvur hosil qilish bilan birga, ba’zi eng muhim qonuniyatlar yuzasidan shaxsiy mulohazalarimizni bildiramiz, chunki ular psixika bundan keyin tadqiqat qilishgan egiz bo‘lib xizmat qiladi.

1. Optimal qaror qabul qilishda, axborotlarni ishlab chiqishda, ularni egallashda psixik jarayonlar, fiziologik organlar imkoniyatining kuchayishi.

2. Psixikaning ijtimoiylashuvi ortishi.
3. Yaxlitpsixikfaoliyatdakonstruktorlikvailmiytadqiqotfaoliyatlari vaznining ko‘payishi.
4. Bolalardapsixikrivojlanishningtezlashuvivauningnegizidaularada ijtimoiy etuklikning jadallashuvi.
5. Insonontogenezidayakka shaxs psixikasidainamiko‘zgarishlarning vazni, ko‘lami kengayishi.
6. Ijtimoiyturmushsharoitimadaniyvamoddiyjihatlaryaxshilanishi natijasida aholining ruhiy umrboqiyiligi va faoliyat faolliigi ko‘tarilishi.
7. Ijtimoiy tizimda inson rivojlanishining sistema yaratuvchi omil sifatida jamoa rolining ortib borishi.
8. Alohida odamlar psixikasi rivojlanish yo‘nalishida ijtimoiy-psixologik mexa- nizm sifatida ijtimoiy fikr rolining kuchayishi.
9. Ongningijtimoiyfaoliginirag‘batlantirishdasiyosiyvama fkuraviy qadriyatlar rolining ortishi.
10. Rahbarlikfaoliyatisamaradorliginiorttirishmaqсадidarahbarga jamoaning ijtimoiy-psixologik ta’sir o‘tkazish rolining mukammallashuvi.
11. Qadimgian’analar, rasm-rusumlar rolining pasayishitufayli yangilarining roli yuksalishi.
12. Odamlar xulq-atvorini boshqaruvning ijtimoiy-psixologik mexanizmi tarzidashaxsiynamuna(ibrat)vaavtoritet(obro‘)roliningkuchayibborishi.

Yuqoridagipsixikaningqonuniyatlarixlitsistemasifatidauningbarcha qirralari va rang-barangligini tavsiflash imkoniyatiga ega emas. Shuning uchun psixikaningqonunvaqonuniyatlarinitadqiqetishdaengmuhimmuammo sifatidaunita’siro‘tkazishharakatimexanizmlarinio‘rganishnita’kidlash maqsadga muvofiqdir.

Idealistlar, odamningpsixikhayotiniodamtanasibilanqandaydir noma’lumyo‘l bilanqo‘shilib, odamdagavdalangan, jismiyo‘q moddiy bo‘lmaganalohidabirnarsaningya’ niruhyokijonningzohirb o‘lishidebhisoblaydilar. (So‘zlashganimizdavaadabiyotdaham«odamningjoni»va

«odamningruhi» degan termin ishlatamiz. Ammo bu terminlarni biz moddiy boʻlmagan alohida bir narsani ifodalash uchun emas, balki «psixika» s oʻzini qaymaʼnodaishlatsak, oʻshamaʼnodaishlatamiz). Idealistik psixologiya namoyondalar psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonlarning oʻzaro munosabati haqidagi masalaning qin qilishda yop psixofizik parallelizm yoki psixofizikoʻzaro taʼsir nuqtasini nazarda tutadilar. Psixofizik parallelizm tarafdorlari fiziologik va psixik hodisalarni bir-biriga bogʻliq boʻlmagan holda yonma-yan (parallel ravishda) voqea boʻladi, deb hisoblaganlar. Bu qarashga koʻra, odamning hayot faoliyati qoʻshilgan ketmaydigan kichik oqim–organik hayot bilan psixik hayotning harakatlanishidan iborat emish.

Psixofizikoʻzaro taʼsir tarafdorlari taʼlimotiga koʻra, psixik hodisalarni fiziologik hodisalar oʻz tabiatida tibori bilan har hil boʻlsada, bir-biriga oʻzaro taʼsir etadi: fiziologik hodisalarni psixik hodisalarni vujudga keltiradi, psixik hodisalarni esa fiziologik hodisalarga sabab boʻla oladi. Bu qarashga koʻra, odamning hayot faoliyati goʻyo harakatdagi zanjir boʻlib, unda fizik zveno bilan psixik zveno ketma-ket kelaveradi. Fangaxilof idealistik muhokamalarga qarama-qarshi oʻlaroq, dialektik materializm psixik hayot qandaydir alohida, moddiy boʻlmagan bir narsani zoʻhir boʻlishi emas, balki materiyani yuksak darajasidagi mahsul, yaʼni bosh miyaning hossasidir deb koʻrsatadi. Demak, psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyani alohida hossasi boʻlib, bu hossa oʻbyektiv voqelikni alohida bir yoʻsinda aks ettirish qobiliyatidan iboratdir.

Psixik jarayonlarni miyaning alohida hossasi boʻlib, faqat miyaning faoliyatiga bogʻliq holda roʻy beradi. Lekin psixikani materiyani mahsul deb bilish hunchasini vulgar materializm namoyondalaritargʻib qilgan soxta (u ham mexanistik) tushunchadan farq qilish kerak. Mexanistik vulgar materialistlar tabiatdagi barcha hodisalarni–kimyoviy, biologik, fiziologik hodisalarni, shuningdek, psixologik hodisalarni ham materiyazarrachalarining fazoda faqat mexanik suratdagi iljishidan iborat deb biladilar. Ular psixik jarayonlarni fiziologik jarayonlardan iborat bir narsa deb tushunar, psixik jarayonlar bilan fiziologik protsessning kichik bir narsa deb hisobladilar.

Masalan: vulgarmaterializmning namoyondalari (Byuxner, Moleshott, Faxz) jigar sano' t'chiqib turgan isingarimiyadan ham fikrchiqib turadi, deb bilar edilar. Mexanistlarni nazarida, psixik hodisa fiziologik hodisa ning o'zi-yu, uni odam faqat ichki, sub'yektiv tomondan idrok etar emish. Dialektik materializm nuqtai nazaridan psixika, materiyani mexanik harakati emas, balki harakatdagimateriyani alohida hodisa dir. Shuningdek, psixik protsess moddiy protsessga bog'liq, degan so'zdan psixika, ong-fiziologik jarayonlardan boshqabir narsa emas, degan ma'no aslochiqmaydi. Fikr, ong-voqelikning sifat jihatidan boshqacha, o'ziga xos bir hodisa dir.

3.2-§. Kasbiy professiogramma va uning psixologik mazmuni

1920 yillarning ikkinchi yarmida rus psixotexniklaritez sur'atlarda kasbiy faoliyatning tamoyil va usullarini ishlab chiqdilar. Shu tadqiqotlarni umumlashtirish natijasida psixotexnika da maxsus yondoshuv professiografiyani shakllanishiga olib keldi. Buyondashuvning mohiyati - kasblar tasvirini umumiy tushirishni o'rganish, kasbning psixologik tavsifini alohida tushirishni o'z ichiga oladi. Professiografiya degan kasblar va ularning bir-biridan farqlanuvchi ixtisoslari tomonidan inson oldiga qo'yiladigan talablarni bayon qilish majmuasi tushuniladi.

Professiografiya - bu biror bir soha ega shaxsning shaxsiy hislatlariga, psixologik qobiliyatlariga, psixologik va fiziologik imkoniyatlariga qo'yilgan talablarni o'rganish usullari.

Professiografiyaning natijalari professiogramma da aks etadi, umiy mehnat sharoitlarini tasviri, ishchi huquq va majburiyatlari, muhim kasbiy sifatleri shuningdek, sog'lig'iga qarshik o'rsatmalarni o'z ichiga oladi.

Professiogrammaning muhim tarkibiy qismi - psixogramma bo'lib, u mutaxassisning motivatsion, irod va emotsional sohasining tavsifi hisoblanadi. Psixogramma - kasbning psixologik portreti bo'lib, u aniq kasbda dolzarb bo'lgan psixologik funksiyalar guruhini namoyon o'ladi. Professiografiya da ma'lum mehnat jarayonini tashkilotuvchi ob'yektlar belgilari, mehnat sub'yekti, mehnat predmeti vazifalari, vositalari va sharoitlari

o'rganiladi. Professiografiyaning asosiy tamoyillaridan biri kasbiy faoliyatni o'rganishda differensial yondashuv tamoyili hisoblanadi. Bu tamoyilning mohiyati professiografiyaning aniq amaliy masalalarini echishga bo'ysunishidir. Masalan, kasbiy konsultatsiya va kasbiy tanlov uchun shunday kasbiy muhim belgilarni ajratish kerakki, ular sinovdagi ularning kasbiy layoqatiga ko'ra farqlanishi lozim.

Malaka darajasini aniqlash uchun mehnat vazifalari, kasbiy bilim, malaka, ko'nikma va sifat muhim ahamiyatga ega. Kasbiy toliqishni o'rganish uchun shunday belgilardan foydalanildi, ular yordamida kasbiy toliqishning keltirib chiqaradigan omillarini aniqlaydi. Shunday qilib, professiografiyaning differensial tamoyil kasbning o'rganish usullarini uning tavsifi, mazmuni, shuningdek, qo'llanilish sohasi va professiografiya o'tkazish xususiyatlarining maqsadlar bilan belgilanadi.

Maqsadlari quyidagi faoliyat sohalari bilan bog'langan bo'lishi mumkin:

- 1) Ishchilar attestsatsiyasi.
- 2) Yangi kasblar mutaxassisliklarini loyihalashtirish.
- 3) Optantlar profkonsultatsiya va mutaxassislar tanlovi.
- 4) Kasbiy ta'lim malakat tayyorlagi va malaka oshirishni ta'komillashtirish.
- 5) Shaxs kasbiy rivojlanishi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar.

E.M. Ivanova

Professiografiyaning 4 taguruhini ta'kid qilish kerak: ma'lumotli, diagnostik, prognostik va metodik. Informatsion (ma'lumotli) professiografiya optantlar, ya'ni, kasb tanlash zaruriyati oldida turgan shaxslar bilan kasbiy maslahat ishlari uchun mo'ljallangan. Ular qatoriga o'quvchilar, kasb bilim yurtlari bitiruvchilari, ishsizlar va kasblarni almashtirmoqchi bo'lganlar kirishi mumkin. Informatsion professiografiya ishlarini maxsus kasbiy adabiyotlarni ta'hlil va hujjatlarni o'rganish orqali amalga oshiriladi. Diagnostik professiografiya o'rganish mehnat samaradorligining pastligi mahsulot sifatining pastligi, avariya holati, travmatizm, kadrlar qo'limsizligi sabablarini aniqlash uchun o'tkaziladi.

Diagnostik professiografiya o'rganish quyidagi masalalarni o'z ichiga oladi:

1. Faoliyat mazmuni:

- 1) Mehnat predmeti va masalalari.
- 2) Ish natijalari sifatiga qo'yiladigan talablar.

2. Mehnat qurollari:

- 1) Ishturivatartibi.
- 2) Boshqarish organlari.
- 3) Ishjoyinitashkiletish.

3. Mehnat sub'yektining faoliyati:

- 1) Harakat turlari va ularning tavsifi.
- 2) Ishni rejalashtirish va bajarish xarakteri.
- 3) Kasbfaoliyatigaxalaqitberuvchiomillar.
- 4) Mehnatjarayonidauchraydigan xatolar, brak, travmalar turi.

4. Mehnat sub'yektining faoliyati:

- 1) Ishchilarning o'zaro aloqalari tuzilmasi.
- 2) Ishni rejalashtirish va nazorat.

5. Kasbning mehnat sub'yekti shaxsiy psixologik va psixofiziologik sifatlariga qo'yiladigan talablar.

6. Mehnat sub'yekti faoliyatining past samaradorligi sabablarini tashxisi.

7. Kasbiy faoliyatni takomillashtirish bo'yicha amaliy - eksperimental tekshiruv.

Diagnostikprofessiografiyalashempirikma'lumotlarniyig'ishusullariorqali amalgaoshiriladi. Prognostikprofessiografiyalashkasbiyfaoliyatni takomillashtirish bo'yicha asoslangan tavsiyalarni berish maqsadida qo'llaniladi.

1. Kasbning umumiy tavsifi:

- 1) Kasb rivojlanishi tarixi va istiqbollari.
- 2) Kasbiy faoliyatnibajarilishiningijtimoiy-iqtisodiysharoitlari.
- 3) Kasbiymuhit.

2. Kasbiy dala va mazmuni va jihati:

- 1) Kasbiydalatavsifi.

- 2) Kasbiy bilimni aniqlovchi omillar.
- 3) Kasbiy bilimni rivojlanish prognozi.

3. Kasbiy ta'lim malaka oshirish:

- 1) Kasbiy ta'lim darajasi.
- 2) Kasbiy tayyorgarlik.
- 3) Malaka oshirish.

4. Ishchining kasbiy moyilligi:

- 1) Mutaxassislik sohasining kengligi.
- 2) Asosiy malakalar darajasi.
- 3) Mutaxassislik va kasbni o'zgartirish imkoniyati.

5. Kasb istiqbolini baholash:

- 1) Shaxsning kasbiy-psixologik potentsiali.
- 2) Ishchining kasbiy faolligi.
- 3) Kasbiy o'zini o'zita ko'millashtirish karera.

Pragnostik professiografiyalash genetik usullarni, shuningdek modellashtiruvchi

eksperimentlarni qo'llaydi. Metodik professiografiyalash psixologgamehnat sub'yektining holati va muhim kasbiy sifatlarini o'rganish usullarini ishlab chiqish imkonini beradi. Tadqiqot maqsadi va vazifalariga ko'ra metodik professiografiyalash sxemasi ham o'zgaradi. Masalan, kasbiy mehnat va hordiq tartibi, kasbiy toliqish, befarqlik, passivlik kabo'lganta'sirini o'rganishda shunday sxema qo'llaniladi.

1. Mehnat sub'yekti faoliyatining mazmuni:

- 1) Haraktlar turi va ularning tavsifi.
- 2) Ishni rejalashtirish va bajarish xarakteri.
- 3) Emotsional k o'rinishlar.
- 4) Ish joyidagi noqulaylik turlari.
- 5) Faoliyat jarayonida paydo bo'ladigan xatolar, brak travma turlari.

2. Mehnat sharoitlari:

- 1) Sanitariya - gigienik muhit (havo darajasi, chang, namgarlik va boshqa).

2) Jismoniy muhitning yoritilganligi, shovqin.

3) Ish tartibi.

4) Haq to'lash va rag'bat shakli.

Mutaxassisning kasbiy mahoratini o'rganishda professionografiyalashning quyidagisxemasi qo'llaniladi.

1. Faoliyat mazmuni:

1) Ishchilarning malakasiga qo'yiladigan talablar (kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar, shuningdek, sifatlar va qobiliyatlar).

2) Ishchilarning huquq va majburiyatlari.

2. Mehnatni tashkillashtirish:

1) Malaka oshirish.

2) Kasbiy psixologik potensial.

3) Ijodiy qobiliyatlar.

3. Mehnat sub'yekti faoliyati:

1) Harakatlar turi va ularning tavsifi.

2) Ishni rejalashtirish va nazorat qilish.

3) Faoliyat individualligining xususiyatlari.

Ta'limga yo'naltirilgan professionografiyalash-asosiga kasb sub'yektligi haqidagi o'ya qo'yiladi: kasb g'asi, faoliyatning haqiqiy sub'yekti bo'lib, uning bir qator maxsus belgilar xos. Bu professionografiyalashning mualliflari uning mazmun-mohiyatini alohida qalash texnologiyalarini o'rganib chiqishdi.

Kasb pasport blokiga kasb va mutaxassisliklar nomining modifikatsiyasi, kasbiy yo'nalish, kasb maqsadi, ta'lim darajasi haqida qisqa ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Kasbning asosiy ob'yekti (sohasi) blokiga kasb turi haqida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. — Inson – tabiat, — inson – inson, — inson – texnika, — inson – belgilar tizimi, — inson badiiy obraz va boshqalar. Bu blok mazmuni boshqa professionografiyalash bloklarining asosini hisoblanadi.

Kasbiypredmetli

salohiyatblokiko'ptizimlita'limsifatidakasbiymuhimtavsifinio'zichga oladi. Mutaxassis kasbi qaysi sohaga tegishli ekanini, qaysi asosiy ob'yektlarga yo'naltirilgan, bu ob'yektlar qanday ob'yektlar, bu sohada mehnat natijasi yoki mehnatmahsuliqandayahamiyatgaegaligihaqidagima'lumotgaegabo'lishi lozim.

Ijtimoiykasbiysalohiyatlblokidashaxsob'yektiningquyidagi yo'nalishlariaksetadi.Fikrlashpotensialiningrivojlanishi.Shaxsnio'zini nazoratetaolishvarivojlantirishimkoniyatlari.Shaxsningmuvaaffaqiyat strategiyasigayo'naltirilganligi.Shaxsningbozoriqtisodiyotisharoitida bardoshligi.Professiografiyadaekologik,huquqiyvaiqtisodiyamadaniyatmasalalariha mnazardatutiladi.Maxsuspsixofiziologiktalablarbloki- ishchining kasbiy faoliyati jixatdan psixofiziologik xususiyatlariga q o'yiladigan talablarniaksettiradi.Bungatibbiyko'rsatmalar,jinsiga,yoshgabo'lganva sanitariya-gigieniktalablarkiradi.

Kasb-kor(hunar)oldigaqo'yiladigan talablarniasoslashvaularnibayonqilisho'zigaxosxususiyatgaegabo'lib, quyidagi umumiy hamda xususiy jabhalarnio'zida aks ettiradi;

1. Kasb va uni ixtisosliklariningpsixologiktavsifi;
2. Kasb-korning(hunarning)mamlakat iqtisodiyotiuchunahamiyati;
3. Kasbva ixtisoslikning ijtimoiy tavsifi;
- 4.Kasbning ijtimoiy psixologik ahamiyati va tavsifi;yoshlardauningijtimoiymavqei(nufuzi), jamoaningo'zigaxosxususiyatlari,vertikalva gorizontalso'yichashaxslararomosabatlarining xususiyatlari;
- 5.Kasbiyfaoliyatnimuvaaffaqiyatli egallashuchunzarurbilimlarvako'nikmalar ko'laminingspedagogiktavsifi(maxsusmezonlarorqalikasbiymahorat aniqlanadi);
- 6.Pedagogikjarayonnitakomillashtirishyuzasidantakliflar, tayyorgarlikmuddatlari,tadbir-choralarningumumiytavsifi;
7. Mehnat sharoitininggigieniktavsifnomasi;

8. Kasbbo'yichamehnatqilishgatiibiy jihatdan ta'qiqlanuvchi omillar izchilligi;

9. Kasbga psixologik nomutanosiblik, yokikasbiyyaroqsizlik;

10.O'zinio'zifaollashtirishvaidentifikatsiyalash.

Kasbninginsonoldigaqo'yadigantalablarimajmuasipsixologik,ijtimoiy, iqtisodiy,texnikaviyvapedagogikjabhalarniqamraboladi.Kasbvaixtisos asoslariniegallovchiyoshlarshufanlarningbarchatalabalarigamoslashishi orqalimutaxassisliklayoqatinirivojlantiraboradi.Kasbtanlashgayo'naltirish davlatning tadbir – choralari tizimidan iborat bo'lib, inson tomonidan tanlanadi, o'zhayotyolingilmiyasoslanganliginita'minlashgaxizmatqiladi,u turmushda o'z o'rnini aniqlaydi va quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

a) maktabda kasbiy ma'lumotlar berish;

b) kasb – hunar maorifi bilan shug'ullanish:

v) radio, televidenie, kino, matbuotda tashviqot qilish;

g) kasb yuzasidan maslahatlar;

e) kasbga saralash (qobiliyatiga binoan);

f) kasbga moslashish (adaptatsiyalash).

Mazkur sohada psixologik izlanishlar olib borgan K.K.Platonov muayyan sxema ishlab chiqqan bo'lib, u «Kasb tanlashga yo'naltirish uchburchagi» deb nomlanib,o'zining ixchamligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Xuddi shu bois kasb tanlashgayo'llashda,reorientatsiyalashdaundanunumlifoydalanish mumkin. Kasbtanlashgayo'naltirish uchburchaginingmuhimbirtomoni–bu har xil kasb – hunar egasiga nisbatan qo'yiladigan talablar yuzasidan muayyan bilimning mavjudligidir. Uning ikkinchi bir xususiyatli tomoni shuki, u yoki bu mutaxassislikkanisbatanjamiyat(viloyat,shahar,tuman)ningmehnat imkoniyatiga ehtiyoji bo'yicha bilimlar mujassamlashganligidir. Yana biro'ziga xostomonishundaniboratki,kasbgayo'naltiruvchiningqunti,qobiliyati, shaxsiy xususiyatlari bo'yicha bilimlar umumlashtirilgan bo'lib, kasb tanlashga oidbarchajihatlarmajmuaholigakeltirilgandir.Kasbtanlashgayo'naltirilgan uchburchakshaxsningqiziqishi,mayli,xohishi,o'zinio'zibaholashi,nufuzi

kabilarga oid materiallarni o'zida mujassamlashtiradi. Bizningcha, yuqoridagi mulohazalardan tashqari professionogramma oldiga quyidagi talablarni qo'yish maqsadga muvofiq:

1. Ishning qanday nomlanishi va uning nimalardan tuzilishi (ishning nomi, mutaxassislik, kasb–hunar, lavozim, ishchi o'rinimkoniyati, mehnatning turdosh xususiyatlariva uning muhim tavsiflarining bayoni);

2. Ishning maqsadi, samaradorligi xususida ma'lumotlar;

3. Mehnat quroli sifatida nimalar qo'llanilishi;

4. Mehnat predmetining tarkiblari va ularning o'ziga xos jabhalari;

5. Mehnat faoliyati qaysi usullar yordami bilan bajarilishi ;

6. Nimalarning negizida ish (mehnat, faoliyat; amalga oshirilishi);

7. Mehnat mahsullarini baholash mezonlari;

8. Ishning qanday ixtisoslik talab qilish xususiyatlari .

9. Ish qanday vositalar yordami bilan bajarilish imkoniyati va uning motivirovkasi.

10. Ishning bajarilish shart va sharoitlari;

11. Mehnatni (faoliyatni) tashkil qilish shakllari;

12. Mehnatning kooperatsiyasi (Kim?, Nima?, Kim bilan hamkorlikda?);

13. Mehnatning jadalligi (intensivligi) to'g'risida ma'lumotlar;

14. Mehnat faoliyatidamas'uliyatning va xavf–xatarning qaysida qiqalari (holatlari) uchrashi;

15. Mehnat uning sub'yektiga qanday foyda, naf keltirishi (ish haqi, mukofot, ma'naviy oзуqа, imtiyoz, ijtimoiy moyillik, altruizm hislati, maqtov, jamoatchilik bahosi va boshqalar);

16. Ish yoki faoliyatning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra qanday talablarga va cheklanishlarga ega ekanligi.

3.3-§. Kasb va ixtisoslikning ijtimoiy tavsifi

Kasbiy ta'limning muhim vazifalaridan biri kasbiy tayyorgarlik bo'lib, bunda tayyorgarlik kixil ko'rishda amalga oshiriladi: mustaqil o'rganish

(qo‘shimchata’limyokimustaqilta’lim)vamaxsuskasbiyta’lim muassasalaridata’limolishorqali.

Kasbiyta’limningmuvaaffaqiyatini belgilaydiganmuhimpsixologikjarayon—ma’lumbirkasbgatayyorgarlik holatihilisoblanadi.Buholatemotsionalvamotivatsiontayyorgarlikniham nazardatutadi.Kasbtanlashinsonhayotidagimuhimbirbosqichhisoblanib, bundainsonhayotiuchunmuhimqarorqabulqiladivaujamiyatdao‘z imkoniyatlariniro‘yobgachiqaradi.Bujarayoninsontomonidano‘zichki imkoniyatlaritahlilqilishnatijasidama’lumkasbningtalablarigauning imkoniyatlariningmoskelishigaqarabsodirb o‘ladi.Kasbtanlashma’lumbir kasbnitanlayotganinson(tanlovsub’yekti)bilantanlanayotgankasb(tanlov ob’yekti)munosabatlarinio‘zidaaksettiruvchifaoliyathisoblanadi.Tanlov sub’yektivanlovob’yektio‘rtasidagimunosabatlarxarakteristikasini o‘rganish davrimizning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Ongliravishdakasbtanlashinsonningijtimoiymavqeibilanbog‘liq ravishdaamalgaoshadi.Agarinsonuchunasosiyijtimoiynufuzhisoblansa, undakasbhozirdamavjudbo‘lganqoidalar,shuningdek,jamiyatdaginufuzli kasblardan kelib chiqib tanlanadi. Ko‘pchilik kasb tanlayotganda bu kasb ularga qanchalikmoddiyrag‘batkeltirishigatayanadi.Insonlarorasidaqiziqishlari tufaylikasbtanlovchilarhambo‘ladivabuqiziqishkamdan-kamhollarda romantikxarakterkasbetadi.Kasbmansabgaintilishasosida,haqiqiytashqi taassurotlarzamirida,ota-ona,do‘stlariningmaslahatlariorqaliyokiomadga bog‘liqholdatanlashimumkin.Lekinkasbdagiromantikaodatdatezda yo‘qoladi va uning o‘rnida inson hali na hissiy, na jismoniy va na psixik jihatdan tayyor bo‘lmagan —og‘ir ish kunlari qoladi. Tanlagan kasbio‘zi uchun qiyin bo‘lib,ko‘phollardaturlito‘siqlarniyuzagakeltiradivaayrimhollardao‘z kasbinio‘zgartirishigato‘g‘rikeladi.Bundayhollardakasbtanlashko‘pgina sharoitlargabog‘liqbo‘libqoladi.Lekinhammasidanoldinkasbtanlashga e’tibornitortishkerak.Ko‘pgina,tanlanganfaoliyatlarinsonningqobiliyatva moyiligigamuvofiqbo‘ladi.A.K.Baymetovpedagogikfaoliyatmotivlarinio‘rganib,

ulardan 3 ta asosiy larini birlashtiradi: a) muqarrarlik motivi (burchli);
b) o'qitilayotgan predmetlarning qiziqarliligiva e'tiborni tortish; v) bolalar bilan muloqatga kirishish.

Bu motivlarning ustunlik qilish xarakteriga ko'ra mualliflar 4 guruhga mansub o'qituvchilarni ajratadilar: Burch hissining ustunligi bilan (43%); o'qitilayotgan fanlarga qiziqishning ustunligi (39%); bolalar bilan muloqotga kirishish ehtiyojining ustunligi (11 %); o'zi hohishlarini ruyobgacha qarish motivi. O'rganilgan manbalarga ko'ra motivasiya tiplari o'qituvchilarning o'quvchilarga bo'lgan pedagogik talablarining yo'nalish va xarakteriga ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchining turlitomon motivasiyasi o'quvchilarning axloqiga va ularning o'quv materialini o'zlashtirishga talabning uyg'unligi bilan ta'riflanadi. O'qituvchilardagi majburiyat motivlarining ustunligi o'quvchilarga faqatgina katta talablar qo'yib qolmasdan, balki, qat'iy intizomni ham talab qiladi. O'quv faniga bo'lgan qiziqish motivlari ustun turuvchi o'qituvchilarda o'quv materialini o'zlashtirishga bo'lgan talab ko'zga tashlanadi, chunki bunda eng ko'p talab o'quvchilarning haxsigaqaratilgan bo'ladi. A.K. Baymetov ta'kidlab o'tganidek, avtoritarlikka moyillik motivining ustunligi avtoritar o'qituvchilarda muloqat motivining ustunligi liberal o'qituvchilarda yoki bu motivlardan hech birining ustun bo'lmashligi demokratik uslubli xos o'qituvchilarga xos jihat hisoblanadi.

Pedagog kasbi ni o'zlashtirishda kasbiy bilimlarga bo'lgan ehtiyoj oshadi. V.N. Nikitenkova B. Fidlerlarning ma'lumotiga ko'ra 25-30 yoshli o'qituvchilarda oliyo'quv yurtida o'qiyotgan chog'ida aunchalik ahamiyat bermagan pedagogik va psixologik bilimlarni egallashga bo'lgan ehtiyoj uyg'un arekan. N.V. Jurinimo'qituvchilarning pedagogik faoliyatidagi turlixil omillarga munosabatini o'rgangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning o'z kasbi va ish joyidan qoniqishi ba'zilarida birinchi navbatda maktabning moddiy bazasiga bog'liq bo'ladi, boshqalarida esa pedagogik faoliyatda yaxshi natijalarga erishishga, uchinchi xilida ma'muriyat bilan o'zaro aloqao'rnatishga, to'rtinchilik hida o'zlik bilan bog'liq bo'ladi. O'quv

faoliyatimotivasiyasiningxususiyatlarinio‘rganishda2jihatnifarqlabolish
lozim: Birinchijihat-o‘quvfaoliyatinitanlashmotivasiyasi. Ikkinchisinimauchun olim
aynan shu mavzuni o‘rganib chiqishga qo‘l urgani sababini aniqlash.

Fanbilanshug‘ullanishbirnechasabablargabog‘liqligibilanbelgilanadi. Ularga
yangilikka intilish va ularni yaratish, aniq fanlarga qiziqish va qandaydir
aniqmasalalargaqiziqish,o‘zkashfiyotlaribilaninsoniyatgafoydakeltirish, istagan
yoki qandaydir xalq xo‘jaligiga doir masalalarni hal etish yoki shunchaki
o‘zishibilano‘zidantarixdanom-nishonqoldirish;aniqbirijsotimoiystatusga
intilish(ilmiydarajalarigaegabo‘lish)mashhurlikkaintilishkabilarbilan
belgilanadi. Pedagogikfaoliyatningmuhimqismlaribo‘lib,uning
motivatsiyasidako‘rinadi. Pedagogikfaoliyat o‘quvfaoliyatidagikabi
motivasionorientasiyalargaajratiladi. Ulartashqimotivlarbo‘lib, bungao‘z
faoliyatinatijasivajarayoniniorientasiyaqilishnimisolqilishmumkin. Aniq ta‘lim
muassasasidagi ish nufuzining tashqi motivlari, mehnatga xaq t o‘lashdagi
adekvatlik motivlari, ko‘pincha kasbiy va shaxsningo‘sh motivlari bilan mos
o‘zarobog‘liq. G.A. Myurreyhokimiyatgaintilishningasosiy motivlarini
ularningfaoliyatibilanbog‘laganholdaajratadi.

Ehtiyojningbelgiyoki samaralari quyidagi istaklardanamoyonbo‘ladi;

1. O‘z ijtimoiy olamini boshqarish;
2. Boshqalar xulqiga ta‘sir o‘tkazish va o‘z maslaqatlari bilan yo‘lga
solish, buyurish, o‘zso‘ziga ishontirish;
3. O‘ze‘tiqodigayo‘naltirish.

Motivatsiyaning barcha omillarini moddiy va nomoddiy stimullarga ajratish
mumkin — hayot faqat yeb ichishdan iborat emas. Boshqa so‘z bilan aytganda
pul bilan xodimlarni jalbetishningo‘zi yetarli emas. Korxonada moddiy
rag‘batlantirishdantashqarixodimlarjalbqilinadiganlarmotivasiyasining
qo‘shimcha, nomoddiy tizimi ishlab chiqilgan bo‘lishi mumkin. Bu ularni
psixologik tashqiiqtisodiy jihatlardan muhim ehtiyojlarni qondirishga
mo‘ljallangan bo‘lishi kerak. Tamoyilni amalga oshishi, yuqorinatijalarga
erishgan ishchilarning rag‘batlantirilishiga qaratilgan ijobiy motivasiyalarning

ishlabchiqilishibilanbelgilanadi.Motivlarningqaysibiriustunlikqilishi ijobiyoyokisalbiyomiqdegansavolgajavobnianiqbirkorxonadaishlashva xodimlarbilanmunosabatgakirishishjarayonigabog‘liqholdahalqilish mumkin.Shundayekan,motivasiyaadekvatbo‘lishi,korxonaxodiminingish natijalarigamosbo‘lishikerak..Agarrahbarningbahosi,rahbarlarningo‘z natijalarinibaholashnishakllantirsa,buyaxshiko‘rsatkichhisoblanadi.Bundarahbarnin g tashqaridan beradigan bahosi va xodimlarningo‘z-o‘ziga beradigan bahosimuvofiqkeladi.V.A.Krutetskiyo‘spirinlardauchrashmumkinbo‘lganmotivlard an quyidagilarni alohida ta’kidlabo‘tadi: - biroro‘quv faniga nisbatan o‘spirinningqiziqishi;-Vatangafoydakeltirishistagi;-shaxsiyqobiliyatini ro‘kachqilibko‘rsatish;-oilaviyan’analarigararioyaqilishi;-do‘stlariva o‘rtoqlaridan o‘rnak olganligi; - ish joyining va o‘quv yurtining uyga yaqinligi; - moddiyta’minlanganlik;-o‘quvyurtiko‘rinishiningchiroyliligiyokiunga joylashishiningosonligisingarimotivlardir.Yuqoridagifikrlardank o‘rinadiki, ilko‘spirinlik davrida kasbiy motivlarning shakllanishi bir qator tashqi va ichki omillargabog‘liq.Shuningdek,kasbtanlashgabo‘lganintilishishtiyoqlar negizidakasbiymotivvamotivasiyashakllanadi.Aynanxorijpsixologlari kasbiymotivlartarkibiniishlabchiqishdakasbtanlashgachabo‘lganvakasb tanlab bo‘lgandan keyingi jihatlarini ko‘rsatib o‘tadilar.

3.4-§. Kasbning ijtimoiy psixologik ahamiyati va tavsifi

Kasbtanlashqisqavaqtdahaletiladiganishbo‘lmasdan,balkiqator bosqichlardaniboratjarayondir.Bubosqichlarningdavoimiyligitashqi omillarga va kasb tanlash sub’yektining individual xususiyatlariga bog‘liq holda kechadi.Kasbiyjihatdano‘zo‘zinianiqlashkattamaktabyoshigakelibinson uchun dolzarb mazmun kasb etadi va bir qancha bosqichlarnio‘z ichiga qamrab oladi.Bizquyidashubosqichlargaqisqachato‘xtalibo‘tamiz.Bundan ko‘zlangan maqsad shundaki, biz ko‘rib chiqayotgan mavzuni, ya’ni shaxsning kasb tanlashi, kasbiy shakllanishi va kasbiy faoliyati muammolarini chuqurroq yoritishorqalishaxsniaynankasbiyo‘zo‘zinianiqlashjarayoninibosqichma

bosqichko‘ribchiqishimiz zarur bo‘ladi. Shunday qilib, kasbiyo‘zo‘zini aniqlash beshta bosqichni o‘z ichiga qamrab oladi:

1. Kasbni ilktanlash

bosqichi. Bu bosqichdabola kasblarolami haqidayetarlichatasavvurga ega bo‘ladi, o‘zichki imkoniyatlarini haqidakambiladi, uning kasbiy intilish hali sust darajada bo‘ladi. Bu bosqich kichik maktab yoshiga taalluqli bo‘lib, unda kasbning mazmuni va ishsharoitlarini haqidabola dasavollartug‘ilmaydi.

2. Kasbiy jihatdan o‘z-o‘zini aniqlash bosqichikattamaktabyoshigato‘g‘ri keladi (15-17 yoshlar). Bu bosqichda ilk professional intilishlar paydo bo‘ladi varivojlanadi hamda mehnatning turli xil sohalari ichidan o‘ziga ma‘qulini tanlash jarayoni kuzatiladi.

3. Kasbiy ta‘lim bosqichidan tanlangan kasbni o‘zlashtirish jarayoni sodir bo‘ladi.

4. Kasbiy moslashish bosqichikasbiy faoliyatning individual uslubining paydo bo‘lishi hamda kishining ishlab chiqarish va ijtimoiy munosabatlartizimiga bog‘lanishi bilan xarakterlanadi.

5. Mehnatda

o‘zini ko‘rsatish bosqichi (qisman yoki butunlay) kasbiy mehnatgataalluqli bo‘lgan talablarining (kutilmalarning) bajarilishi yoki bajarilmasligi bilan bog‘liq holda kechadi.

Shunday qilib, kasbiy jihatdan o‘zo‘zini aniqlash - shaxs kasbiy faoliyatining barcha davrlarini, ya‘ni, kasbiy intilishning paydo bo‘lishidan tortib to mehnat faoliyatidan butunlay o‘zod bo‘lgungacha bo‘lgan davrlarni o‘zida mujassamlashtirgan jarayondir.

Albatta, bu jarayonning eng muhim

bosqichlaridan birikasbtanlash amalga oshiriladigan bosqichdir. To‘g‘ri tanlangan kasb, bir tomondan, shaxsning ichki imkoniyatlariga mos tushadi va uning insoniy baxti hamda kamolotini belgilaydi, ikkinchi tomondan esa yaxshi kasb egasining samarali mehnati ta‘sirida jamiyat rivoji jadallashadi. Bu asosan tashqi holat baholariga, o‘zining imkoniyat va qobiliyatlariga, kasb tanlashdagi qiziqish va moyilliklariga bog‘liqdir.

1. Ob'yektiv baholash xususiyatiga ega, har qanday vaziyatd ham ma'lumotni to'g'ri eshitib, to'liq qabul qilib, qiziqish bildirib shok holatiga tushmay sovuqqonlik bilan vaziyatni baholash.

2. Shaxsni, ukim bo'lishidan qat'iy nazar hurmat qilish kerak, maqsad bolada ma'suliyatni his qilishini uyg'otib, mustaqqil fikrlashga undash.

3. Shaxsni tushunish, o'zaro bitim tuzib birgalikda ongli ravishda tushunib qaror qabul qila olishga undash.

4. Psixologik bilimlarga, inson fe'latvori, uning jismoniy, ijtimoiy psixologik determinantlarga ega bo'lish.

DJ. Shtrasser va X. Gruber o'z tadqiqot xulosalarida psixologiya fanidani yaxshiroq aniqlagan tuzilmalarga e'tiborini qaratgan. Bulardan bittasi kongnetiv aspektlarni fanga yo'naltirilgan tahlillardir.

1. Ekspertlar tomonidan muammolarni mental tassavuri.

2. Narsalarga qaratilgan muammolarni yechimni topishda fikrlash jarayonlari.

Mutaxassis nitanlash (baholash) fikri bugungi kundagi kashfiyot emas.

Zamonaviy tanlov tarixiasrlar davomida shakllanib kelgan. A.A. Bodalyov va

V.V. Stolinning fikricha, uturli qobiliyatlar, bilim, ko'nikma va malakalarni sinash bilan bog'liq. Eramizgacha 3 ming yillik o'rtalarida qadim Vavilondagi bitiruvchilarda sinovlar o'tkazilgan. Qadim Misrdagi peshvolarinibir qator sinovlardan o'tkazishgan. Suhbatolibborish ko'nikmalari, tashqiro'inishi, mehnat qilish ko'nikmalari, tinglash, olov, suv bilan sinashdan iborat bo'lgan.

Businovlar o'zida ishonch bo'lmagan, ta'limning uzoq muddatiga dosh bera olmaydiganlarni xatto o'ldirish bilan qo'rqitishardi. Shuning uchun xar bir nomzodga ibodatxonaga kirishdan avval yaxshi labo'y lab ko'rishtavsiya etilgan. Businovlartizimini buyuk olim Pifagorengib o'tgan. Gretsiyaga (Yunonistonga) qaytib o'zi engib o'tgan qiyinchiliklarga o'xshash sinovlardan o'ta oladigan kishilarni o'zi asos solgan maktabga qo'ygan. Pifagor intellektual qobiliyatli larga kattae'tibor bergan. Shuningdek, uyoshlarning kulishiva yurishiga e'tibor bergan.

Eramizgacha 2200 yil avvalqadimgi Xitoydaxukumatning mansabdor lavozimie gallashni hohlovchikishilarqobiliyatini tekshirish tizimi mavjud bo'lgan. Musiqa, kamondan otish, otda yurish, yozish, hisoblash, marosimlarni o'tkazish bo'yicha har 3 yilda amaldorlar shaxsan imperatorlarsinovidan o'tishgan. Davlat uchun imtixonlartizimi engqobiliyatli, iqtidorlikishilarni tanlash vositasi edi.

O'rta asrlardavomidahamturli imtixonlar o'tkazilgan. Vyetnam davlatida atigi ikki yildavomida (1370-1372) barchaxarbiy vafu qarolik amaldorlarining qayta attestatsiyasi o'tkazildi. Bu butun mamlakat bo'yicha davlat apparatlarini tekshirishdano'tkazish imkonini berdi. Natijada Vyetnam yanada kuchli feodal mamlakatga aylandi.

XV asrdasino v lartartib gasolindi. Ular bosqichlar vatur buyicha o'tkazilardi. Imtihonda oliy darajalarga erishish hurmat gasazov bo'lish hisoblanardi. Bugungi kundatan lovdavlat va nodavlat ta'lim muassasalarining

3.5-§. Kasbiy faoliyat psixodiagnostikasi

Psixodiagnostika nima?

Rsixodiagnostika so'zini asl mohiyati "psixologik tashxis qo'yish" yoki kishining mavjud psixologik holati va xususiyati haqida qaror qabul qilishni anglatadi.

Psixodiagnostika – amaliy jihatdandeyar lipsi xologning barcha faoliyat doiralarida, ya'ni psixologik-pedagogik tadqiqotlarda muallif yoki ishtirokchi sifatida qatnashayotganda, psixologik maslahat hamdapsixologik korreksion ishlarni amalga oshirayotgan jarayonda qo'llanadi. Ammo ko'pincha amaliy psixologning ishlaridapsixodiagnostika – faoliyatning alohida mustaqil turi sifatidan amoyon bo'ladi. Uning maqsadi psixologik tashxis qo'yish, ya'ni kishini mavjud psixologik holatini baholash orqali ifodalanadi.

"Psixodiagnostika" atamasi "psixologik tashxis qo'yish" degan ma'noni anglatib, shaxsning ruhiy holatidato'liq yoki biror bir alohida xususiyati haqida xulosa chiqarishdir, bunda "tashxis" shaxsning taraqqiyot ko'rsatkichi vatavsifnomalarni birgalikda tahlil qilish asosida sinalluvchining holat va

xususiyatlarida qadimgi xulosalardan iboratdir. «Psixodiagnostika» atamasi ilk bor Rorshaxning «Psixodiagnostika» asarining chop etilishidan soʻng psixiatriya darqalgan boʻlib, utoz orada tibbiyotdantashqaridam keng miqyosda ommalash boshlandi. «Diagnoz», yani «tashxis» esashaxs rivojlanishidagi harqanday ogʻishlarni, hattoki uning holatvaxususiyatlarini aniq taraqqiyot darajasini aniqlash, demakdir.

Psixodiagnostika — bu maxsus bilimlar sohasi boʻlib, individ yoki guruhni psixologik taraqqiyot koʻrsatkichlarini, holatvaxususiyatlarini baholash uchun metodika va metodologiyalarni nazariyasi ishlab chiqish bilan bogʻliqdir.

Oʻqituvchi tomonidan yaratilgan baholash strategiyalari

Oltinchi sinftalabalarini oʻqitadigan maktab joylashgan jamiyatda yashovchi oilalarning koʻpchiligini kambagʻallik darajasidan ham quyi yashashadi. Har yili uning maktabidagi talabalarning koʻp qismi shtat testlaridan yiqilishadi. Kym maktab oʻquv qoʻllanmalariga suyanadi va odatda Til Sanʼati va Ijtimoiy Saboqlar fanlaridan toʻgʻridan-toʻgʻri koʻrsatmalardan foydalanadi. Sinfdagi baholash tizimi oʻzidagi testlarini kuni aksettiradi, anashunda talabalar baholash formati bilan tanishib olishadi. Kym motivatsiyaga bagʻishlangan yozgi bitiruv kursida bir maqolani oʻqib qoladi, “Afro-Amerikalik talabalar ichki dunyosini sharaflovchi va undovchi oʻqitish strategiyalari” (Teel, Debrin-Parecki, & Covington, 1998) va shukuzdaoʻzining koʻrsatmalarini baholash tizimini toʻrtta yoʻl bilan oʻzgartirishga qaror qiladi. Birinchidan, u intilishga eʼtiborni qaratish qobiliyatiga kuchaytiruvchi ur gʻuberadi va talabalarga toki kriteriyaga kelmaguncha, oʻz ishlarini qayta koʻrib chiqishlariga imkoniyat yaratib beradi. Ikkinchidan, utalabalarning chiqishgadoir baholash kabi imkoniyatlar beradi (masalan, ogʻzakiprezentatsiya, sanʼat proyeksi, kreativ qoʻlyozma). Uchinchidan, utalabalardan videomateriallarini tayyorlashda, qogʻozlarni tarqatishda va shukabilarda yordam berishlarini soʻrab, ulardamasʼuliyatni ragʻbatlantiradi. Toʻrtinchidan, utalabalarning madaniy meroslarini hurmat qilgan holda, ularni oʻz madaniyatlarigadoir biografiyalar va tarixiy afsonalarni oʻqishga undaydi. Kymning bayon

qilishicha, talabalardagi intilish va o'zlarini tutishlaridagi o'zgarishlar keskin bo'ldi: talabalar endi ancha tashabbuskor, qattiq qishlashadi va yaxshinarsalar yaratishadi. Yil oxiriga kelib, shtat testlaridano'tgan talabalar soni o'tgan yilgidan ikki marta oshdi.

Keyinchalik, Kym hozir ham xuddi o'shamaktabda oltin chis in flarni o'qitmoq davay u qorida tasvirlangan strategiyalarni o'zgartirishda davom etmoqda. U o'qitgan talabalar sifatini yaxshilanganiga qaramasdan, maktab yopilib ketdi, chunki nisbatan olib qaraganda, talabalar sifati yomon edi. Kym doktorlik unvonini oldi va hozir daxizmatdan oldingi va xizmat davomidagi o'qituvchilarni peshingi darslarda Ta'limiy Psixologiya bo'yicha o'qitmoqda.

So'nggi 20 yil ichida talabalar o'rganishini baholashning eng yaxshi amallari keskin o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Rouzmeri 1970-yillarda matematika o'qituvchisi bo'lganida, u talabalar bilimni baholamasdi, u oldingi hafta davomida o'rgatgan matematika bilimlarini mahoratlarini bo'yicha test olardi. Testlar formati bo'yicha biroz farq qilardi va talabalar testni qog'oz va qalam yordamida individual tarzda bajarishardi. Ko'plab o'qituvchilar, shu jumladan, matematika o'qituvchilari ham, hozirda o'z talabalarini mamlakatni o'rganishliklarini aniqlash uchun turli-tuman metodlardan foydalanishadi va shu baholash ma'lumotlarini ularning ko'rsatmalarini o'zgartirishda ishlatishadi.

Ushbu bo'limda asosiy e'tibor talabalar bilimini oshirishda sinfxona baholash tizimlaridan foydalanishga qaratiladi va biz bir nechta asosiy konsepsiyalardan boshlaymiz.

Munosib baholash texnikalarini tanlash I: yuqori sifatli baholash tizimlari. Baholash yuqori sifatli bo'lishi uchun yaxshiyaroqlilik va ishonchlik xususiyatlariga ega bo'lishi, shuningdek, tarafdashlikdan yiroq bo'lishi lozim.

Yaroqlilik. Yaroqlilik bu berilgan individuallar guruhi uchun "baholash natijalarining qo'llanilishi va izohlari yetarlicha munosibli" tahlilidir (Linn & Miller, 2005, p. 68). Misol uchun, imigrantlarga berilgan matematik kasr bo'yicha test natijalari ularning kasrni tushunganligini anglatadi deya xulosa qilish o'rinlimi?

O'qituvchi o'z kuzatuvlaridan kelib chiqqan holda, bog'chao'quvchisi Jasmin, o'qituvchining og'zakiko'rsatmalariga shunmasligi uchun, e'tibortanqisligi kasalligigachalingandebxulosa qilish o'rinlimi? Harikkalavaziyatd ham boshqacham ulohazalabo'lishi mumkin, masalan, imigrantlarning matematikaga qaraganda ingliz tilidansustroq bo'lishlariva Jasminning eshitish qobiliyati zaiflashgan bo'lishi mumkin.

Shuni tushunish kerakki, yaroqlilik talqinga ham aloqador va u baholash protsedurasidan emas, balki, uning natijalaridan foydalanadi. Masalan, kasrga doir xuddishunday test natijalarini to'g'risida qaror chiqarish faqatgina talabalarning bari ingliz tilini yaxshi tushunsagina yaroqlilib o'lishi mumkin. O'qituvchining talaba e'tibortanqisligi kasalligigachalingandeb hisoblashi faqatgina talaba eshitish apparatlari va boshqa kasalliklarga tekshirilganidagina to'g'ri kelishi mumkin (shunga qaramay, kasalliklar tasnifi faqat bittao'qituvchi tomidan qo'yilmaydi). Yaroqlilik tahlillar va baholash natijalari tasdiqlanganligi darajasi haqida umumiy qaror chiqarishni o'z ichiga oladi. Yaroqlilik bu daraja masalasidir (masalan, yuqori, o'rta yoki past yaroqlilik), u keskin rad yoki qabul emas (masalan, butunlay yaroqli yoki yaroqsiz) (Linn & Miller, 2005). Yaroqlilikni baholashda uchta dalil manbaalari hisobga olinadi – mazmun, konstruktsiya va taxminiy. Mazmun yaroqlilik dalili quyidagi savol bilan bog'liq: Baholash tizimi o'z ichiga mazmun va vazifalarni qanchalik yaxshi qamraydi? Masalan, tasavvur qiling, sizning ta'limiy psixologiya instruktoringiz oraliq test o'ylab topdi va sizga bu test o'z ichiga qo'llanmadagi birdan yettigacha bo'lgan bo'limlarni qamrashini aytdi. Aniqki, testdagi barcha mavzularda sizning metodlaringiz yo kimadaniyatdarsliklaringizdan emas, balki ta'limiy psixologiya mazmuniga asoslangan bo'lishi kerak. Shuningdek, mavzular barcha yetti tabo'lim mazmunini qamrab olishi kerak, faqatgina uchdan yettigacha bo'lganlarini emas – agar instruktoringiz shu bo'limlarning muhimroq ekanligini aytmasa.

O'qituvchilarning mazmun yaroqliligiga asoslangan dalil yig'ishni boshlashdan avval, ular o'z maqsadlarini va vazifalarini aniqlashtirib olishlari

kerak. Mazmunaroqliligibaholash tizimio'qituvchi (yoki test tuzuvchi) tomonidan baholangan vazifalarga munosib ekanligi darajasini belgilaydi va ular o'zlarining maqsad va vazifalarini tasvirlaydilar (Linn & Miller, 2005). O'qituvchilar baholash vazifalarini yaratayotganda, mazmunaroqliligi haqida ham o'ylashlar muhimdir. Buni qilishning usullaridan biriesatavsilotlar jadvalini yaratishdir. Pensilvania shtati 3-sinf geografiyasiga asoslangan namuna quyida keltirilgan. Chap tomondagi ustunda 20 mavzuli test uchun ko'rsatmali mazmun keltirilgan va o'qituvchi buni ikki xil ko'rsatmali vazifa (tanishtirish va samara) laryordamida barpo etmoqchi. Ikkinchi va uchinchi ustunlar har bir mazmun hududi va har bir ko'rsatmaviy vazifalar uchun atalgan mavzular sonini belgilaydi. Agar kuzatsangiz, o'qituvchi oltita mavzuni geografik tasvirlar subhududiga bag'ishlagan – har qandaysub-hududdandako'proq. Tafsilotlar jadvalini yaratish o'qituvchilarga ba'zimazmun yoki konsepsiyalar haddan tashqari ko'p namunalashtirilganligini (masalan, haddan tashqari ko'p mavzular) va ba'zilar haddan tashqari kamligini (masalan, haddan tashqari kam mavzular) ko'rishda yordam beradi.

Konstruksiyaaroqlilik dalilimazmunaroqlilik dalilidan ancha murakkabroq. Odatda biz talaba ishlari borasida kengroq qarorlar qabul qilishga qiziqamiz va kasrkabianiqqobiliyatlaribizniunchalikqiziq tirmaydi. E'tibor asosan matematik mulohazayoki o'qish mashqlariga qaratilgan bo'lishi mumkin. Konstruksiya bubi xulq-atvornitushuntirib berish uchun yaratilgan deb hisoblovchi odam xarakteristikasidir. Misol uchun, biz havotirlanish testi konsepsiyasini ishlatamiz, va bundan ima uchun individuallartest paytida e'tiborlarini bir yerga jamlashda qiynalishlarini, terlashka bifiziologik reaksiyalarga uchrashlarini va testni oddiy sinf vazifasiga qaraganda yomonroq bajarishlarini tushuntirib beramiz. Shu tarzda, matematik mulohazava o'qish mashqlarikonstruksiya lardir va biz ulardan baholashdagi ishlarni izohlashda foydalanamiz. Konstruksiyaaroqliligibubaholashdagi ishizohlanaoladigan va konstruksiya gabo' boshqa nomunosib faktorlar ta'sir etmagan o'lchovni aniqlash jaronidir. Misol uchun, Yuqorikeltirilgan imigrantlarning ingliz tilida

matematik mulohazatestihaqidagi qarorlarning liztiligabog'liq bo'lganda pastroq qarorlilikni tashkilotgan bo'lardi, lekin bunarsaning matematikaga aloqasi yo'q. Xuddi shunday tarzda, semestr so'ngidagi imtihonlar ham oddiy vazifalarga qaraganda test paytida ko'phavotirlanadigan talabalar uchun o'g'ir kechadi. O'qituvchilar talabalar mehnatiga ta'sir etuvchi ammo baholanayotgan konstruksiyaga nomunosib bo'lgan faktorlarni kamaytirgan holda konstruksiya yaroqliligini oshirishga yordam berishlarim mumkin. Bu faktorlar bezovtalik, ingliz tili qobiliyatlari va o'qish tezligidan iborat (Linn & Miller 2005). Yaroqlilik dalilining uchinchilik kriteriyaga asoslangan yaroqlilikdir. AQShdagi tanlov orqali olovchilik kollejlarda ACT yoki SAT dasturlaridan foydalanishadigan kuzibustandardlashtirilgan testlar birinchi kurs talabalarini topishda yordam beradi, masalan, ularda yuqori kriteriyaga asoslangan yaroqlilik mavjud. Ba'zida maktablar kuzgisi metr data talabalariga matematika yoki o'qish bo'yicha testlar berishadi, shu bilan ular qaysi talabalar bahor paytidagi shtat imtihoniga tayyor va qaysilari yordamga muhtojligini bilib olishadi. Agar kuzgisi testlari talabalarining mehnatini aniqlik bilan belgilayolmasa, keyinchalik kerak bo'lgan talabalar kriteriyaga asoslangan yaroqlilik to'g'risida qo'shimcha yordam berilishi mumkin.

Ishonchlilik.

Ishonchlilik o'lchamining barqarorligini anglatadi (Linn & Miller 2005). Tasavvur qiling, janob Garsiya o'zining o'ninchi sinf talabalariga ozuqa kimyosi bo'yicha darso'tmoq davardas so'ngidau o'qituvchilar qo'llanmasidan test mavzular bo'yicha baholash o'tkazadi. Ishonchlilik quyidagi savollarga asoslangan: Agar talabalar vazifani Jumayoki Dushanba kuni o'lganlarida ularning baholari qanchalik o'xshash bo'lardi? Agar janob Garsiya boshqatardagi testlarni tanlaganida yoki boshqa o'qituvchi testni tekshirganida, baholar o'zgargan bo'larmidi? Baholashtalabalarining bir paytdagi mehnatining aniqlik o'lchamlaridan foydalangan holda ular haqda ma'lumot beradi. Toki baholashdagi natijalar turli vaziyatlarda, turli baholovchilarda yoki

turlivazifalarda(xuddibirmazmunlisohada)barqarorligichaqolmasa, natijalardagi ishonch pasayadi va talabning bilimni oshirishda u foydali bo'la olmaydi.

Aniqlik, biz mukammal barqarorlikni umid qilolmaymiz. Talabalarning xotirasi, diqqati, charchoqlilari, harakatlari va bezovtaliklariga zgarib turadi va bu ularning ishiga ham ta'sir etadi. Hatto malakali baholovchilar yozma ish, fan loyihasi yoki o'g'zakiprezentatsiyakabi ishlarni baholashda farq etadilar.

Shuningdek, so'z tanlash va aniqlik mavzularida zayni ham talabalar mehnatiga ta'sir etadi. Biroq ba'zi baholash tizimlari boshqalariga qaraganda ishonchliroq va shuningdek o'qituvchilarning ishonchlilikni oshirish uchun bir qancha strategiyalar ham mavjud.

Birinchidan, ko'proq mavzu yoki vazifalardan iborat baholash tizimining ishonchlilik darajasini ko'proq. Buni tushunish uchun, ikki ta testni olaylik: birida beshta mavzu bor, ikkinchisida 50 ta mavzu bor. Imkoniyat faktorlari uzunroq testga qaraganda, kichikroq testga ta'sir qilinadi. Agar talababirinchitestdagi mavzulardan birini tushunmasa, bu umumiy bahoga kattata'sir o'tkazadi (20 foizga kamayadi). Aksincha, 50 ta mavzuli testda bir mavzu tushunarsiz bo'lsa, umumiy bahoga kamroq ta'sir bo'ladi (faqatgina 2 foiz). Aniqlik, bu testlar juda uzun bo'lishi kerak degani emas, ammo o'rtacha va imkoniyat farqini kamaytirishga yetadigan son da mavzular qoplanishi kerak. Ikkinchidan, aniqlik yo'llanmalar va mavzularning ishonchlilikni oshirishga yordam beradi. Agar yo'llanmalar va aniqlik mavzu va vazifalarning o'zlarini aniqlik bo'lsa, u holda talabalarning o'zlarini aniqlikligiga ta'sir etgan holda tahmin qilishlariga ta'g'rikeladi. Uchinchidan, aniqlik baholash kriteriyalari yuqori ishonchlilikni ta'minlashda muhim hisoblanadi (Linn & Miller, 2005). Ushbu bo'lim so'ngida biz baholash kriteriyalarini rivojlantirish uchun ishlatiladigan strategiyalarga izoh beramiz.

Tarafkashlikning

yo'qligi.

Tarafkashlik baholashni amalga oshirayotgan talabaning shaxsiy xarakteristikasi (masalan, jinsi, irqiy yoki ijtimoiy kelib chiqishi) tufayli uning mehnatini buzib ko'rsatish orqali paydo bo'ladi (Popham, 2005). Ikki ta

tarafkashlik baholash turimu himdir: qo‘pollik va adolatsiz jazolash. Baholash tizimi qo‘pol bo‘lishiga sabab ko‘pinchatestda salbiy stereotiplar borligidir.

Misol uchun, sog‘lik darsining baholash tizimida barcha doktorlar erka va barcha hamshiralari ayol deyatariflangan bo‘lishi mumkin. Yoki ijtimoiy bilimlarning infida Latinolar va Osiyoliklartug‘ma Amerikalik emas, balki imigrantlar deb aytilishi mumkin. Ushbu misollarda ba‘zi ayollar, Latinolar va Osiyoliklar stereotiplardan tahqirlanishlarim mumkin vatestday axshi ishlay olmasliklari mumkin.

Adolatsiz jazolash mavzulari bir guruhni haqorat qilganida emas, balki, turlicha tajribatufayli bo‘lishi mumkin. Misol uchun, qaysidir sport bilimni baholovchi matematik mavzu guruhlarni o‘shasport turidan behabar deya baholashim mumkin (masalan, imigrantlar uchun Amerika futboli). Yoki bir guruh gao‘z jamoalarining konsepsiyasiga simfonik orkestr yordamida modul yaratish buyurilsa, bu ish holdin orkestr ijrolariga qatnagan talabalar uchun osonroq kechishim mumkin – ehtimol, seroboilalardan chiqqan talabalarda. Adolatsiz jazolashlar faqatgina talabalarda darsdayomon qatnashganida sodir bo‘lmaydi. Masalan, fizika viyta’lim darsida qaysidir sport haqidamuhokama qilib, keyin u haqdasavol berish adolatsiz jazolash hisoblanmaydi, chunki bu savol sinfda o‘rganiladigan bilimdan tashqari narsani qamramaydi.

Ko‘pirqlisinf xonalarda ilk bor adars berayotgano‘qituvchilar uchun murakkablik paydo bo‘lishi mumkin, chunki ular guruh a‘zolarini noqulay holga solmaydigan baholash tizimlarini yaratishlari kerak. O‘qituvchilar talabalarning turlikelib chiqishlarikuchlita; sirqilishini ijiddiyo‘ylab ko‘rishlarikerak.

Talabalar nima deyishini diqqat bilan tinglash va ularning kelib chiqish bilimlari haqida o‘rganish muhimdir.

3.6-§. Reorientatsiya psixologik muammo sifatida

Psixologiyafanidakasbtanlashgayo‘llash (proforientatsiya) atamasi qadim zamondan qo‘llanib kelinadi. Lekin ijtimoiy hayotning keyingi davrlarida boshqabir atama fanimizgaki ribkeldi, ureorientatsiya (qaytayo‘llash) deb

atalib,insonniyangbirmoslashmaga(ko‘nikmaga)kasbgayo‘naltirishni bildirib keladi.

Ishlabchiqarishgaavtomatqurilmalarning(elektronmoslamalarning, robotlarning)kiribkelishiisho‘rinlariningqisqarishigaolibkeladi.Muassasa, tashkilot, korxonarentabelliginingpasayishihamxodimlarganisbatan ehtiyojningkamayishinikeltiribchiqaradi.Ma’lumki,bozoriqtisodiyoti raqobatgaasoslanadi,shuninguchuntestlargabardoshberuvchi,yuqori malakali, mahoratli, bilimdon, komil insongina sinovlardan muvaffaqiyatli o‘t oladi,xolos.O‘rtamiyonadarajadagimutaxassislaresaisho‘rniniyo‘qotib, vaqtincha ishsizlar ro‘yhatiga kiradi.

Reorientatsiyabu-Qaytakasbgayo‘llash(reorientatsiya)o‘ta insonparvarlik(gumanistik)g‘oyasidao‘zkasbinio‘zgartiruvchiyokiishsiz qolgan shaxs ruhiyatiga singdirishni anglatadigan jarayon. Ishsizlik,isho‘rniniyo‘qotishayollardao‘kinchili(ayanchli)his– tuyg‘ular qobig‘idao‘ta murakkab kechadi, go‘yoki tragediya, halokat, judolikvujudgakelgandahamekstravertlik,hamintrovertlikxususiyatlari uyg‘unlashganday yuz beradi.

Psixologiyafanidakasbtanlashgayo‘llash(proforientatsiya)atamasi qadim zamondan qo‘llanib kelinadi. Lekin ijtimoiy hayotning keyingi davrlarida boshqabiratamafanimizgakiribkeldi,ureorientatsiya(qaytayoyo‘llash)deb atalib,insonniyangbirmoslashmaga(ko‘nikmaga)kasbgayo‘naltirishni bildiribkeladi.Qaytakasbgayo‘llash(reorientatsiya)o‘tainsonparvarlik (gumanistik)g‘oyani kasbinio‘zgartiruvchi yoki ishsiz qolgan shaxs ruhiyatiga singdirishnianglatadi.Ishlabchiqarishgaavtomatqurilmalarning(elektron moslamalarning,robotlarning)kiribkelishiisho‘rinlariningqisqarishigaolib keladi. Muassasa, tashkilot, korxonarentabelligining pasayishi ham xodimlarga nisbatanehtiyojningkamayishinikeltiribchiqaradi.Ma’lumki,bozor iqtisodiyotiraqobatgaasoslanadi,shuninguchuntestlargabardoshberuvchi, yuqorimalakali,mahoratli,bilimdon,komilinsonginasinovlardan

muvaffaqiyatli o'raladi, xolos. O'rta miyonadarajadagi mutaxassislar esa ish o'rini yo'qotib, vaqtincha ishsizlar ro'yhatiga kiradi.

Reorientatsion jarayon. Ishsizlik, ish o'rini yo'qotish ayollarda o'kinchli (ayanchli) hissiylikni qo'zg'atib, murakkab kechadi, go'yoki tragediya, halokat, judolik vujudga kelganda ham ekstravertlik, ham introvertlik xususiyatlari uyg'unlashganday yuz beradi. Erkaklar esa bunday vaziyatlarga matonat bilan, ilojiboricha hissiyotlarga berilmasdan, aql-zakovat maromlariga tortilganlik to'yg'usi ustuvorligidan amoyon bo'ladi. Erkaklarda achinish, xafaxonlik kechinmalar tarzida hukmsurishi, asta-sekin uning ta'sir kuchida pasayishi kuzatiladi. Bunda insonning ruhiy kechinmalarini keskin o'zgarishining asosiy omillari sifatida uning ish davri va yoshi ijtimoiy muammo maydoniga chiqadi.

Yoshning ulg'ayishi yangi muhit, o'z gachasharoit, notanish jamoavauning nufuzi kabi masalalar yechimiga salbiy munosabatni keltirib chiqaradi. Mazkur ob'jektga uzoq davr mehnat faoliyatini bag'ishlash ham frustratsiya holatini harakatlanti ruvchisafida asosiy ro'lni o'ynash imkonli. Xullas, har ikkala omil ham frustratsiyaning manbaivazifasini o'taydi (bajaradi), noxush muvaqqat kechinmalar vujudga kelishi, kechishi, rivojlanishi jarayonlarini uzi bilan ravishda bajarib turadi. Hozirgi zamon mehnat birjalarida reorientatsiya (qayta kasbgayo'llash) ishlari olib borilishi markazlashtirilgan maxsus xodimlar kompyuter xotirasiga joylashtirilgan shahar, tuman bo'yicha ixtisoslar bo'yicha yoki ixtisoslararomutaxassislar ro'yhati (zaruriyati, ehtiyoji, talabi) bilan ish izlab kelgan muhtoj shaxslar ishlatiladi. Aksariyat mehnat birjalarida psixologlari yetishmaganligi tufayli tasodifiy xodimlar bilan ta'minlash, b o'sh o'rinlarni o'tirish bilan shug'ullaniladi, xolos. Aslida esa bu xizmat qator omillarni tekshirish, o'rganishni taqozo etadi, ilmiy psixologik qonuniyatlar asosida ish yuritishni talab qiladi, chunonchi:

1. Shaxsning fazilatlarini, xarakterologik hislatlarini.
2. Hissiy jabhalari va irodaviy sifatlarini.
3. Insonning kognitiv va regulyativ imkoniyatlarini.

4. Ehtiyoji, motivi, motivatsiyasi, motivirovkasi.
5. Kasbiy mayli, qiziqishi, layoqati.
6. Professiogramma talablariga mosligi, kasbiy yarog‘ligi.
7. Iqtidori (iste’dodi), qobiliyati, salohiyati.
8. Kasbiy bilimlari, ko‘nikmalari, malakalari, mahorati.
9. Umumiy saviyasi, dunyoqarashi, maslagi (e’tiqodi).
10. Salomatligi, jinsiy xususiyatlari, yoshi.
11. Izlanuvchanligi, ijodiy imkoniyatlari, innovatsiyaganisbatan munosabati.
12. Ijtimoiy etukligi, tashkilotchilik qobiliyati.
13. Ekstravertligi va introvertligi.
14. Yuksak insoniy tuyg‘ularga (axloqiy, aqliy, nafosat, praksik) egaligi.
15. Fidoiylik, altruistik, vatanparvarlik fazilatlar ustuvorligi va boshqalar.

Yuqoridasanabo‘tilgan mezonlar bo‘yicha tekshirishlar bir necha metodlar, metodikalar orqali ko‘p seriyali tajribalar negizida amalga oshiriladi. Buning uchun testlardan qobiliyatga, shaxsga, ijodiyotga, xotiraga shaxslararo munosabatga (oid), maxsus ishlab chiqilgan materiallardan, maqsadli vaziyatlardan, qiyinlashtirilgan topshiriqlardan, muammolardan, psixologik treninglardan, psixodramalardan va boshqalardan foydalaniladi.

Olingan natijalar sifat va miqdor jihatdan tahlil qilingandan keyin muayyan xulosalar chiqariladi. Xulosalar asosida reorientatsiya sub’yekti roziligida ishga muhtoj shaxstaklif qilingan kasbga yo‘naltiriladi. Ish joyining masofasi, uning ekologiyasi, sanjigienasi, maoshi, istiqboli, muammoli jihatlari yuzasidan mukammal fikr almashiniladi, toki shartnoma qonuniy hujjat ekanligi (qiymatiga) zarar keltirmasin (ba’zan kelishuvdan voz kechish holatlari ham yuz berib turadi). Psixologik kuzatishlarning kuzatishiga qaraganda, reorientatsiya (kasbtanlashga yo‘llash) kabibosqichlardan tashkilot topgan bo‘lib, ular qisqa fursatda (muddatda) o‘tish bilano‘zar muayyan darajada foyvutlanadi.

Jumladan, kasbiy maorif, kasbga yo‘lash, kasbga saralash, kasbiy moslashish tezkorlikda, mukammal, o‘zigaxo xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, kasbiy moslashish davri o‘zigaxo tarzda kechadi, birbosqich ikkinchis bilan

silliqzviyboglanibketadi.Kasbningmoddiy(iqtisodiy)tomoni,ijtimoiy faollik(nufuzgaegalik),ma'naviyta'minlanganlik(ruhiykotarinkilik hissiyotiningustuvorligi)insonningqaytatdanijtimoiyhayotdano'zo'rnini topishimkoniniyaratadi,uningumriniuzaytiradi,ruhiyimkoniyatlari, zaxiralari,potensiyasi,rezerviishgatushishigapuxtaneqizhoziraydi. Reorientatsiya(qaytakasbgayo'llash)gumanistikpsixologiyatamoyillarini turmushgatatbiqetishgazarurshart-sharoitlaryaratadi.Insonmilini qadrlashga, butun imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga, ezgu niyat, orzu havas, istak-xohish ushalishiga negiz vujudga keltiradi. Ko'p profilli kasb-hunar egalari safinikengaytirishgaxizmatqiladi,komillikkaintilishtuyg'usinijonlantiradi, zarur bilimlar, malakalar bilan qurollantirishga turtki beradi.

3.7-§. Kasbtanlashmotivatsiyasi

Bilimni oshirishini ko'rsatgan testlar ustida o'tkazilgan tadqiqotlar 20 yil oldin o'tkazilgan va takrorlanib turadigan testlar kam takrorlanadigan testlarga qaraganda samaralidir. Takrorlanib turadigan kichkina testlar so'nggi daqiqaga qolganda tayyorgarlikka qaraganda o'z imiyurinishni rag'batlantiradivatest davomidagistressnikamaytirishimumkin chunki xato qilish ham kamayadi.

Kollej talabalarika mdankamtakrorlanadigantestlarga qaraganda takrorlanib turuvchi testlarni afzal ko'rishadi. So'ngi tadqiqot shuni ko'rsatadiki baholashning maqsadi rag'oyasi, baholashning turitanlanadivaberilgan mulohazatalabalarining shonchigavamotivatsiyasigata'siro'tkazuvchi baholash iqlimiga hissa qo'shadi. O'zo'zin baholash ham ijobiy baholash iqlimini yaratishda juda ham ahamiyatli.

O'qituvchining maqsadi va rag'oyalari Baholashning maqsadi talababilimini oshiradigan bo'lsatalabaning motivatsiyasini oshiradivabuo'qituvchilarning aytganivaqilganisababli talabalarga ham tegishli. Baholashning bu usuli psixolog Karol Dvekka bo'g'liq deyiladi. U buni qobiliyat yoki aqlni o'suvchi qiyofasi deydi. O'suvchi ko'rinish shaxs ko'proq o'rganda qobiliyatning o'sishini tahmin qiladi. Budegani

harakatko‘proqbilishgayetaklaganiuchunahamiatlivashuninguchunshaxsdabilishg
ako‘proqimkoniyatbo‘ladidegani.Bilimningo‘suvchi ko‘rinishi mavjud shaxslar
yordam kerak bo‘lganda so‘raydilar va eng birinchi
maqsadbilimvamahoratbo‘lganligiuchunfoydalimulohazagayaxshi
munosabatdabo‘ladi.Taqqoslagandaqobiliyatningo‘zgarmasko‘rinishishuni
ko‘rsatadikiba’ziodamlardaboshqalargaqaragandako‘proqqobiliyatborva
hechnarsabunio‘zgartiraolmaydi.

O‘zgarmaqobiliyatlishaxslarharakatni qobiliyatga qarama qarshi ko‘rishadi
(aqlli odamlar o‘qishi shartmas) va shuning
uchunqattiqharakatqilishmaydivordamniboshqalardanso‘rashmaydi,
chunkibuo‘zlariningaqlliemasliginiko‘rsatibqo‘yadi.Shuningdek
talabalarningmafkurasida,aqllilikkabog‘lanqarashlarida,o‘qituvchining
mafkurasidafarqlarborvasinfmashg‘ulotlaritalabalarningtushunchalariva hatti
harakatiga ta’sir ko‘rsatadi. Aqlning o‘svuchi ko‘rinishiga ega o‘qituvchilar
talabalargao‘rganishning maqsadi materialni puxtao‘rganish va narsalarni bilib
olishekanligini uqtiradilar. Buo‘qituvchilartomonidanbaholash talabalarning
nimanibilishigaishlatadishuninguchunularkeyingimavzugabemalolo‘ta oladilar.
Butun sinfni qaytadano‘qita oladilar yoki bir nechtao‘quvchini qayta
o‘ylabko‘rishgaundaydi.Baholasho‘quvchilargao‘zlarinignbilimini
tushunishgavaichkimahoratiniko‘rsatishgayordamberadi.Bundayfikirli
o‘qituvchilardeydiki“bizyanavayanamashg‘uloto‘tkazamiz.Manashu bilimingizni
yaxshilaydi. Siz xatolar qilasiz. Mana shunday o‘rganasiz”.

Boshqatarafdanqobiliyatningo‘zgarmasko‘rinishigaegao‘qituvchilar
o‘rganishningmaqsaditestlarniyaxshibajarishayniqsaboshqalardanzo‘rroq
bo‘lishekanligigaishonishgamoyildirlar.Buo‘qituvchilaro‘zgarmaq
obiliyatgaishoraqiluvchigaplarniaytadilar.Masalan,“butestsizlarning matematik
qobiliyatingiz qanday ekanligini isbotlaydi” yokio‘zaro raqobatning
ahamiyatiniuqtiradilar,“biznutqmusobaqasinio‘tkazamizvabirinchio‘rinni
olganodamboshqamaktablarbilano‘tkaziladiganmusobaqadaqatnashadi
keying‘olibkatayutuqoladivagazetadachiqadi”o‘qituvchilaro‘zaro

musobaqagaurg'uberganidatalabalarruhlanadi,lekinfaqatozchilikg'olib bo'lganligiuchunimkoniyatiumumanyo'qliginibiluvchio'quvchilarsoni ko'payadi.O'zaromusobaqaningboshqabirkamchiligitushunishgaurg'u berishdan ko'ra g'olib kimligini bilishga bo'lgan qiziqishdir.

Qobiliyatningo'zgaruvchiekanligini,baholashningmaqsadi o'quvchilarnimartabagabo'lishemasbilimnioshishhekanliginiyokiyaxshi o'zlashtirgano'quvchilarnimukofotlash,yokio'zlashtirmaganlarnijazolash hamma hammasini talab qiluvchi o'qituvchi talabalarni ruhlantiradi.

Baholashning turini tanlash.

Vazifanibaholashningturinitanlashimkoniyatihamo'quvchilarning motivatsiyasiga va ishonchiga ta'siro'tkazadi. Birinchidan, aniq mezonlari bor o'quvchilartushunadigan,o'zaroraqobatninishakllantiradiganbaholash o'quvchilarning ruhini o'stiradi.

Bubizoldingibo'limdaaytibog'ano'quvchilarniajratishdanko'ra hammao'quvchilarningbilimnioshishningahamiyatiko'proqekanligibilan bir xil. Ikkinchidan, foydali baholash vazifalario'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi.O'quvchilardoimnimauchunularuoykibunarsaniqilishlariga qiziqadivao'qituvchilarna'nolijavobberishlarikerak.Masalan,o'qituvchi "sen yangi gilam sotib olishing uchun to'rtburchak maydonni hisoblay olishing, qnachagilamkerakliginivauqanchaturishinianiqlashingkerak"tanlangan savol-javob testlaridan ko'ra yaxshi tashkillashtirilgan ijro vazifalari foydaliroq chunki o'quvchilar ijro uchun qattiqroq tayyorgarlik ko'radilar.

Uchinchidan,Kimningo'z-o'zinitahlilqilishnazariyasigako'ra,tahlil vazifalari tanlash imkoniyati bilan ta'minlasho'quvchiga mustaqil bo'lishni va ruhnioshiradi.Ushubobningboshidao'quvchilaruchuntanlashimkoniyati juda qo'l kelishi haqida berilgan hikoyaning, maqolaning egasi. Boshqa biro'rta maktabotsiologiyafanio'qituvchisiAoronAQShqonunlarito'plamibo'limi oxiridaijroetiladiganvazifaberadi.O'quvchilaraniqg'oyalarniko'rsatishi kerak,lekinularbunidoskadao'ynasabo'ladigano'yin,qisqachasahna ko'rinishi, rep qo'shiq aytish orqali ko'rsa oladilar. Aron aytadiki u avval hech

qandaytanlovimkoniyatisizvaan'anaviyvazifaberganidanko'rasahna ko'rinishinibaholshulgao'zlariningichkiyashirinkuchlariniko'rsatishga undaydi.Ekspertlarogohlantiradikitanlashimkoniyatiniberishhozirdateng ta'sirli emas va hisoblashning ishonchliligi kamaytirilgan shuning uchun yaxshi tashkillashtirilgan hisoblash rubrikasini ishlatish ahamiyatliroq.

3.8-§. Kasbgayo'llashdashaxsiyfazilatlariningroli

Shaxsningkasbiyshakllanishiinqirozlaripsixologlariningchuqur o'rganish predmeti mavjud emas. Psixik rivojlanish yosh va hayotiy inqirozlari esapsixologiktadqiqotlardaaksetgan.Kasbiyshakllanishinqirozlariniko'rib chiqishdanoldinshaxsgadoirturliinqirozlarinitaqliletamiz.Psixologiyada bolalikinqirozlarichuquro'rganilgan.Odatdahayotningbirinchiyilidagi inqiroz3yoshdagi,6-7yoshdagiva10-12yoshdagio'smirlikinqirozlariga ajratiladi.Inqirozlardavomiyiligi,shaklivata'sirkuchibolaningindividual psixologikxususiyatlaridanko'raijtimoiysharoitlari,oiladatarbiyava pedagogiktizimxususiyatlarigako'rainqirozlarsezilarlidarajadafarqlanadi.

Bolalikinqirozlaribolalarningyangiyoshpog'onagao'tishdavridapaydo bo'ladivaatrofidagiodamlarbilano'zaromunosabatlarshakllishuningdek, jismoniy va psixologik imkoniyatlar bilan boqliq bo'ladi.

Negativlik,qaysarlik,erkalikyuqoridarajadagiziddiyatlilikholati bolalarning inqiroz davridagi xulqiy reaksiyalaridir. R.A.Axmerovshaxsnibiografikinqirozlarinitahlilqilarekan,ularning omilisifatidavoqealarvaulardagimunosabatniko'rsatadi.Uquyidagi inqirozlarni ajratadi:o'zini namoyon eta olmaslik inqirozi - hayotiy dasturning sub'yektiv salbiy qis etish.

Kasbiyshakllanish.Bo'm-bo'shlikinqirozi-toliqishvahalbanva yutuqlarningyo'qligidansiqilish.Istiqbolsizlikinqirozi-kasbiyo'sish istiqboliningkelajakuchunrealrejalaringyo'qligi.Muallifbuinqirozlarni insonyoshibilanbog'lamaydi.Uningfikricha,ularsub'yektivkechinmalar bilan

belgilanadi. V.Ch.Svabodnikov yosh toifasini ishlab chiqishda davrlashni asosi sifatida inson jamoasi tushunchasini oladi.

Jamoada shakllanish. Bujamoachida kishining turliqobiliyatlarini shakllanadivabuqobiliyatlar turlijamoyalargakirishva chiqishimkoniniberadi.Har biryoshpog‘onasigao‘tishbu doim"tug‘ilish"nibildiradi ya’ni hayotning yangi shakliga kirishdemakdir.Shutarzda inqirozlarniikkiguruhga bo‘ladi:"tug‘ilish"inqirozlari(bundayyashashmumkinemas)ikkinchisi, rivojlanishinqirozlari(senkabibo‘lmoqchiman)vao‘zinianglashningyangiusullariniqi dirishvaboshqalar.Hayotiyinqirozlarchetelpsixologlaridan

Sh.Byuller,B.Livexut,E.Eriksonkabilarningdiqqate’tiboridabo‘ladi.Inson hayotningdavrlariga,bosqichlargabo‘lganholda,ularbirbosqichdan ikkinchisigao‘tish davridagi qiyinchiliklarga e’tibor berishadi. Bundan tashqari ayollarvaerkaklardauchraydigandinqirozliqodisalarxususiyatlariorqali inqiroznikeltiribchiqaruvchiomillarnitaqliletadi.1980yillardaAQShda AmerikalikjurnalistGeyilIshnxiyning"kishilarhayotidagibashoratqilish mumkin bo‘lgan inqirozlar" nomli maqolasida Amerikao‘rta sinflarining yuqori qatlamlaridagilarinihayotiniumulashtirishasosida4tainqirozniajratadi:

"Tomirlarnisug‘irish"otaonadanmustaqillikkachiqish(16yosh).Maksimal yutuqlar (23 yosh) hayotiy rejalar korreksiyasi (30 yosh) hayotningo‘rtasi (37 yosh)eng og‘ir davrpsixologiyadapsixikrivojlanishinqirozlarinio‘rganishga kattae’tiborberilgan. Birpsixologikhodisalarinio‘rganishdaturliatamalardan foydalanilgan."Yoshlarinqirozlari"va"psixikinqirozlarningrivojlanishlari" tushunchalarisinonimsifatidaishlatiladi.Buesao‘znavbatidanoaniqlikni keltiribchiqaradi.Masalan,inqirozlihodisalariningrivojlanishimalumqisqa vaqtichidakuzatiladi.Ammohechhamyoshnazardatutilmaydi.Yosh-bu inqirozko‘rinadiganfonxolos,asosiyo‘zgarish,ijtimoiyvaziyatvabosh faoliyatningo‘zgarishivaalbatta,psixikrivojlanishinqirozlaribolalikdavri bilanhegaralanmaydi.Rivojlanishningijtimoiyvaziyativaasosiyfaoliyati bolalikdavridantashqaridahamo‘zgaraveradi.Shundayqilib,rivojlanishning psixikinqirozlari-bu rivojlanishningbirbosqichidanikkinchisigao‘tish

hisoblanadi. Bu o'zgarishi, asosiy faoliyatni almashtirish va psixologik yaqinliklarning paydo bo'lishi bilan belgilanadi. 14-16 yoshdan asosiy faoliyat va ijtimoiy vaziyatning o'zgarishi psixik rivojlanish inqirozlarni keltirib chiqaradi. Katta kishining asosiy faoliyat qo'ndirgich - kasbiy va kasbiy faoliyatlar bo'lganligi sababli bu o'zgarishlarni shaxsning kasbiy rivojlanishi inqirozlari deyish to'g'ri bo'ladi. Bu inqirozlarning paydo bo'lishida asosiy faoliyatni almashtirish va o'zgartirish muqim ahamiyatga ega. Kasbiy inqirozlarning bu turi sifatida ijodiy inqirozlar hisoblanadi. Bu inqirozlar ijodiy natijasizlik, ahamiyatli yutuqlarining yo'qligi, kasbiy kuchsizlik bilan belgilanadi. Bu inqirozlar ijodiy kasb vakillari uchun, ya'ni yozuvchilar, rejissyorlar, aktyorlar, arxitektorlar va boshqalar uchun o'g'ir kechadi. Yoshdagi inqirozlar. Ular inqirozli hodisalarni keltirib chiqarishi mumkinmi? Yosh - bu birinchi navbatda etilish, o'zgarish, inson organizmining qarishi bilan belgilanadigan biologik omil hisoblanadi.

Psixik qobiliyatlarning psixik o'zgarishi yoshdagi o'zgarishlarning natijasi hisoblanadi. Demak, biologik rivojlanishni keltirib chiqaruvchi inson yoshidagi o'zgarishlarni, yoshdagi inqirozlarga sabab bo'ladigan mustaqil omil sifatida ko'rish mumkin. Bu inqirozlar shaxs rivojlanishlarining ildamli qarakati uchun kerak bo'ladigan normativ jarayonlarni sirasiga kiradi. Inqirozlarning keyingi guruhini ichki shaxsiy o'zgarishlar tashkil etadi. Ongo'zgarishi, taassurotlar, instinktlar, irratsional tendensiyalar ularning barchasi ichki ziddiyat, psixologik butunlikning bo'lishiga olib keladi. Bu nevroitik xarakterdagi inqirozlar deyiladi.

Ular freydistlar, neofreydistlar va boshqa psixanalitik maktablarni tadqiqot predmeti hisoblanadi. Aytib o'tilgan psixologik inqirozlarga guruh sifatida yana bir inqirozli hodisalarning katta qatlamini bo'lib, u hayot sharoitlarining o'zgarishi bilan belgilanadi. Bu hayotiy inqirozlar determinantlarida bo'lgan qo'ndirgich yurtini tugatish, ishgajoylashish, nikohdano'zgarish, farzand tug'ilishi, yashash joyining o'zgarishi, nafaqagachiqish kabimuhim voqealar hisoblanadi. Bu ijtimoiy - iqtisodiy, vaqt holatlari katta sub'yektiv qiyinchiliklar, psixik zo'riqlash va ong xulqining o'zgarishi bilan kuzatiladi. Vani hayotyanabir inqirozlar

guruhiniajratishkerak. Buinqirozguruhhayotidagikritikholatlardramatik gohidaesatragedikvoqealarbilanbog'liqbo'ladi. Buomillarinsonuchun vayronkorgohidafojiaviyyakuntopishimumkin. Ongdachuquro'zgarishlar qadriyatli yo'nalishlar va umuman hayot mazmunini qaytadan ko'rib chiqiladi. Buinqirozlarinsonimkoniyatlaridarajasidabo'libo'tadivaemotsional kechinmalarbilankuzatiladi. Bularninonormativvoqealar, ya'nimehnatga layoqatniyo'qotish, nogironlik, ajrashishi, majburiyishsizlik, migratsiya, kutilmaganvaziyatdakishiningo'limierkinlikdanmahrumbo'lishiva boshqalar. Buguruhnikritikinqirozlardebataymiz. Psixologikinqirozlarning birinchiuchtaguruhixronologikxaraktergaega. Ularnormativhisoblanadi; ularni barcha odamlar boshidano'tkazishadi, ammo inqirozning ifodalanganlik darajasihardoimhamziddiyatdarajasigaetmaydi. Hayotiyinqirozlarningikkinchi, uchi nchiguruhlarinormativxaraktergaegabo'lib, boshlanishvaqti, hayotiysharoitlar, senariylar, inqirozishtirokchilari, tasodifiybuvoqeaviy inqirozlarsharoitlartutashkelganligitufaylipaydobo'ladi. Bunday inqirozlardanchiqishmuammolihisoblanadi. Gohidadestruktivb o'lib, jamiyatda mutahamlar, ichuvchilar, o'z joniga qasd qiluvchilar ko'payadi. Shaxs kasbiyshakllanishkonsepsiyasigaasoslanganholdainqirozlarnikasbiy rivojlanishdagi keskino'zgarishlar deb ta'riflash mumkin. Uzoq davom etmay, ular kasbiy shakllanishning bir borsqichidan ikkinchi bosqichigao'tish paytida yorqin namoyon bo'lishadi. Inqirozlar odatda kasbiy xulqidao'zgarishsiz bo'lib o'tadi. Ammokasbiyongdabo'libo'tadigano'zgarishlar, ya'ni, maqsadlarga yo'naltirilganlik, atrofdagilarbilano'zaromunosabatlarningo'zgarishiga, gohidaesakasbnio'zgartirishgahamolibkeladi. Kasbiyrivojlanish inqirozlarini keltirib chiqaruvchi omillarni batafsil ko'rib chiqamiz.

Determenantsifatidafaoliyatnibajarishusullariningasta-sekin o'zgarishlari bo'lishi mumkin. Birlamchi professionalizatsiya davrida shaxso'ta normativfaollikninamoyonetaolishiyokitiklanishilozim. O'tanormativ kasbiyfaollik, yangita'limiy, malakaviyyokifaoliyatningijodiybosqichiga o'tish davrida kuzatilishi lozim. Boshqa kasbiy shakllanish inqirozlarini keltirib

chiqaruvchi omil sifatida shaxso 'zini ijtimoiy vakasbiy ta'limiy statusidan qoniqmasligi tufayli rivojlangan ijtimoiy-kasbiy faolligi bo'lishi mumkin. Ijtimoiy-psixologik yo'naltilganlik kasbiy tashabbus intellektual emotsional zo'riqish ko'phollarda kasbiy faoliyat bajarilishining yangi usullarini uni takomillashtirish yo'llarini qidirishga imkon beradi. Kasbiy inqirozlarni keltirib chiqaruvchi omil sifatida, inson hayotidagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar bo'lishi mumkin: korxonaning tugatilishi, ish o'rinlarining qisqartirilishi, qoniqtirmaydigan ish haqqi, yangi yaxshi joyga ko'chib o'tish va boshqalar.

Kasbiy rivojlanish inqirozlarini keltirib chiqaruvchi omil sifatida psixofiziologik o'zgarishlar ya'ni sog'liqning yomonlashuvi, ishga layoqatning pasayishi, kasbiy toliqish, intellektual kuchsizlik, "emotsional yonish" sindromi va h.k. Kasbiy inqirozlarga ko'phollarda yangi lavozimga o'tishda, vakant lavozimni egallashdagi tanlovlarda qatnashishda, attestatsiya va mutaxassislarni ta'riflash va tanlov o'tkazishda kuzatiladi. Kanadalik psixolog Barbara Killen jero'zining kitobida ta'kidlaydiki, muvaffaqiyat va tanishish vositasi sifatida ishni tanolganlar, gohi kasbiy axloq normalari buzadilar. Ziddiyatli bo'lib qolishadi, o'zarom munosabatlarda qo'pol bo'lib qolishadi. Kasbiy rivojlanish inqirozlarini hayotdagi o'zgarishlar o'qibatidankelib chiqadi. (yashash joyini o'zgartirish, ishdagi tanaffus, ishdagi ishq va h.k). Shaxsning kasbiy shakllanish konsepsiyasiga ko'ra bu jarayon quyidagibosqichlarga ajratiladi: optatsiya kasbiy ta'lim va tayyorgarlik, kasbiy moslashuv, birlamchi va ikkilamchi professionalizatsiya va mahorat. Inqirozlarga ta'rif bo'yicha bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tish normativ inqirozli hodisalarni keltirib chiqaradi.

Ishning birinchi haftalari, oylar katta qiyinchiliklar bilan bog'liq, ammu ular inqirozli hodisalarni keltirib chiqarmaydi. Asosiy sabab-psixologik sabab hisoblanadi, unga ko'ra real kasbiy hayot shakllanish bo'lgan tasavvurlar bilan to'g'ri kelmasligi natijasi tish mumkin. Kasbiy faoliyatning tasavvurlarga nomuvofiqlik kasbiy ekspektatsiya inqirozini keltirib chiqaradi.

Keyingi kasbiy shakllanishning normativ inqirozlaridan bir birlamchi professionalizatsiya bosqichining oxirida 3-5 yil ishlagandan keyin bo'lib o'tadi.

Bu paytgacha mutaxassis faoliyatni bajarib, o'z o'rnini aniqlagan bo'ladi. O'tmish tajribasi kasbiy rivojlanish interpretatsiyasi, o'zini namoyon etish ehtiyoji, kasbiy hayotdan qoniqmaslikni keltirib chiqaradi. Anglanganyoki anglanmagan holda shaxs kasbiyo'sish istiqbollarning yo'qligidan shaxs psixik jihatdan qiynaladi, kasbni almashtirish t o'g'risida fikrlar paydo bo'la boshlaydi. Kasbiyo'sish inqirozlarifaoliyatning nokasbiy hordiq kabiturlarimaishiy tashvishlari yoki kasbdan ketish yo'llar bilan haletilishi mumkin. Ammo bu yo'llar sermahsul hisoblanmaydi.

Mutaxassisning keyingi kasbiy rivojlani shi uning ikkilamchi professionalizatsiyasiga olib keladi. Bu bosqichning xususiyati faoliyatni yuqori sifatli bajarishdadir. Mutaxassis o'z kasbini ustasiya'ni professional bo'lab oshiradi. Kasbiyo'sish kareriga ehtiyoj sezadi, istalgan karera (lavozimning o'sishi) va uning real istiqbollari o'rtasidagi ziddiyat kasbiy karera inqirozlarini keltirib chiqaradi. Bunda quyidagi krizisdan chiqish yo'llari uchrashi mumkin: ishdan bo'shash, uning kasbdan o'zlashtirish yo'llarini egallash, yuqori lavozimga o'tishdan iborat. Inqirozni engishning eng to'g'ri varianti mahorat bosqichiga o'tish, ya'ni kasbiy shakllanishning yangi bosqichiga o'tish bilan belgilanadi.

Mahorat bosqichi kasbiy faoliyatni ijodiy va innovatsion darajada bajarish demakdir. Shaxsning keyingi kasbiy rivojlanishni ta'minlab beruvchi omil sifatida uning o'zini namoyon eta olishida ko'zga tashlanadi.

Keyingi kasbiy rivojlanishning normativ inqiroz kasbiy hayotdan ketish bilan bog'liq. Ma'lumiyoshga etgach, inson nafaqaga chiqadi.

Nafaqa oldidavriko'pishchilar uchun inqirozli xarakterga ega bo'ladi. Bu yangi ijtimoiy rol va xulqni egallash zaruriyati bilan bo'liq. Nafaqaga chiqish ijtimoiy kasbiy faoliyat va aloqalarning torayishini bildiradi.

Nafaqaga chiqishdansa'ngi ijtimoiy psixologik qarishdavr boshlanadi. Bu bosqich intellektual jarayonlarning susayishi, emotsional kechinmalarning oshishi va pasayish

bilan belgilanadi. Psixik faoliyat tempi pasayadi, yangiliklarga nisbatan ishonqiramaslik bilan qarash kuzatiladi. Shuningdek, yoshlar xulqini muhokama etish, o'zini avlodini hozirgi kun avlodlarini vakillariga taqqoslash bilan belgilanadi. Omadsiz hayot, o'limdan qo'rqish salomatligi gaimkoniyat qilish, yaqin qarindoshlaridan imkoniyat qilish kabi noxushliklarga olib keladi

3.9-§. Shaxsning bilish jarayonlari, xarakter va temperament xususiyatlarini hisobga olgan holda kasbga yo'llash muammasi.

Shaxsning individual xususiyatlari haqida gap ketganda, ularning tugma, biologik xususiyatlariga alohida e'tibor beriladi. Chunki aslida birtomondan shaxs ijtimoiy mavjudot bo'lsa, ikkinchi tomondan biologik yaxlitlik, tug'ma sifatlarini o'z ichiga olgan substrat-individ hamdir. Temperament va layoqatlar individning dinamik-o'zgaruvchan psixik faoliyat jarayonini ta'minlovchi sifatlarini o'z ichiga oladi. Bu sifatlarining ahamiyatishundaki, ular shaxsda keyin ontogenetik taraqqiyot jarayonida shakllanadigan boshqa xususiyatlarga asos bo'ladi. Odam temperamentiga aloqador sifatlarining o'zigaxonligi shundaki, ular o'z barcha faoliyat turidan ikkinchisiga, biremotSIONAL holatdan boshqasiga, birmalakalarni boshqasibilan almashtirgan paytlarda reaksiyalarining egiluvchan va dinamikligini ta'minlaydi va shu nuqtai nazardan temperament-shaxs faoliyat va xulqining dinamik (o'zgaruvchan) va emotsional-hissiyat tomonlarini xarakterlovchi individual xususiyatlar majmuidir. Karaganda

Temperament xususiyatlari shaxsning ichki tuzilmasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularning namoyon bo'lishi uning konkret vaziyatlarga munosabatini, ekstremal vaziyatlarda o'zini qanday tutishini belgilab beradi. Masalan, inson turli vaziyatlarda o'zini turlicha tutadi: oliy o'quv yurtida talabalar safiga qabul qilganligi to'g'risidagi axborotni eshitgan bolaning o'zini tutishi, yoki hayotning ogir sinovlari (yaqin kishining ulimi, ishdan haydalanish, do'stning xoinligi kabi) paytida odam beixtiyor namoyon qiladigan reaksiyalari uning temperamentidan kelib chiqadi. Shuning uchun hamikkalavaziyatni hamkimdirog'ir -bosiqlik

bilan, boshqasiesao'ziniyo'qotgudekdarajadahis-hayajonbilanboshidan kechiradi. Shuning uchun ham temperamentning shaxs shakllanishi va ijtimoiy muhitdao'zigaxosmavqeniegallashidagiahamiyatijudakatta.

O'zinibosib olgan, hayot qiyinchiliklarini sabr-bardosh bilan ko'taradigan insonning odamlar orasidagi obro'sihambalandbo'ladi. Bu uning o'ziganisbatan hurmatini hamoshiradi, ishga, odamlargavanarsalargamunosabatinitakomillashtirib borishiga imkon beradi. Temperamentning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, u hayotiy voqealar va vaziyatlarni, jamiyatdagi ijtimoiy guruhlarni «yaxshi-yomon», «ahamiyatli-ahamiyatsiz» mezonlari asosida ajratishga imkon beradi. YA'ni, temperamentning ijtimoiy ob'ektlariga nisbatan «sezgirligini» tarbiyalaydi, professional mahorat va kasb malakasining oshib borishiga yordam beradi.

Temperamental xususiyatlar aslida tug'ma hisoblansada, shaxsga bevosita aloqador va anglanadigan bo'lgani uchun ham ma'lum ma'noda o'zgarib boradi. SHuning uchun ham tug'ilgan chog'idasangvinikka o'xshash harakatlar namoyon qilgan bolani umrining oxirigacha faqat shundayligicha qoladi, deb bo'lmaydi. Demak, har bir temperament xususiyatlarini va uning shaxs tizimga aloqasini bilish va shunga yarasha xulosalar chiqarish kerak. Akademik I. Pavlov temperament xususiyatlarini belgilab beruvchi uch oliy nerv tizimi xossalarini ajratgan edi:

- **kuch**, ya'ni nerv tizimining kuchli ko'zgatuvchilar ta'siriga bardoshi, shunga ko'ra odamlardagi mehnatga yaroklilik, chidam kabi sifatlarning namoyon bo'lishi;
- **muvozanatlashganlik**, ya'ni asabdagi tormozlanish va ko'zgalish jarayonlarining o'zaro mutunosibligi, shunga ko'ra, o'zini tuta olish, bosiqlik kabi sifatlarning va ularga teskari sifatlarning namoyon bo'lishi;
- **xarakatchanlik**, ya'ni ko'zgalish va tormozlanish jarayonlaridagi o'zaro almashinish jarayonining tezligi va harakatchanligi ma'nosida. Quyidagi rasmda

nerv jarayonlari bilan temperament tiplari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik asosida temperament tiplari aks ettirilgan.

Shundayqilib, asab tizimi bilan bog'liq individual sifatlarini bilish shart, chunki ular bevosita mehnat va o'qish jarayonlarini har bir inson tomonidan, uning manfaatlariga mostar zdatash kiletishga xizmat qiladi. Asabga bog'liq bo'lgan tabiiy xususiyatlarning ham umumiy o'zgarishlariga bayt olmaymiz, chunki tabiatda o'zgaraydigan narsaning o'zi yo'q. SHuning uchun ham oxirgi yillarda o'tkazilayotgan tadqiqotlarda shaxs tizimida shunday ma'kul, «hayotiy ko'rsatgichli» xususiyatlar tizimini o'rganilmoqda va unda temperamentga aloqador sifatlar ham nazarda tutilmoqda.

Masalan, V.S. Merlin

temperamentning psixologik tasnifi va ularning hayotiy vaziyatlardan namoyon bo'lishini boshqarish masalasida ko'pishlar qilgan. Uning fikricha, insonda mavjud bo'lgan faollik, bosiklik, emotsional tetiklik, hissiyotlarning tezda namoyon bo'lishi va o'zgaruvchanligi, qayfiyatning turgunligi, behalovatlik, ishchanlik, yangi ishga kirishib ketish, malakalarning tez hosil bo'lishi kabi qator sifatlar asosida shaxsdagi o'sha ekstremal xususiyatlar va introversiyaxossalari yotadigan ularning ham o'zgartirish va shu orqali temperamentni boshqarish mumkin.

Shulardan kelib chiqqan xolda shaxsning mehnat qilish uslubini tanlash va professional mahoratni ustirishda ayni shularga e'tibor berish kerak. Masalan, ba'zilar xoleriklarga o'xshash qiziq kon, tez kor bo'lishadi. Uning mehnat jarayonidagi ishini kuzatadigan bo'lsa, faollik, ishni tez bajarishga layoqat ijobiy bo'lsa, uning sifati, chala tashlab ketish havfi, ba'zi tomonlariga yuzaki qarash kishi ni uylantiradi. SHunuqtain azardan olib qaralganda, hayotda soft temperament ham bo'lmaydi va u yoki but temperament tipida yaxshi ham emas. har bir tipning o'ziga xos nozik, kuchsiz tomonlar va shu bilan birga kuchli, ijobiy tomonlari ham bo'ladi.

3.10-§. Yoshlarnikasbgayo'llashdaularninghis-tuyg'ularivairodalarinihisobgaolish.

Kasbgayunaltirishgayoshlarningkasbnierkinvamustakiltanlashningilmiy-amaliytizimisifatidakarashlozim.

Uxarbirshaxsningxamindividualxususiyatlarinixamxalkxujaligimanfaatlarinuktaina zaridanmehnatresurslarinitulakonlita'minlashzaruratinihisobgaolishkerak.

VazirlarMaxkamasining "Akademiklitseylarvakasb-xunarkollejlarivaularningfaoliyatini boshkarishtugrisida"gi 1998 yil 14 may №204 karoriningkabulkilinishiyoshlarningmajburiyixtiyoriyta'liminipuxtauzlashtirishlari davauniishlabchikarishamaliyotibilanyanadamustaxkamlashlaridamuximaxamiyatg aegadir.

Umumiyo'rtata'limmaktablarida o'quvchilarnikasbgayunaltirishiningilmiy-pedagogikasoslariniishlabchikishlozim.

Buning uchun kuydagi kamchiliklar bartaraf etilmogi lozim:

- hozirgi kun talablari asosida ixtisosliklar klassifikatorining yukligi;
- tanlash me'zon va me'yorlarining ishlab chikilmaganligi;
- kasb tanlash xarakteri bo'yicha axborotning talab darajasida emasligi;
- tanlash natijalari bo'yicha tezkor alokaning urgatilmaganligi.

Kasb tanlash uchun o'quvchi uz imkoniyatlarini baxolay olish kunikmasiga, ya'ni akli, kizikish har xil kasblar bo'yicha bilimli, bu kasblarning imkoniyatlari, kelajagi xakida axborotiga ega bulishi kerak.

Shaxsda kasbni yunaltirishni maxsus ilmiy amaliy faoliyat orkali amalga oshiriladi, o'quvchilarning inson sifatida shakllanish bosqichlarida shaxs va jamiyat yagona bir tizim sifatida karaladi, utish davrida bozor iktisodiyoti munosabatlari talablari inobatga olinadi.

Kasbgayunaltirishnishakllantirishvositalari:

- kasbiy axborot va ta'lim tarbiya;
- o'quvchi kizikishlarini urganib borish va mahorat bilan ustirish;
- kasbiymaslaxat;
- kasbtanlovi;

- kasbgatanlabolish;
- kasbiy moslashish;

Ko'rsatilgan vositalar kasbga yunaltirish mazmunining asosini tashkil etadi.

O'quvchilarni kasb tanlashga tayyorligini kursatuvchi me'zonlar:

- kognitiv (axborotga ega bo'lish qobiliyati);
- kasbgakizikish me'zoni;
- amaliy mezon.

Kasbtanlash

(yunaltirish)

bo'yicha alohida Davlatta'lim standart bo'lishi va quyidagilarni o'z ichiga olish lozim:

1. O'quvchilarni kasbtanlashga yo'naltirishga tayyorlashni yosh bosqichlarimazm uni: a) kichik yoshdagi; b) urtayoshdagi; v) kattayoshdagi o'quvchilar.
2. Yosh bosqichlar bo'yicha boshlang'ich (I-IV sinflar), o'rtayoshdagi (V-VII), kattayoshdagi (VII-IX) o'quvchilarni kasbiy tayyorgarligini aniqlash me'zoni, kursatgich va ulchovlari.
3. Maktab o'quvchilarining kasbga yo'naltirish bosqichlarini ko'rsatuvchi tibbiy-fiziologik me'yorlar.
4. Turli yosh bosqichlarida o'quvchilarni kasbga yo'naltirishga tayyorligini darajasi o'lchovlari.

O'quvchilarni kasbga yunaltirishni yosh bosqichlar boshlang'ich sinf o'quvchilaridan quyidagi mazmunga ega bo'ladi:

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini kasbga yunaltirishdan asosiy maksadularni mehnat, kasbturlari, yunalishlar bilan tanishtirib borish va kasb faoliyatiga kizikishni shakllantirishdan iborat.

Bunga erishish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish zarur:

- O'z-o'zini baholay bilish malakalariga o'rgatish;
- Intelektual va xissiy-irodaviy xislatlarini rivojlantirish;
- Realistik jihatdan uz-uzini baxolashni rivojlantirish.

Bu yoshdagi bolalarda ahamiyatga ega bo'lgan, ya'ni kasbga yunaltirishda quyidagi kognitiv yo'nalish ko'rsatkichlarini shakllantirish kerak:

- Har xil faoliyatda ish joyini tayyorlash qoidalarini bilish (darsga nima kerak, bir martalik topshiriqni, uy vazifasini bajarish uchun);
- Mehnat vositalari va predmetlarini ish o'rnida joylashtirish;
- O'quv yozuv qurollarini qo'llanilishi va ulardan foydalanish qoidalarini;
- Ishning borishini argumentlash, asoslash va mehnat operatsiyalarini bajarilish ketma-ketligini tushunish;
- O'z-o'zini tekshirishni, o'z mehnatini va o'rtoqlari mehnatini baholashni bilishi kerak.

Boshlangich sinf o'quvchilarida kasbga yo'naltirishdagi amaliyot quydagilarda namayon bo'ladi:

- O'zining shaxsiy buyumlariga, o'quv qurollariga va maktab jixozlariga e'tiborida;
- Nafaqat yaxshi e'tibor bilan qarash va zarur bo'lganda ta'mirlash ishlarini (elimlash, tartibga keltirish) bajarishga intilishida;
- Har kandy ishni bajarihd intiluvchanligi, tabiat, atrof muhitga va uning boyliklarini saqlash va boshqalarda.

Kasbga yunaltirishning omilkorona-qimmatli yo'nalishi bu yoshdagi o'quvchilarda o'z mehnati natijalaridan estetik jihatdan ruxlanishida namoyon bo'ladi. Mehnatga estetik e'tiborining yo'nalishida motivlar turlicha bo'lishi mumkin. U harakat qilishda, faollikda, o'rtoklari bilan aloqasida ishonch bildirganligidan qoniqishida seziladi.

5-7 sinf (o'rta yoshdagi) o'quvchilarini kasbga yo'naltirish mazmuni, ulardagi qiziqish, layoqat, shaxs sifatida jamiyatda tutgan o'rni to'g'risidagi tushunchalar va kasb tanlash ko'nikmasini shakllantirish zarurati bilan belgilanadi. Bulg'usi kasbiy faoliyatlar bu yoshdagi o'quvchilar uchun xayotdagi o'z o'rnini belgilash va tayyorlashda turtki, o'z shakllanish imkoniyatlarini ochishi va kasb tanlashi uchun zarur bo'ladi.

Bu yoshdagi o'quvchilarda ijtimoiy-psixologik layoqatlar, o'zi ulg'ayayotganligida, yangi bir pozitsiyada o'ziga e'tiborida, atrofga va olamga munosabatida shakllanishi kerak.

5-6 sinf ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarni qiziqishlari, izlanishlari, layoqati bo'yicha kasb tanlashga va xayotda o'z o'rnini topishga yo'naltiriladi.

Bu ishlar real mehnat bozorini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak.

8-9 sinf o'quvchilarida kasbga yunaltirish ishlari mazmuni shaxsning ma'naviy xislatlari va jamiyat oldidagi burchi javobgarlik xislatlarini shakllantirish bilan ajralib turadi.

Bu esa ulardan mustakillik, tashabbus bilan chiqish, mustaqil qaror qabul qilish xatti-harakatlari natijasini bilishi va faoliyatini nimaga olib kelishini sezishi bilan belgilanadi.

Bu bosqichda shaxsning o'ziga bahosi, tanqiddiy qarashi, o'zini-o'zi tahlil qilishi, o'z-o'zini boshqarishi, tarbiyalashi, o'zining qiziqishini atrofdagilarniki bilan qo'shib olib borishi printsiplal muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon kasb tanlash va kasbiy faoliyat tarmoqlarini bilishi natijasidir.

8-9 sinf o'quvchilarida oldingi bosqichlarda olgan bilimlari va tajribalari asosida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha kasbiy faoliyat amalga oshiriladi.

- O'quv va maxsus fanlarni chuqur o'rganish asosida;
- Diqqatini tanlagan faoliyatida kasbiy muxim sifatlarini shakllantiririshida;
- Kasbiy rejaları ustidan nazorat va ularni asoslanish darajasini ochib berishda;
- Kasbiy faoliyatga o'zini tayyorlash yullari, o'ziga tashxis qo'yish, natijalarini baholashda;
- Ijtimoiy kasbiy ko'nikish, kasbni tanlash sabablari, kasbiy yo'nalish asoslari shakllanishida.

Nazorat savollari va topshiriqlar

1. Kasbiypsixologiyafanigata'rifbering.
2. Psixologiyaning mukammal manbalarida mujassamlashgan psixikaning qonunlari qanday ko'rinishga ega?
3. Professigrafiya nima?

4. Maqsadlari qanday faoliyat sohalari bilan bog‘langan?
5. Mehnat sub'yekti faoliyatining mazmuni.
6. Kasb va ixtisoslikning ijtimoiy tavsifini izohlang.
7. Ehtiyojning belgi yoki samaralari qanday istaklarda namoyon bo‘ladi?
8. Kasbning ijtimoiy psixologik ahamiyati nimadan iborat?
9. Psixodiagnostika atamasini nima anglatadi?
10. Kasbga yo‘llashda shaxsiy fazilatlarning roli.

4-BOB. KASBIY-

PEDAGOGIKFAOLIYATNINGPSIXOLOGIKXUSUSIYATLARI

4.1-§. Kasbta'limifaoliyatvaungaqo'yiladiganzamonaviy talablar

Ta'lim - bilim berish, malaka va ko'nikma hosil qilish jarayoni, kishini hayotga, mehnatga tayyorlashning asosiy vositasidir. Ta'lim jarayonida ma'lumot o'zlashtiriladi va tarbiya amalga oshiriladi. Ta'lim tor ma'noda o'qitish tushunchasini anglatadi. Lekin u faqat turli o'quv yurtlarida o'qitish jarayonigina emas, balki hayot, oila, mahalla, ishlab chiqarish jamoasi va shu kabi sohalarda ham ma'lumot o'zlashtirish jarayonidir. Kasb-hunar ta'limining metodologik asosini dialektik bilish nazariyasi tashkil etadi. Shu o'rinda kasb-hunar ta'limi pedagogikasida keng ko'lamda qo'llaniladigan ba'zi bir asosiy tushunchalarga baholi qudrat izoh berib o'tish lozim. Chunki ishlatilayotgan tushuncha mohiyatini bilmasdan ta'lim-tarbiya ishida samaraga erishib bo'lmasligi hayotiy haqiqatdir.

Kasb – ish-faoliyatning ma'lum tajriba, tayyorgarlik talab etadigan turi, sohasi. Kasb-hunar sirlarini egallashga umumilmiy, umumkasbiy, maxsus ma'lumotlarhamda amaliy hatti-harakat usullari va shaxsiy fazilatlarini o'zlashtirish orqali erishiladi.

Kasb o'ziga mehnat faoliyatining tor doirasi bilan tavsiflanuvchi ixtisosliklarni mujassamlashtiradi. Ba'zi kasblar o'ziga bir qancha ixtisosliklarni qamrab olishi ham mumkin. Masalan, o'qituvchilik kasbi o'qitiladigan o'quv predmetlariga binoan: umumta'lim, umumtexnik, maxsus fanlar bo'yicha o'qituvchiliklariga bo'linishini ko'rsatishning o'zi kifoya. Kasb va ixtisoslik shaxsning muntazam ravishda ma'lum turdagi ish bilan shug'ullanish metodlarini o'zlashtirib borishni ifodalaydi.

Metod iborasi (yunoncha – methodos – tadqiqot yoki bilish yo'li, nazariya, ta'limot ma'nosini anglatadi) voqelikni bilish, o'zlashtirish, o'zgartirish usullari majmuasidir. Metod aslida insonning amaliy faoliyati negizida vujudga kelgan.

Metodika - pedagogikaning o'qitish qonuniyatlari, qoidalari, tashkil etish shakllari, amalga oshirish va natijalarini nazorat qilib baholash metod hamda vositalarini o'zida mujassamlashtiruvchi fan tarmog'idir. N.S.Sayidaxmedov

fikricha, “metodika o‘quv jarayonini tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha tavsiyalar majmuasidir. Metodikadan ko‘zlangan maqsad predmet mavzulariga oid nazariyalarni, aniq hodisalar tekisligiga ko‘chirishdir”

Metodologiya – “metod” va “logiya” iboralarining birligida bilish faoliyati usuli, vositalari va mantiqiy tartibi haqidagi ta’limot ma’nosini anglatadi. Demak, metodologiya har qanday faoliyatning zaruriy tashkiliy komponentidir. Shu jihatdan metodologik bilimlar, eng avvalo, muayyan faoliyat turlarining mazmuni va izchilligini o‘ziga qamrab olib, odat hamda meyorlar shaklida, ikkinchidan, amalda bajariladigan faoliyatning ta’siri sifatida yuzaga chiqadi. Har ikkala holda ham bilimning asosiy vazifasi bilish jarayonini tartibli ravishda amalga oshirish yoki biror ob’ektni amaliy o‘zgartirishdan iborat.

Demak, kasb-hunar ta’limi pedagogikasi ijtimoiy hayotning ma’lum sohasida faoliyat ko‘rsatish uchun zarur bo‘lgan bilim, amaliy va shaxsiy fazilatlarni shakllantirish qonuniyatlari, qoidalari, shakl, metod va vositalari hamda mazmuni haqidagi pedagogikaning muhim tarmog‘idir.

Ta’lim ilm berish va tarbiyalashni o‘ziga qamrab olib, Respublikaning aqlzakovat va ilm borasidagi kuch-quvvatini rivojlantirish, jamiyat, oila va davlat oldidagi o‘z mas’uliyatini anglaydigan, har jihatdan barkamol, erkin shaxsni shakllantirish maqsadini ko‘zlaydi. Shuning uchun ham u ustuvor soha hisoblanadi.

Kasbiy ta’lim uzoq davrlar mobaynida har tomonlama rivojlangan shaxsni tarbiyalashga yo‘nalgan bo‘lsada, ushbu tadbir bitiruvchilarning kasbiy mahoratini shakllanish darajasini pasayishi hisobiga amalga oshirilgan. Bu holat kasbiy mahoratni va layoqatni oshirish, insonning butun umri davomida o‘zi bilimini takomillashtirib borish va o‘z-o‘zini tarbiyalash ehtiyojini oshirishga xizmat qilmas edi. Mustaqillikka erishgandan keyin Respublikamizda amalga oshirilayotgan ta’lim tizimidagi islohotlar natijasida kasbiy ta’lim ishchi kasblariga maxsus tayyorlash masalasiga, ta’lim oluvchi shaxsida kasbiy mahorat va layoqat sifatlarini shakllantirishga alohida e’tibor berilmoqda.

Kasbiy mahorat deyilganda bitiruvchining yuqori darajadagi kasbiy ko'nikma va malakalarini egallaganligi tushuniladi, u shaxsning mehnat bozorida egallayotgan kasbi bo'yicha raqobatbardoshlik darajasida o'z aksini topadi. Kasbiy mahorat ishchi kuchlarining yuqori darajada moslashuvchanligini va yangiliklarni tez o'zlashtirishi, yangi ishlab chiqarish sharoitlariga oz vaqt ichida o'ta olishi, faoliyat sohasini mustaqil tanlay olishi kabi sifatlar bilan belgilanadi.

Kasbiy mahorat va layoqat shaxsning shunday sifatlariki, ular bo'lajak mutaxassisning hayotiy va mehnat muvaffaqiyatlarini belgilab beradi. Mustaqil Respublikamizda ta'limni rivojlantirishning yangi bosqichida kasbiy pedagogika fanining asosiy vazifasi sifatida jahon talablari darajasida yangilanib borayotgan ishlab chiqarish sharoitlariga moslasha oladigan, mamlakatimiz iqtisodiyotini buyuk davlat darajasiga ko'taradigan mutaxassislarni tayyorlash, va bu jarayonda asosiy omil sifatida beriladigan axborotlar hajmini emas, balki ijodiy yondoshuvni shakllantirish, mustaqil fikrlash va tatbiq qilish sifatlarini tarbiyalashga e'tibor qaratish lozim. Shu sababli bugungi kunda barcha fan sohalari bo'yicha, jumladan kasb ta'limiga oid darsliklar, o'quv qo'llanma va tavsiyalarning yangi avlodini yaratish muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Bu o'rinda kasb ta'limiga bo'lgan e'tiborning ortib borayotganligini quyidagilar bilan izohlash mumkin:

- ta'lim islohotlari natijasida litsey, kollej va boshqa shu kabi yangi turdagi o'quv muassasalarining shakllantirilishi va rivojlanishi;

- oliy o'quv yurtlarida kasb ta'limi bo'yicha alohida bo'lim va fakultetlarning tashkil etilishi;

- kasbiy pedagogikaning boshqa fanlar bilan yanada jipsroq bog'lanib borishi, istiqbolda amalga oshirilishi ko'zda tutilgan, bilim sohalari tutashuvida yangi konsepsiya va nazariyalarning yuzaga kelishi;

- kasbiy ta'lim muassasalarining aholiga ta'lim xizmatlarini ko'rsatish turlarining ortib borishi, o'z bazasida tayyor mahsulot ishlab chiqarish va unga xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yishi;

- mehnatni tashkil qilishning ilg'or shakllarini joriy etishi va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997 yil 29 avgustdagi IX sessiyasida qabul qilingan «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» asosida O‘zbekiston Respublikasi taraqqiyotida xalqning boy ma’naviy salohiyati va umuminsoniy qadriyatlariga hamda hozirgi zamon madaniyati, iqtisodiyoti, ilmi, texnikasi va texnologiyasining so‘nggi yutuqlariga asoslangan mukammal ta’lim tizimi barpo etilmoqda. Ta’limning «O‘zbek modeli» dunyoga keldi, bu model xalqaro miqyosda eng obro‘li mutaxassislar tomonidan tan olinmoqda.

O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi olish maqsadida har kim umumiy o‘rta ta’lim asosida akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o‘qishning yo‘nalishini ixtiyoriy ravishda tanlash huquqiga ega.

Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari egallangan kasb-hunari bo‘yicha ishlash huquqini beradigan hamda ta’limni navbatdagi bosqichda davom ettirish uchun asos bo‘ladigan o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi beradi.

Akademik litsey o‘quvchilarning intellektual qobiliyatlarini jadal o‘stirishni, ularning chuqur, tabaqalashtirilgan va kasblarga yo‘naltirilgan bilim olishlarini ta’minlaydigan uch yillik o‘rta maxsus o‘quv yurtidir.

Kasb-hunar kolleji o‘quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, mahorat va malakasini chuqur rivojlantirishni, tanlangan kasblari bo‘yicha bir yoki bir necha ixtisos olishni ta’minlaydigan uch yillik o‘rta masus, kasb-hunar o‘quv yurtidir.

«Ta’lim to‘g‘risida»gi qonun va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”ni amalga oshirishning asosiy maqsadi: o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi o‘quv yurtlarida tubdan islox qilingan, o‘tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to‘la xalos etilgan ta’lim asosida, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma’naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash.

Ushbu maqsadni, amalga oshirish quyidagi vazifalarni hal etish orqali bajariladi:

- «Ta’lim to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq, o‘rta maxsus, kasb-hunar talimi tizimini islox qilish, davlat va nodavlat o‘rta maxsus,

kasbhunar ta'lim muassasalari hamda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi va kadrlar tayyorlash sohasida raqobat muhitini shakllantirish negizida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim tizimini yagona o'quv-ilmiy-ishlab chiqarish majmui sifatida izchil rivojlantirish orqali ishchi-mutaxassislar tayyorlashni ta'minlash;

-o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi va o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan mutaxassislar tayyorlash tizimini jamiyatda amalga oshirilayotgan yangilanish, rivojlangan demokratik huquqiy davlat qurilishi jarayonlariga moslash;

-o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan mutaxassislar tayyorlash tizimi muassasalarini oliy ma'lumotli, yuqori malakali mutaxassislar bilan ta'minlash, pedagogik faoliyatning nufuzi va ijtimoiy maqomini ko'tarish;

-o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan mutaxassislar tayyorlash tizimi va mazmunini mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti istiqbollariidan, jamiyat ehtiyojlaridan, fan, madaniyat, texnika va texnologiyaning zamonaviy yutuqlaridan kelib chiqqan holda qayta qurish ;

- uzluksiz ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimiga byudjetdan tashqari mablag'lar, shu jumladan chet el investisiyalari jalb etishning real mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

- kadrlar tayyorlash sohasida o'zaro manfaatli xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Kasb-hunar kollejlari jihozlanganlik darajasi, pedagogik tarkibning tanlanganligi, o'quv jarayonining tashkil etilishi jihatidan yangi tipdagi ta'lim muassasalari hisoblanadi. Ular bir yoki bir necha zamonaviy kasb-hunarni egallash hamda tegishli o'quv fanlaridan chuqur nazariy bilim olish imkonini beradi.

Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarda ta'lim olish o'quvchilarga o'z bilimlarini chuqurlashtirish va tanlagan ixtisosliklariga ega bo'lishni ta'minlaydi.

Uzluksiz ta'lim tizimida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi quyidagi talablar asosida tashkil etiladi va rivojlantiriladi:

- akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari faoliyat ko'rsatishining normative bazalarini ishlab chiqish va joriy etish;

soha uchun oliy ta'lim muassasalarining, ishlab chiqarish, fan va madaniyat sohasining mutaxassislarini jalb etgan holda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlashni, shu jumladan chet ellarda tayyorlash va qayta tayyorlashni tashkil etish;

- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv muassasalari uchun ta'lim va kasbhunar dasturlari, o'quv-uslubiy majmualar ishlab chiqish;

- akademik litseylarning o'quvchilari mehnat faoliyati ko'nikmalarini egallashlari uchun ixtisoslashtirilgan dasturlar ishlab chiqish va joriy yetish;

- kasb-hunar kollejlarda tayyorlanadigan mutaxassislarga nisbatan ixtisos va kasb- hunar, malaka talablarining ro'yxatini ishlab chiqish.

4.2-§. PedagogikfaoliyatE.A.Klimovningkasblartuzilmasidagi “inson-inson” yo'nalishigaxosekanligi.

Kasb —
hunarto'g'risidaharxilmunosabatlarhosilbo'lishiningasoisabablaridanbiri —
bumaktabo'quvchilaridakasbtanlashjarayonidaturlixilmotivlarningnamoyonbo'lishi
dir. Motivlaro'rtasidagikurashularninguyokibuqarorgakelishlarigasababbo'ladi.
Bizningcha,

voqelikkaonglimunosabatdabo'lishob'ektivvaqat'iyqarornikeltiribchiqaradi.

Motivlaro'rtasidagikurashularninguyokibuqarorgakelishlarigasababbo'ladi.
Bizningcha,

voqelikkaonglimunosabatdabo'lishob'ektivvaqat'iyqarornikeltiribchiqaradi.

A.V.Krutetskiyo'spirinlardauchrashimumkinbo'lganmotivlardanquyidagilar
nialohidata'kidlabo'tadi:

- 1) biroro'quv faniganisbatano'spirinningqiziqishi,
- 2) vatangafoydakeltirishistagi (o'zlariningindividual —
psixologikxususiyatinivaqobiliyatlarinihisobgaolganholda),
- 3) shaxsiyqobiliyatini ro'kachqilibko'rsatish,
- 4) oilaviyan'analargarioyaqilish (vorislik),
- 5) do'stlarivao'rtoqlaridano'rnakolganligi,

6) ishjoyining va o'quvyurtining uyg'ayiqinligi,

7) moddiy ta'minlanganlik,

8)

o'quvyurt ko'rishining chiroyliligi yoki unga joylashishning osonligi singarimotivlar
dir.

Bundantashqari, yoshlarda boshqaturladagi motivlar ham mavjud bo'ladi. Ular qatoriga shaxsning birorkasbga, fanga moyilligi, o'zoldiga qo'ygan maqsadi, uning aintilishi, qunti, kasb to'g'risidagi ma'lumoti, uning sihat – salomatligi, asab tizimining xususiyati va temperamentining xususiyatlarika bimotoivlarni sanab o'tish mumkin. Biroq, motivlarning boshqaxillari ham uchraydi. Lekin holatning o'zgarishiga qarab ulardan unisi yoki buni sibosh maqsadga aylanturadi.

Mazkur holatni tadqiqatgani yirik psixolog E.A. Klimov o'spirinlarka sbtanlashke zida; birinchidan, birorkasbning “nufuzli ekanligiga” bahs borishdagi dogmalarga asoslanish, ikkinchidan, kasbgauzoq vaniqtasavvurgabinoan bah o'berish, uchinchidan, birorkasbega sibo'lmish kishiganisbatani jobiyyokisalbiymunosabatdabo'lishni tegishlikasbgako'chirish,, to'rtinchidan, kasbning oddiy kundalik tomonini nazarpisand qilmasdan, uning tashqitomoniga, sirtigama hliyo bo'lish, beshinchidan, o'rtoqlarining ta'siri ostida “kompaniya uchun” kasbtanlashka bixatoliklarga duch kelishim umkinligini ta'kidlab o'tadi.

O'spirinlarka sbtanlashtog'risidagi yaqqoltasavvuriga egabo'lmaganliklari boisdanko'proqxatogayo'lqo'yadilar.

Tanlanganiyokitanlanishiz ar bo'lgan kasb bundan qanday shaxs fazilatlarining talabqili shini tushunibetmaydilar.

Ular o'zlayoqatlarini oqilonabaholashga qurbietmaganligi uchun uyokibukasbniegalla gandaqanday tezlikdava aniqlikdaharakat qilishligini,

sezish va idrok qilish xususiyatlarini,

asab tizimining muvofiqlashishim umkinligini bilmaydilar.

Shuning uchun yuqoridagi bayon qilibo'tilgan xatolarga yo'lqo'yadilar.

Biroq hozirgi davrda bunday ko'ngilsiz holatlarning oldini olish imkoniyatlar mavjud.

Buning uchun quyidagi pedagogik

psixologik va ijtimoiy xususiyatli umumiy tomonlarga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiq.

- 1) Kasblarni o'rganish metodlarini ishlab chiqish, ularni tasniflash va lo'ndaqilib fodalash.
- 2) O'qituvchining kasb maorifi yuzasidan tashviqot ishlarini olib borish, o'qituvchilar bilan kasbga doir individual konsultatsiyalar – maslahatlar uyushtirish, o'spirin va uning otasiga o'lasib bilan kasbga yo'naltirish metodikasini birgalikda ko'zdan kechirish.
- 3) O'spirinlarni kasbning asosiy guruhlari, turlari bilan yaqindan tanishtirish; muayyan kasbga o'ldiga qo'yiladigan shaxsning fiziologik, psixologik fazilatlarini hamda kasb o'rganishning yo'llari bilan tanishtirishni tashkil qilish.
- 4) Mehnatning imidarlari da o'quvchilarda dastlabki kasbiy tayyorgarlikni yuzaga keltirish va uning sifatini yanada ko'paytirish – muhabbat uyg'otish.
- 5) Psixodiyagnostik va kasb tanlashga doir metodlarni amaliyotga tatbiq qilishga moslashtirilgan turlarini ishlab chiqish.
- 6) Tuman va shaharlarda zamontalabiga javob beradigan kasb tanlash markazlarini jori qilish.
- 7) Kasb tanlashni tashviqot qilish yuzasidan o'spirinlarni ommaviy axborot vositasi yordamida tanishtirish va ularni psixologik jihatdan tayyorlash kabilar.

Hozirgi davrda tadqiqotchilar va amaliyotchilarning tomonidan kasb tanlashning metodlari va metodikalarini ishlab chiqilgan.

Kasblarning xususiyatlariga qarab tasniflash va ularni ma'lum tartibga solib, tizimliravishda tasniflashga erishilgan.

Ayniqsa,

E.A.Klimovning yaratgan sxemasiga o'rinda alohida ahamiyat kasb beradi.

Quyidagi kasb turlarini ta'vsiya qiladi.

1. Polizchi, chorvador, asallarichi, zootexnik, agronom, o'rmon barpoetuvchi – bionik mutaxassisligi "inson – tabiat".

2. Slesar, tokar, montyor, konstruktor, radiotexnik, injener – texnika mutaxassisligi “inson – texnika”.
3. Ofitsiant, sotuvich, hamshira, o’qituvchi, tarbiyachi, muhandistashkilotchi – sotsionometikmutaxassisligi “inson – inson”.
4. Bo’yoqchi, nusxako’chiruvchi, musiqachi, badiiybezovchiyokipardozlovchi, kompozitor, yozuvchirassom – artonomikmutaxassisligi “inson – badiiyobraz”.

E.A.Klimovinsonningtabiatbilanmunosabatgakirishishigamoslashgankasblar nibionikmutaxassisligi, insonning texnikabilanmunosabatdabo’lishinatijasidayuzagakeluvchikasblarnitexnikamutaxassisligi, insonninginsonbilanmuomalasiyorqalivujudgakelgankasb – hunarlarnisotsionomikmutaxassisligivanihojatinsonnibadiiyobrazlaryaratishgaundovchikasblarniarthonomikmutaxassisligidebatayodi.

Oddiyroqtildaifodalaganda:

- a) insonnibadiyatgaxizmatqildirishgamo’ljallangankasblar;
- b) insonnitetexnikagaxizmatqildiruvchikasblar;
- v) insonniinsonxizmatigamoslashtirilgankasblar;
- g)

insonnibadiiyobrazlarustidaishlashgaundovchikasblarsingariturlargaajratishmumkin.

Lekinmazkurkasblartasnifimavjudbarchakasblarnibirma – birsanabo’tishnio’zoldigamaqsadqilibqo’ymaganligisababli, ularningko’pchiligio’zifodasinitopmagan.

Kasbtanlashgayo’llanmaberishningvaunitashviqotqilishningusullaridanbiri – ko’rgazmalivositalar, fotostendlar, kitoblarko’rgazmasi, yoshrassomvatabiatshunoslarijodiyfaoliyatiningmahsulotininamoyishqilish, naqqoshlarijodiyfaoliyatiningmahsulotininamoyishqilish, naqqoshlarvatexnikato’garagiishlariniko’rgazmalargaqo’yishdir. Bundantashqari, muzeylarga ekskursiyalaruyushtirishorqalivyokibukasbganisbatanqiziqishnivujudgakeltirishmu

mkin. O'spirinlardahosilbo'ladiganpraksik (lazzatlanish, rohatlanish) hislarkasbgamehrinioshiradivaunganisbatanmustahkamlaydi.

PsixologM.G.Davletshinkasbtanlashniuchbosqichdankelibchiqqanholda (kasbmaorifi, kasbiymaslahat, kasbgayo'naltirish) shaxsningkasb – hunarga yaroqliligi (layoqati)ningichkitomonlariniochishgaharakatqiladi:

a) kadrtnlashdavridashaxsningumumiyyaroqliligi (layoqati);

b) kasb – hunartanlashdauningqaysikasbturigaloyiqligi;

v)

kasbgao'rgatishdashaxssifatlarinishakllantirishimkoniyatiningmavjudligihaqidagis avollarga javobolishgaintiladi.

Muallifningfikricha,

o'spirinningkasbgayaroqliliginianiqlagandauchmuhimnarsagae'tiborqilishmaqsadg amuvofiqlidir:

- kasbgamunosabat,
- qobiliyat,
- ko'nikmavamalakalar.

Odamningkasbgayaroqliliginianiqlashdauningqiziqishi, irodasi, qobiliyati, maxsusbilimi,

ko'nikmalarningjipsaloqasiniifodalaganholdaolibqarashoqilonayo'ldir.

Yuritilganmulohazalardan ko'rinihturibdiki, kasb – hunarto'g'risidaaxborot, kasbhaqidamaslahatvositalarionglikasbtanlashuchun etarliemas.

Shuninguchuno'spirino'quvchilarningbilishfaoliyatiniifaollashtirish,

ularnimustaqilbilimolishgao'rgatishkasbtanlashdao'zkuchinimuayyanfaoliyatdasin

abko'rishgaimkoniyatyaratadi.

Lekinbubilankifoyalanish,

qanoathosilqilishshartemas, balkiboshqayo'lvavositarniqidirish, izlashdarkor.

Mehnatpsixologiyasinamoyondalarikasbtanlashningo'zgachausullarinitavsiy aqilmoqdalar. Jumladan, barchafanlarni o'qitishda

politexnikxususiyativaxossasinichuqurlashtirish;

tabiiy –

matematiksohadagifanlardaatrofdagiishlabchiqarishdanob'ektsifatidafoydalanish;

ijtimoiyturkumdagifanlarnio'qitishdao'lkashunoslikmateriallariniqo'llanganholda

faoliyatuyushtirish o'quvchilarning kasbga nisbatan qiziqishini o'rttirish va mehnat qilis-
hga ularni axloqantayyorlash; fanasolarini egallashda kasbhaqida
axborotlar berib borish;

mehnat sohalari to'g'risida kasbtanlovchi g'amustaqil tanishish sharoitini yaratishdir.

O'quvchilarni professionogramma bilan tanishtirishdabosh maqsad quyidagi
tarkibiy qismlarni, jihatlarni o'z ichiga qamrab oladi:

a) asosiy mehnat qurollari – kasbtanlovchining diqqati, shidoati, fikr – hayoli –
shu qurollarga qaratilgan vayo' naltirilgan bo'lishi kerak;

b) asosiy mehnat operatsiyalari:
mehnat qurol bilan qanday faoliyatni amalga oshirishimkoniyatini mavjudligini aniqlash va
aqayisohalarda ishlatish mumkinligini bilish;

ishlab chiqarish jarayonidagi operatsiyalarning rolini to'g'ri tasavvur qila olish;

operatsiyalarning rolini to'g'ri tasavvur qila olish;

operatsiyalarning yangi variantlarini qidirish va kashf qilish uchun harakat qilish;

v) asosiy qurollar va vositalar: qo'laslahalaridan – slesar, xirurg, skripkachi,
g'ijjakchi, kamonchaluvchikabi kasb bulari foydalanadi;

g) mehnat sharoitlari: kasbtanlovchini o'rab turgan tabiiy muhit va sharoitlar,
kishilar va hokazo.

Yuqoridagi mulohazalaridankelib chiqqan holda, o'spirinlarning qiziqishi,
mayli, ehtiyoji, iqtidori, qobiliyati,
ko'nikmasi va malakasini hisobga olingan holda kasbtanlashgato'g'ri yo'naltirish mamlak
attaraqqiyoti uchun puxta zamin hozirlaydi. Buhaqda

“Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi” daibratli fikrlar bajarilgan.

Amaliy psixologiya ning bugungi kundagi eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri
layoqat kurtaklarini ilkyoshlikdan aniqlash,

intellekt darajasiga ko'ra shaxs qobiliyatlari yo'nalishini ochib berishdir.

Shuning uchun ham hozirda ko'plab intellekt testlari va qobiliyatlarni diagnostika qilishu
sullari ishlab chiqilgan va ular muvaffaqiyatli tarzda amaliyotda qo'llanmoqda.

Qobiliyatlarni o'lchash muammosi XIX asrning oxiri -
XX asrning boshlariga kelib bizchil hal qilinaboshlandi. Xorijda bunday ishlar Spirmen,

Bine, Ayzenk va boshqalar tomonidan o'rganildi. Ular qobiliyatlar va iqtidorni o'rganish uchun maxsus testlardan foydalandilar. Bu testlarning umumiy mohiyati shundaki, ularda topshiriqlar tizimi tobora qiyinlashib boruvchi testlar-topshiriqlar batareyasidan iborat bo'ladi. Masalan, Ayzenkning mashhur intellekt testi 40 ta topshiriqdan iborat bo'lib, u intellektual jarayonlarning kechishi tezligini o'lchaydi. Bu erda vaqt mezoni muhim hisoblanadi. Boshqa mualliflar sekin ishlash - qobiliyatsizlik belgisi emas deb, boshqacharok usullarni o'ylab topganlar. Ko'pchilik olimlar uchun, masalan, rus olimlari uchun qobiliyatni o'lchashning ishonchli mezoni - bu shaxs yutuqlarini va uning qobiliyatidagi o'zgarishlarni bevosita faoliyat jarayonida qayd etishdir. Rus olimi E.A. Klimov yoshlar iqtidorining yo'nalishini aniqlash maqsadida faoliyat va kasb - xunar sohalarini asos qilib olib, metodika yaratdi va uning «Professional - diagnostik so'rovnoma» deb atadi. Shunday qilib, u barcha kasblarni ularning yo'naltirilgan sohasiga ko'ra 5 toifaga bo'ldi:

P(T) - tabiat (usimlik, hayvonlar, mikroorganizmlar);

T - texnika (mashina, materiallar, energiyaning turlari) ;

Ch(O)- odam (odamlar guruhi, jamoalar);

Z (B)- belgilar (turli ma'lumotlar, belgili simvollar);

X (I)- badiiy, ijodiy obrazlar (tasviriy san'at, musiqa).

Temperament va faoliyatning individual xususiyatlari

Shaxsning individual xususiyatlari haqida gap ketganda, ularning tug'ma, biologik xususiyatlariga alohida e'tibor beriladi. Chunki aslida bir tomondan shaxs ijtimoiy mavjudot bo'lsa, ikkinchi tomondan - biologik yaxlitlik, tug'ma sifatlarni o'zichiga olgan substrat - individ hamdir. Temperament va layoqatlar individning dinamik - o'zgaruvchan psixik faoliyati jarayonini ta'minlovchi sifatlarini o'zichiga oladi. Bu sifatlarning ahamiyati shundaki, ular shaxsda keyin ontogenetik taraqqiyot jarayonida shakllanadigan boshqa xususiyatlarga asos bo'ladi. Odam temperamentiga aloqador sifatlarning o'ziga xosligi shundaki, ular odam bir faoliyat turidan ikkinchisiga, bir emotsional holatdan boshqasiga, bir malakalarni boshqasi bilan almashtirgan paytlarda reaksiyalarning egiluvchan va

dinamikligini ta'minlaydi va shu nuqtai nazardan karaganda *temperament* - shaxs faoliyati va xulqining dinamik (o'zgaruvchan) va emotsional - hissiy tomonlarini harakterlovchi individual xususiyatlar majmuidir.

Temperament xususiyatlari shaxsning ichki tuzilmasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularning namoyon bo'lishi uning konkret vaziyatlarga munosabatini, ekstremal vaziyatlarda o'zini qanday tutishini belgilab beradi. Masalan, inson turli vaziyatlarda o'zini turlicha tutadi: oliy o'quv yurtida talabalar safiga qabul qilganligi to'g'risidagi axborotni eshitgan bolaning o'zini tutishi, yoki hayotning ogir sinovlari (yaqin kishining ulimi, ishdan haydalanish, do'stning xoinligi kabi) paytida odam beixtiyor namoyon qiladigan reaksiyalari uning temperamentidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham ikkala vaziyatni ham kimdir og'ir-bosiqlik bilan, boshqasi esa o'zini yo'qotgudek darajada his-hayajon bilan boshidan kechiradi. Shuning uchun ham temperamentning shaxs shakllanishi va ijtimoiy muhitda o'ziga xos mavqeni egallashidagi ahamiyati juda katta. O'zini bosib olgan, hayot qiyinchiliklarini sabr-bardosh bilan ko'taradigan insonning odamlar orasidagi obro'si ham baland bo'ladi. Bu uning o'z-o'ziga nisbatan hurmatini ham oshiradi, ishga, odamlarga va narsalarga munosabatini takomillashtirib borishiga imkon beradi. Temperamentning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, u hayotiy voqealar va vaziyatlarni, jamiyatdagi ijtimoiy guruhlarni «yaxshi - yomon», «ahamiyatli - ahamiyatsiz» mezonlari asosida ajratishga imkon beradi. Ya'ni, temperament odamning ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan «sezgirligini» tarbiyalaydi, professional mahorat va kasb malakasining oshib borishiga yordam beradi.

Temperamental xususiyatlar aslida tug'ma hisoblansada, shaxsga bevosita aloqador va anglanadigan bo'lgani uchun ham ma'lum ma'noda o'zgarib boradi. Shuning uchun ham tug'ilgan chog'ida sangvinikka o'xshash harakatlar namoyon qilgan bolani umrining oxirigacha faqat shundayligicha qoladi, deb bo'lmaydi. Demak, har bir temperament xususiyatlarini va uning shaxs tizimga aloqasini bilish va shunga yarasha xulosalar chiqarish kerak.

Akademik I. Pavlov temperament xususiyatlarini belgilab beruvchi uch oliy nerv tizimi xossalarini ajratgan edi:

- **kuch**, ya' ninervtizimining kuchliko'zgatuvchilarta' sirigabardoshi, shungako'raodamlardagimehnatgayaroklilik, chidamkabisifatlarningnamoyonbo'lishi:
  - **muvozanatlashganlik**, ya' niasabdagitormozlanishvako'zgalishjarayonlarinin go'zaromutonosibli, shungako'ra, o'zinitutaolish, bosiqlikkabisifatlarvaulargateskarisifatlarningnamoyonbo'lishi;
  - **harakatchanlik**, ya' niko'zgalishvatormozlanishjarayonlaridagio'zaroalmashinishjarayoniningtezligi vaharakatchanligima'nosida.
- Quyidagirasmdanervjarayonlaribilantemperamenttiplario'rtasidagio'zarobog'liqlik asosidatemperamenttiplariaksettirilgan.

6 - rasm

N E R V S I S T E M A S I N I N G T I P L A R I

Muvozanatlashgan	muvozantsiz	inert	Kuchsiz
------------------	-------------	-------	---------

sangvinik	xolerik	flegmatik	Melanxolik
-----------	---------	-----------	------------

T E M P E R A M E N T

Shunday qilib, asab tizimi bilan bog'liq individual sifatlarni bilish shart, chunki ular bevosita mehnat va o'qish jarayonlarini har bir inson tomonidan, uning manfaatlariga mos tarzda tashkil etishga xizmat qiladi. Asabga bog'liq bo'lgan tabiiy xususiyatlarmizni ham umuman o'zgarmas deb aytolmaymiz, chunki tabiatda o'zgarmaydigan narsaning o'zi yo'q. Shuning uchun ham oxirgi yillarda o'tkazilayotgan tadqiqotlarda shaxs tizimida shunday ma'kul, «hayotiy ko'rsatgichli» xususiyatlar tizimini o'rganilmoqda va unda temperamentga aloqador sifatlarni ham nazarda tutilmoqda. Masalan, V.S. Merlin temperamentning psixologik tasnifi va ularning hayotiy vaziyatlarda namoyon bo'lishini boshqarish masalasida ko'p ishlar qilgan. Uning fikricha, insonda mavjud bo'lgan faollik, bosiklik, emotsional tetiklik, hissiyotlarning tezda namoyon bo'lishi va

o'zgaruvchanligi, qayfiyatning turgunligi, behalovatlilik, ishchanlik, yangi ishga kirishib ketish, malakalarning tez hosil bo'lishi kabi qator sifatlar asosida shaxsdagi o'sha ekstroversiya va introversiya xossalari yotadi va ularni ham o'zgartirish va shu orqali temperamentni boshqarish mumkin.

Shulardan kelib chiqqan xolda shaxsning mehnat qilish uslubini tanlash va professional mahoratni ustirishda ayni shularga e'tibor berish kerak. Masalan, ba'zilar xoleriklarga o'xshash qiziqkon, tezkor bo'lishadi. Uning mehnat jarayonidagi ishini kuzatadigan bo'lsak, faollik, ishni tez bajarishga layoqat ijobiy bo'lsa, uning sifati, chala tashlab ketish havfi, ba'zi tomonlariga yuzaki qarashi kishini uylantiradi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, hayotda sof temperament ham bo'lmaydi va u yoki bu temperament tipi juda yaxshi ham emas. har bir tipning o'ziga xos nozik, kuchsiz tomonlari va shu bilan birga kuchli, ijobiy tomonlari ham bo'ladi.

Harakter va shaxs

Kundalik hayotimizda tilimizda «harakter» so'zi eng ko'p ishlatiladigan so'zlardan. Uni biz doimo birovlariga baho bermoqchi bo'lsak, ishlatamiz. Bu so'zning ma'nosini olimlar «bosilgan tamg'a» deb ham izoxlashadi. Tamg'alik alomatlarini nimada ifodalanadi o'zi?

Harakter - shaxsdagi shunday psixologik, sub'ektiv munosabatlar majmuiki, ular uning borlikka, odamlarga, predmetli faoliyatga hamda o'z- o'ziga munosabatini ifodalaydi. Demak, «munosabat» kategoriyasi harakterni tushuntirishda asosiy hisoblanadi. B.F. Lomovning ta'biricha, harakter shaxs ichki dunyosining asosini tashkil etadi va uni o'rganish katta ahamiyatga ega. Munosabatlarning harakterdagi o'rni xususida fikrlar ekan, V.S.Merlin ularning mazmunida ikki komponentni ajaratadi:

a) **emotsional - kognitiv** - borlik muhitning turli tomonlarini shaxs qanday emotsional his qilishi va o'zida shu olamning emotsional manzarasini yaratishi;

b) **motivatsion - irodaviy** - ma'lum harakatlar va xulqni amalga oshirishga undovchi kuchlar. Demak, bizning munosabatlarimiz ma'lum ma'no va mazmun

kasb etgan munosabatlar bo'lib, ularning har birida bizning hissiy kechinmalarimiz aks etadi va karakterimiz namoyon bo'ladi.

Mashhur rus olimi , psixologiya fanining metodologiyasini yaratgan S.L. Rubinshteyn shaxsning o'ziga xosligi va karakterologik tizimda uchta asosiy tuzilmalarni ajratgan edi;

Munosabatlar va yo'nalish shaxdagi asosiy ko'rinishlar sifatida - bu shaxsning hayotdan nimani kutishi va nimani xoxlashi.

Qobiliyatlar ana shu tilak-istaklarni amalga oshirish imkoniyati sifatida - bu odamning nimalarga qodir ekanligi.

Harakter imkoniyatlardan foydalanish, ularni kengaytirishga qaratilgan turg'un, barqaror tendentsiyalar, ya'ni bu odamning k i m ekanligi.

Bu nuqtai nazardan karaganda ham, harakter shaxsning «tanasi», borligi, konstitutsiyasidir. Harakterning boshqa individual-psixologik xususiyatlardan farqi shuki, bu xususiyatlar ancha o'zgaruvchan va dinamik, orttirilgandir. Shuning uchun ham maktabdagi ta'limdan oliy o'quv yurtidagi ta'limga utish faktining o'zi ham o'spirinda ma'lum va muhim o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Harakter muammosini ilmiy o'rganishda B.M.Teplov, S.Merlin, E.A.Klimovlarning tadqiqotlari ahamiyatlidir. Chunki ularning tadqiqotlarida o'qish, sport, mehnat faoliyatlarida shaxsning harakat usullarining individual farqlari masalasi ko'rsatib berilgan.

Umuman, koneret shaxs misolida olib karaydigan bo'lsak, har bir alohida ob'ektlar, narsalar, hodisalarga mos tarzda harakterning turi qirralari namoyon bo'lishining guvoxi bo'lishimiz mumkin. Masalan, uyda (katta o'zbek oilasi misolida oladigan bo'lsak) katta yoshli ota-onalar oldida o'ta bosiq, ko'nuvchan, har qanday buyurilgan ishni e'tirozsiz bajaradigan kishi, o'z kasbdoshlari orasida doimo o'z nuqtai nazariga ega bo'lgan, gapga chechan, kerak bo'lsa, qaysar, dadil bo'lishi, ko'chada jamoatchilik joylarida beg'am, loqayd, birov bilan ishi yo'q kishiday tuyulishi, o'ziga nisbatan esa o'ta talabchan, lekin egoist, o'z-o'ziga bahosi yuqori bo'lishi mumkin. Demak, harakterning psixologik tizimini tahlil qiladigan bo'lsak, uning borliqdagi ob'ektlar va predmetli faoliyatga nisbatan

amalga oshirish maqsadga muvofikdir. Shuning uchun ham psixologiyada harakterning quyidagi tizimi e'tirof etiladi:

Mehnat faoliyatida namoyon bo'ladigan harakterologik xususiyatlar - mehnatsevarlik, mehnatkashlik, tashabbuskorlik, ishga layoqat, ishga qobillik, mas'uliyat, dangasalik, qo'nimsizlik va boshqalar.

Insonlarga nisbatan bo'lgan munosabatlarda namoyon bo'ladigan harakterologik sifatlar - odoblilik, mehribonlik, takt, jonsaraklik, dilgirlik, muloqotga kirishuvchanlik, altruizm, g'amxurlik, raxm-shafqat va boshqalar.

O'z-o'ziga munosabatga aloqador harakterologik sifatlar - kamtarlik, kamsuqumlilik, mag'rurlik, o'ziga bino qo'yish, o'z-o'zini tanqid, ibo, sharmu - hayo, manmansirash va boshqalar.

Narsalar va hodisalarga munosabatlarda namoyon bo'ladigan xususiyatlar - tartiblilik, oqillik, saronjom-sarishtalik, qo'li ochiqlik, ziqnalik, tejamkorlik, pokizalik va boshqalar.

Yuqorida sanab o'tilgan sifatlar aslida shaxsning hayotdagi yo'nalishlaridan kelib chiqadi. Chunki yo'nalish - odamning borliqqa nisbatan tanlovchan munosabatining aks etishidir. Bunday yo'nalish turli shakllarda namoyon bo'ladi: diqqatlilik, qiziquvchanlik, ideallar, maslaklar va hissiyotlarda.

Harakter - tarixiy kategoriya hamdir. Buning ma'nosi shuki, har bir ijtimoiy-iqtisodiy davr o'z kishilarini, o'z avlodini tarbiyalaydi va bu tafovut odamlardagi harakterologik xususiyatlarda o'z aksini topadi. Masalan, o'tgan asr o'zbeklari, XX asrning 50-yillaridagi o'zbeklar va mustaqillik yillarida yashayotgan o'zbeklar psixologiyasida farq avvalo ularning harakterologik sifatlarida aks etadi. Aminmizki, XXI asrning yosh avlodlari yanada zukkoroq, irodaliroq, ma'rifatli va ma'naviyatliroq bo'ladi. Mamlakatimizda hozirgi kunda amalga oshirilayotgan say'i-harakatlar yangi asr avlodining ruhan va jismonan sog'lom bo'lishiga zamin yaratmoqda.

Harakter xususiyatlarining nimalarda namoyon bo'lishi, ularning belgilari masalasi ham amaliy jihatdan muhimdir.

Avvalo karakter insonning *hatti - harakatlari va amallarida* namoyon bo'ladi - odamning ongli va maqsadga qaratilgan harakatlari uning **k i m** ekanligidan darak beradi.

Nutqining xususiyatlari (baland tovush bilan yoki sekin gapirishi, tez yoki bosiqliqi, emotsional boy yoki jonsiz) ham karakterning yo'nalishini belgilaydi.

Tashqi qiyofa - yuzining ochiq yoki tund ekanligi, ko'zlarining samimiy yoki joxilligi, qadam bosishlari - tez yoki bosik, mayda qadam yoki salobatli, turishi - viqorli yoki kamtarona, bo'larning hammasi karakterni tashqaridan kuzatib o'rganish belgilaridir.

Bundan tashqari ilm olamida juda ko'plab urinishlar bo'lgan. Ularda odamning turli tabiiy, tug'ma xususiyatlariga karakterni bog'lashga urinishlar bo'lgan. Masalan, *fizionomika* odam yuz qirralari va ularning bir-biriga nisbati orqali, *xiromantiya* - qo'l barmoqlari va kaftdagi chiziqlar orqali, ko'z rangi va qarashlar, soch va uning xususiyatlari orqali o'rganishga harakat qilingan. Juda katta shov-shuvga ega bo'lgan Ch. Lombrozo, E. Krechmer, U. Sheldonlarning *konstitutsion nazariyalari* shaxs karakterini uning tashqi ko'rinishi, tana tuzilishi bilan bog'lab tushuntirishga o'ringan. Bu nazariyalar juda qattiq tanqidga ham uchragan, lekin keltirilgan material, korrelyatsion tahlillar ma'lum jihatdan individual xususiyatlardagi tug'ma, mavjud sifatlar bilan karakterologik sifatlar o'rtasidagi bog'liqlik borligini isbot qilolgani uchun ham bu nazariyalar shu vaqtgacha o'rganiladi.

Lekin karakter va uning rivojlanishi, namoyon bo'lishi uchun umumiy qonuniyat shuki, u tashqi muhit ta'sirida, turli xil munosabatlar tizimida shakllanadi va sharoitlar o'zgarishi bilan o'zgaradi. Har bir kasb-hunar o'zining talablari majmui - professogrammasiga egaki, u shu kasb bilan shug'ullanayotganlardan o'ziga xos psixologik qirralar va xossalar bo'lishini taqozo etadi (psixometriya). Shuning uchun ham vrachning, o'qituvchining, muhandisning, harbiylarning, artistlarning va boshqalarning professional sifatleri haqida alohida gapiriladi. Ana shu kasb sohiblari, ularning ish mobaynida ko'rsatadigan individualligi ichida esa karakterologik o'ziga xoslik katta

ahamiyatga ega va buni nafaqat shaxsning o'zi, balki uni o'rab turgan boshqalar ham yaxshi bilishlari kerak.

E.A.Klimovning fikriga ko'ra, pedagoglik kasbi "inson-inson" tipidagi mutaxassisliklar qatoriga kiradi va bunday kasbega siyosiyat va qobiliyatlarni egallagan bo'lishi kerak: boshqarish, o'qitish, tarbiyalay olish; boshqa odamning layoqlik va tushunish; onglilik, keng bilim va saviyaga egalik; nutq madaniyatini egallaganlik; kishilarga nisbatan hushyor, ularning ruhiy olini ko'z oldiga keltirib o'ladigan; bolani kelajakda yaxshidam bo'lib ulg'ayishiga shonuvchi; qayg'udosh, boshqaning tashvishlariga sherik bo'la o'ladigan; kuzatuvchanlik qobiliyatiga ega; xalq, jamiyatni shogird; o'z gachavaziyatlarda ham muammoni hech imini topa o'ladigan; o'zini tutib olish qobiliyati.

4.3-§. Pedagogning kasbiyo'z-o'zini anglashi.

Pedagogshaxsiyatlarining kasbiy ahamiyati

Kasbiy o'zlikni anglash sohasini korreksiyalash

Klassifikatsiya – bu narsa va hodisalarning anglangan tartibi bo'lib, ularni biror bir muhim belgisi bo'yicha turlarga ajratishdir. O'quvchilar turli klassifikatsiyalar bilan botanika, zoologiya, ona tili va boshqa fanlarni o'rganishda tanishib chiqishgan hamda uning qulayligini baholashgan. Xuddi shunday kasblar olamida ham klassifikatsiyadan to'g'ri va o'rinli foydalanish hozirgi kunda yer yuzida mavjud bo'lgan 40 mingdan ziyod kasb va mutaxassisliklar ichidan har yili taxminan 500 tasi yo'qolib va yana xuddi shuncha yangilari paydo bo'lib borayotgan vaziyatda o'quvchi «aynan o'zining kasbi» va u haqida avvaldan ma'lumotlar olish, zamonaviy ishlab chiqarish sohalari bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo'ladi.

Kasb klassifikatsiyasi turlari bilan o'quvchilarni tanishtirishdan oldin kasb klassifikatsiyasi uchun asos qilib tanlangan belgiga bo'lgan talablarni o'quvchilarga aytib o'tilishi lozim, chunki klassifikatsiya uchun kasblarning

xohlagan belgilarini olish mumkin emas. Kasb klassifikatsiyasi uchun asos qilib tanlangan belgi quyidagi talablarga javob berishi kerak:

Talablardan belgi faqat bitta talabgagina javob bera olmasa ham bu kasb belgini klassifikatsiya qilish uchun asos qila olmaymiz. O'quvchilar e'tiboriga kasblarning beshta belgisi (mehnat nomi; mehnat xarakteri; mehnat mahsuloti; mehnat qilish uchun talab etiladigan bilim, ko'nikma, malaka darajasi; kasblarni mamlakat xo'jaligining biror sohasiga tegishli bo'lishi) havola etiladi.

Ular har bir kasb belgisidagi kamchilik, ya'ni kasb klassifikatsiyasi uchun tanlanayotgan belgilarni to'rtta talabdan qaysi biriga javob bera olmasligini aniqlashlari lozim. Bu interfaol o'yin mashhur «Breyn ring» yoki «Nima, qaerda, qachon?» o'yinlari ko'rinishida tashkil etilishi va olib borilishi mumkin. Bunda boshlovchi va komandalar ishtirok etishadi hamda o'yin bir necha raundlardan iborat bo'ladi. Hamma raundlar o'ynab bo'lingandan so'ng guruhlar to'plagan ballari hisoblanadi va g'oliblar aniqlanadi. Xususan, nechtasi aynan to'g'ri javobga mos kelganligi va nechtasi to'g'ri javobga ancha yaqin bo'lganligiga e'tibor beriladi. Ushbu interfaol usul orqali o'quvchilarning kasblar olami haqidagi bilimlari tashxis qilish va shu bilan birga o'yin jarayonida to'liq va noaniq bo'lgan tasavvurlarini to'ldirish, to'g'rilash imkoni paydo bo'ladi.

O'quvchilarda narsa va hodisalarning muhim va nomuhim, birlamchi va ikkinchi darajali belgilarini aniqlay olish va ajrata olish malakasini shakllantirish, ma'lumotlarni analiz-sintez qilish, mantiqiy fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish mumkin bo'ladi.

Kasbga yo'naltirish ishlarini olib borish psixolog ishining muayyan qismi sifatida. Kasbga yo'naltirishdan asosiy maqsad o'sib kelayotgan yosh avlodni ongli va mustaqil ravishda kasb tanlashga tayyorlashdan iborat bo'lib, bu jarayon shaxsning bo'lg'usi kasbiy faoliyat sub'ekti sifatida shakllantirishini nazarda tutadi hamda uning bozor iqtisodiyoti munosabatlariga moslashib borishiga ko'maklashadi. Kasbga yo'naltirishga yoshlarning kasbni erkin va mustaqil tanlashining ilmiyamaliy tizimi sifatida qaralishi lozim. Bunda har bir shaxsning individual xususiyatlarini hisobga olish, xalq xo'jaligi manfaatlari

nuqtai nazaridan mehnat zahiralari bilan to'laqonli ta'minlash zarurati kabi omillarni e'tiborda tutish joizdir.

O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish tizimining asosiy tarkibiy qismlari quyidagi faoliyatlardan iborat:

- o'z ichiga kasbiy targ'ibot va tashviqotni olgan kasbiy ma'rifat (kasbiy axborot);
- u yoki bu soha, kasbga bo'lgan shaxs qiziqish va qobiliyatlarining birlamchi kasbiy diagnostikasi;
- kasb tanlashda mutaxassislar tomonidan individual, guruhiy yordam ko'rsatishga qaratilgan kasbiy konsultatsiya;
- ko'proq muvaffaqiyatga erishishi mumkin bo'lgan kasbni tanlab olishga qaratilgan kasbiy tanlov;
- ishlab chiqarish amaliyoti jarayonida amalga oshiriluvchi ijtimoiy-kasbiy adaptatsiya (moslashuv);
- tanlangan kasbni o'rganish jarayonida burch, mas'uliyat, kasbiy or-nomus, oriyat hislarini o'quvchilarda shakllantirishga qaratilgan kasbiy tarbiya.

Ular ichidan kasbiy ma'rifat (kasbiy axborot) o'quvchilarga kasblar olami, kasblarning belgi va xususiyatlari, kasb klassifikatsiyasi, kasblar professiogrammasi, hududning qaysi kasblarga ehtiyoji borligi to'g'risidagi axborotlarni berishdan iborat bo'lib, ular asosida o'quvchi o'zini qiziqtirgan, jamiyat uchun zarur bo'lgan kasbni tanlaydi.

Ushbu ma'lumotlar ichidan kasb klassifikatsiyasi alohida ahamiyatga ega bo'lib, uni qanchalik aniq va mukammal o'zlashtirib olganligi o'quvchini ulkan kasblar ummonida to'g'ri mo'ljal olishini belgilab beradi.

Kasb klassifikatsiyasi haqida so'z yuritishdan avval o'quvchilar tasavvurlarida kasb va mutaxassislik tushunchalari hamda ular o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniq ajratib olishlari lozim. Bu tushunchalarning ma'no va mazmunlarini ajrata olish keyinchalik kasb klassifikatsiyasi asosida turli interfaol mashqlarni bajarishda o'quvchilarga yordam beradi. Buning uchun o'quvchi anglab yetadigan ushbu tushunchalarning ta'riflarini keltirish kerak.

Kasb va mutaxassislik nima ekanligi haqida bir qancha ilmiy va ommabop ta'riflar mavjud bo'lib, ular ichidan ushbu atamani keng qamrovli va to'laqonli ochib beruvchi ta'rif E.N. Prohitskaya tomonidan keltirilgan. Unga ko'ra, kasb – bu jamiyat uchun zarur bo'lgan, ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida chegaralangan, insondan jismoniy, aqliy, ma'naviy kuch talab etuvchi va sarflangan kuch evaziga insonga mavjud bo'lish hamda rivojlanish imkonini beruvchi faoliyat sohasi.

Masalan, o'qituvchi, shifokor, injener, dizayner va h.k.

Mutaxassislik tushunchasiga ham ta'rif berilgan bo'lib, unga ko'ra, mutaxassislik – bu bitta kasb ichida tor doiradagi faoliyat turi. Masalan, tarix o'qituvchisi, matematika o'qituvchisi, stomatolog, kardiolog, pediater, quruvchiinjener, loyixalovchi-injener, injener-konstruktor, badiiy libos dizayneri, mebel dizayneri, interyer dizayneri va h.k. Bundan tashqari mansab, lavozim hamda ilmiy unvon tushunchalariga ham to'xtalib o'tish foydadan holi bo'lmaydi. Lavozim – bu egallangan kasb va mutaxassislik doirasidagi mehnat jarayonini tashkil etish va unga rahbarlik, boshchilik qilish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat turidir.

Masalan, maktab direktori, o'quv-tarbiya ishlari bo'yicha rahbar o'rinbosari, ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha rahbar o'rinbosari, bo'lim boshlig'i, bosh injener, zavod direktori, bosh shifokor va h.k.

Ilmiy unvon – bu egallangan kasb va mutaxassislik sohasi bo'yicha kiritilgan yangilik va kashfiyotlar uchun beriladigan ilmiy darajadir. Masalan, dotsent, professor va h.k.

O'rganilgan adabiyotlarda tadqiqotchilar va amaliyotchilar tomonidan kasbga yo'naltirishning usul va uslubiyatlari ishlab chiqilgan bo'lib, bu borada kasb klassifikatsiyasi alohida e'tiborga sazovordir.

Kasbiy o'zlikni anglashga tayyorlikni shakllantirish. Hayotda turli xil kasblar mavjud. Bir odam bir necha xil kasblarni egallashi mumkin, lekin shu bilan birga har bir kasb shu qadar murakkab-ki, inson o'z hayotini, asosan, ana shu bir kasbga bag'ishlashi mumkin. Shu asosda kasb tanlash muammosi vujudga keladi.

Aslida kasb tanlash bog'cha davrdan boshlab, bolalarning rolli o'yinlarida ko'rinadi. Demak, bola o'yin orqali to'la kasblar va shu faoliyat bilan tanisha boshlaydi. Masalan: «magazin» yoki «bozor» o'yini orqali bola ham «sotuvchi» ham «xaridor» bo'la oladi, «pul» va «tovar» bilan muomala qilishni o'rganadi. Bu bosqichni kasb tanlashga tayyorgarlikni boshlanish bosqichi deb atash mumkin. Keyingi yosh davrlarda bu tayyorgarlik turli faoliyatlarda va turlicha ko'rinishlarda davom etadi. «Men kim bo'laman?» savoliga to'qnash keladi.

Ma'lum bir kasbda faoliyat ko'rsatishni boshlayotgan o'spirin unga intellektual, ijtimoiy psixologik hamda axloqiy jihatdan tayyor bo'lishi kerak. O'smirlik davrining oxirlari va o'spirinlik yoshiga kelib, ularda mehnat ko'nikma va malakalari rivojlanadi. Bu ko'nikma va malakalaridan ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatlari bilan to'g'ridanto 'g'ri bog'liq. Tajribalarning ko'rsatishicha, o'spirinlik davriga kelib unda kelgusida yaxshi kasbiy layoqatlarni yuzaga kelishiga umid bog'lash qiyin. Rus psixologi E.A. Klimov o'z izlanishlarini mehnat va inson o'rtasidagi o'zaro munosabatlar mavzusiga bag'ishlagan. U kasb belgilaridan mehnat xususiyatlari kasblarni klassifikatsiya qilish uchun to'rtta talabning barchasiga javob bera oladi, deb ko'rsatgan. E.A. Klimov mehnatning to'rtta asosiy xususiyatini ajratgan va ular yer yuzidagi har qanday kasbga xos ekanligini ta'kidlagan. E.A. Klimov taklif etgan kasb klassifikatsiyasini quyidagicha ta'riflash mumkin:

- har bir mehnatni predmeti bor, ya'ni inson mehnat jarayonida diqqat-e'tiborini atrof voqelikning biror bir tomoniga yo'naltirgan bo'ladi – bu predmet bo'lib hisoblanadi.

4.4-§. Kasbta'limifaoliyatidashaxslararomunosabatlar

Rivojlanibborayotganjamiyatimizdasog'lomavlodni,
komilinsonlarnivoyagaetkazishmasalasigakatta'e'tiborberilmoqda.
Komilinsonningmuhimsifatlaridanbirimuloqotmadaniyatidir.
Muloqotinsonhayotivafaoliyatiningmuhimshartidir.

Aynan muloqot yordamida insonlarning tabiatini o'zlashtirish va o'z ehtiyojlarini qondirish uchun birgalikda harakat qilishimkoniyatlariga ega bo'ladilar.

Hozirgi kunda ijtimoiy amaliyotda muloqot va shaxslararo munosabatlarning muammasi oson muhim ahamiyat kasb etmoqda. Muloqot va uning asosiy xususiyatlari, samarali muloqotning psixologik aspektlari, muloqotga o'rgatishga oid psixologik mashqlar, samarali muloqotning psixologik vositalarini o'rganish hish bilan armonlik faoliyatida asosiy yo'rinni ega qilmoqda.

Muloqot psixologiyasi faqat muloqotning yuqoridagi keltirilgan vaboshqa jihatlari nazariya va amaliy jihatdan chuqur o'rganishga ega bo'lgan bo'lmaydi.

Shuningdek talabalar muloqot psixologiyasini o'z yiliga amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Muloqot faqat insonlarga xos bo'lgan jarayondir.

Kishilarda faoliyat jarayonida bir - birlari bilan imonidagi aytilish taqdimot bo'lgan.

Muloqot

odamlar o'rtasida birgalikda gifaoliyatehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlarini o'rganishning ko'pgirali jarayonidir Muloqot (munosabat) birgalikda faoliyat ko'rsatuvchilarning o'rtasida axborot yirboshlashni o'z ichiga oladi.

Bunda munosabatning kommunikativ jihatini hisobga olinadi.

Kishilarning munosabatga kirishishda avvalotilgan murojaat qiladilar.

Muloqotning yanabir jihatini munosabatga kirishuvchilarning o'zaro birgalikdagi harakatini o'rganish - nutq jarayonida faqat so'zlar bilan emas, balki harakatlar bilan ham yirboshlashdan iborat. Masalan, munosabatga kirishar ekanmiz, u bizni qoniqtirsa imo-ishora bilan muloqotda bo'lamiz. Munosabatning keyingi jihatini muloqotga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok etish olishlaridir. Masalan, biz bir kishi bilan muloqotga kirishishdan avval uni hurmat qilib yoki mensimasdan munosabatda bo'lamiz. Demak, muloqot jarayonida kommunikativ (axborot uzatish), interaktiv (o'zaro birgalikda harakat qilish) va pertseptiv (o'zaro birgalikda) idrok etish amalga oshiriladi.

Muloqot qonuniyatlarini bilish hamda uni o'rnatish malakalari va

qobiliyatlarini rivojlantirish har bir kishi uchun muhimdir.

Har bir kishining o'z "Meni" atrofdagilar bilan bo'ladigan muloqot jarayonida shakllanadi, Shaxsning hayot yo'llari avval oilada, bog'cha, maktab, institut, ishxona, keksalar orasida, ya'ni guruh va jamoalarda rivojlanadi. Bizning yuksak ma'naviy ehtiyojlarimizdan biri - bu muloqotga bo'lgan ehtiyojdir. Muloqotga bo'lgan ehtiyojimiz qondirilmasa, ongimiz ham rivojlanmaydi. Shuning uchun biz doimo muloqotga bo'lgan ehtiyojlarimizni qondirishimiz lozim. Kimlar bilandir bo'lgan muloqotdan qoniqish hosil qilamiz, lekin ayrim hollarda esa biz qoniqmaslikni his qilamiz.

Pedagogikmuloqot - bumuloqotturlaridanbiribo'lib, pedagogikfaoliyatdamuhimo'rintutadi.

Bizguruhvajamoagakirarekanmiz, doimundaturlirollarnibajarishgato'g'rikeladi.

Rasmiyguruhdaboshliqrolinio'ynasak, kasalxonadabemor, do'kondaharidor, oiladarafiqyokirafiqa, ota - onaoldidaesafarzandlik rolinibajaramiz.

Muloqot psixologiyasi fani psixologiyaning barcha tarmoqlari bilan bog'liq holda rivojlanadi. Jumladan, pedagogik psixologiya bilan uzviy bog'liq. Pedagogik muloqotda ta'lim psixologiyasi, tarbiyaning psixologik asoslari, o'qituvchi va o'quvchi munosabatlari, o'qituvchi psixologiyasi, maktablarda ta'lim - tarbiya jarayonlarini boshqarish muhim o'rinni egallaydi. Ijtimoiy psixologiya turli ijtimoiy guruhlar, jamoaning psixik namoyon bo'lishi, katta guruhlar - jamoalarning kayfiyati, tafakkuri, raqobati kabilarni o'rganadi. Bu masalalarni hal qilishda muloqot psixologiyasi katta ahamiyatga ega. Boshqaruvda rahbarlarda nutq qobiliyatining rivojlanishi, shuningdek, xodimlar bilan til topa olish uchun muloqot psixologiyasini bilish zarur. Siyosatchilarda notiqlik mahorati shakllangan bo'lishi kerak, bunda ularga muloqot psixologiyasini yaxshi bilishlari yaqindan yordam beradi.

Muloqot din psixologiyasi uchun ham juda katta ahamiyatga ega. Din psixologiyasi diniy ong xususiyatlari, uning psixologik va ijtimoiy asoslari, vazifalari, tizimi, diniy his - tuyg'ular, diniy guruhlar psixologiyasini o'rganishda

albatta muloqot sirlari, muloqot madaniyatini bilishga asoslanadi. Demak, muloqot psixologiyasi psixologiyaning barcha tarmoqlari bilan bog'liq holda rivojlanadi.

O'zbek tiliga davlat maqomida berilganidan keyin birmuncha ijobiy o'zgarishlari yuz berdi, ularning bir qismi milliy istiqloldan so'ng amalga oshirildi. Mamlakatimizdagi davlat hujjatlarini atilida rasmiylashtirilmoqda, yig'ilishdagima'ruzalar o'zbek tilida qilinmoqda.

Ijtimoiy hayotdagi kattayutuqlar bilan bir qatorda, shaxslararo munosabatlarda tilodobi, nutq madaniyatidagi buzilishlarga davom etmoqda, o'zbek tilining mo'saffoligi, aniqvalo'ndaligi, mantiqiyligi, ohangdorligi va silliq ligi muloqotda o'zifodasini topolmayapti, natijada uzatilayotgan fikrlarni idrok qilish qiyinlashmoqda.

Muloqot psixologiyasining asosiy maqsadi, avvalonutq madaniyatini yoshlarda shakllantirishdir. Shuningdek, o'qitish jarayonida bo'lajak mutaxassislar gamuloqot madaniyati, muomalasirlarini singdirish, guruh va jamoalarda o'zar munosabatlarni muloqot orqali yaxshilashdir.

Muloqotning nazariy va metodologik muammolarini hal qilish, muloqotni nutq bilan birgalikda rivojlanishini ta'minlash fanning asosiy maqsadini ta'skil qiladi.

Muloqot psixologiyasining asosiy vazifalari quyidagilarda o'zifodasini topadi:

- 1) hamqorlikdagi faoliyat jarayonida shaxslararo o'zarota' sir va muloqot qonuniyatlarini o'rganish;
- 2) Sharq allomalarining muloqot haqidagi qarashlarini tahlil qilish;
- 3) talabani faollikka undovchi muomalaviy imkoniyatlari mavjudligini ta'kidlab o'tish;
- 4) talabalarda kasbiy layoqatni faollashtirishga qaratilgan muloqotni shakllantirish;
- 5) shaxslararo munosabatlarni muvofiqlashtirishda muloqotning rolini o'rttirish;

6) o'zaro ta'sir etishning ayrim oqibatlarini hisobga olish.

Bizbo'lajak mutaxassislarda quyidagi muomalaxususiyatlarini shakllantirishim izzarur:

- muomalamadaniyatining nazariyasoslarini;
- shaxslararomunosabatlar qonuniyatlarini;
- pedagogik muloqotning qonuniyatlarini;
- oilada,

guruhvajamoalardamuloqotga qo'yiladigan asosiy talablar haqida savvurga gabo'lis hikerak;

- shaxsdamuloqot shakllanishini o'rganish;
- muomalamadaniyatini barcha guruhvajamoalardashakllantirish;
- shaxslararomunosabatlardamuloqotning ahamiyatini kuzatish;
- muloqot sirlarini bilish va qo'llayolishni;
- guruhlardamuloqotni shakllantirish metodikalarini o'tkazish;
- oiladamuloqot madaniyati, muloqot sirlaridan bohabarbo'lish;
- muloqot madaniyatini shakllantirish maqsadidapsixologik maslahatlar tashkiltis hyuzasidanko'nikmalar hosil qilish.

Muloqot shaxslararomunosabatlarning shunday ko'rinishidirki, uning yordamida odamlar bir-birlaribilano'zaroruhijihatdan aloqagakirishadilar, o'zaro axborot almashadilar, bir-birlarigata'siro'tkazadilar, bir-birlarini his qiladilar, bir-birlarini tushunadilar.

Shuning uchun muloqot ijtimoiy psixologik hodisa sifatida ijtimoiy turmushning barcha sohalarida ishtiroq etib, hamqorlik faoliyatining moddiy, ma'naviy, madaniy, emotsional, motivatsion qirralarining ehtiyojisifatidavujudgakeladi. Insondayuzagakeladigan harxilehtiyojlarni maqsad gamuvo fiqravishda qondirish mul oqot maromigabog'liqbo'lib. shaxslararomunosabat, barkamolavlod, komilinsong'oyalarini anglatadi.

Muloqot muvaffaqiyatining negizishaxsning ruhiy dunyosi, ehtiyojlarimotivatsiyasi, karakter hislati, individual-tipologik xususiyati, qobiliyati, e'tiqodikabi insonning fazilatlarini, sifatlarini amoyonbo'lishi, rivojlanishi hisoblanadi.

Muloqotjarayonidamuloqotdoshlarningtasavvurlari, qiziqishlari, his-tuyg'ulari, ko'nikmalari, voqeliknatijasinioldindansezish, payqash, ta'siro'tkazishuslubitarkibtopishimumkin.

Muloqottashqita'sirlar, namunalarasosidao'zini-o'zituzatish, qaytatarbiyalash, shaxsiyimkoniyatiniruyobgachiqarishuchunpuxtazaminhozirlaydi, komilliksarietaklaydi.

Barkamolinsonlarningmuomalamaromi, mulohazayuritishuslubini, munosabatgakirishisho'quvchanligi, vaziyatdanchiqishsalohiyatidam, boshqaodamlartomonidantaqlidqilinadivahayottajribasidaungarioyaetibiyashaydi.

Odamlarortasidagishaxslararomunosabatjarayonidag'ayritabiiyijtimoiyholatyoki hodisagaonglitayanish - o'zini - o'zimukammallashtirish, o'zini - o'ziruyobgachiqarish, o'zini-o'ziboshqarish, o'zini - o'zibaholash, o'ziga - o'zibuyruqberishshaxsningruhiydunyosidamuhimkamolotbosqichidir.

Shuninguchunichkivatashqitaqlidning tushunishhamdaularnibosqichma-bosqichegallabborish bo'lg'usimutaxassisningkasbiytayyorgarligihamdabarkamolshaxssifatidashakllanishininggarovidir.

Muloqotgakirishaolmaslikningasosiysababi - buo'zini - o'ziortiqchayokipastbaholashtufaylio'zigavauniquyshabturganodamlarganoto'g'rimunosabatdir.

Buningoldiniolishimkoniyatlarimavjudbo'lib, asosanquyidagilargaahamiyatberishijobiysamaralarsarietaklaydi:

1) hamqorlik faoliyatida, muloqotlartizimiorqalimuloqotjarayoniningbarchaa'zolarior'tasidainsonparvarlikmunosabatlarinitashkilqilish, emotsionalmuhitnitaqqoslashimkoniyatiniyuzagakeltirish.

2) muloqotdaichkimunosabatlartizimidaharbira'zoningqulaypozitsiyasinita'minlashga qaratilgan tadbirlarniamalgaoshirish.

3) insonning muloqot xususiyatlari, maromi, usullari, shakllari to'g'risidagi xaborni egallashga oid maxsus mashg'ulotlarni uyushtirish.

4) shaxslararo munosabatlar va muloqot usullariga mo'ljallangan ish bilan armonik o'yinlari, psixodrama, trening tizimini yaratish.

L. S. Vigotskiy, A. N. Leontev, A.R. Luriya, D.B. Elkonin, A. V. Zaporozets, M. I. Lisina tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, bolaning dastlabki ijtimoiy ehtiyojlaridan biri - bu muloqotga nisbatan ehtiyojdir. A.V. Zaporozets va M. I. Lisina tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, bolalarning kattalar bilan muloqotga kirishish ehtiyoji 7 yoshgacha bir nechta bosqichlar tarzida rivojlanib boradi:

- 1) e'tibor va hayrixohlikka ehtiyoj paydo bo'ladi;
- 2) kattalar bilan hamqorlik qilish ehtiyoji tug'iladi;
- 3) avvalgi barcha ehtiyojlarga kattalar tomonidan hurmat qilish ehtiyoji tug'iladi;
- 4) maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada atrofdagilar bilan o'zaro bir-birini tushunish ehtiyoji vujudga keladi.

Xullas, inson o'zini idora qilish, turli vaziyatlarda o'zini tutish fazilatlarini o'zlashtirilayotgan davrda ba'zi bir qoidalarga rioya qilsa, hamqorlik fazilatida ma'lum yutuqlarga erishadi:

1. Ijtimoiy hodisalarning tashqi voqe bo'lishi nafaqat ichki ruhiy holat va uning mazmunini aks ettiribgina qolmaydi, balki ikki tomonlama aloqa tufayli mazkur jarayon yuzaga keladi.

2. Ixtiyoriy, faol diqqatning tashqi ob'ektlarga yo'naltirilganligi va to'planganligi turli omillar ta'siri tufayli samaradorlik darajasini pasaytiradi, asabiy holat ishchanlikni kamaytirib muloqot maromiga putur etkazadi.

3. Inson o'zini erkin, ozod, bema'lol his etish hislatini o'zlashtirish uchun jismoniy keskinlik, asabiy taranglik, aqliy zo'riqish orqali ko'zlangan maqsadiga etishi mumkin (E.G'oziev. Muomala psixologiyasi. T.2001 23-bet).

Yuqoridagi qoidalarga barcha talabalar rioya qilib, gavdalarini to'g'ritish, muammoli vaziyatlarga va muloqot maqsadiga, maromiga mutanosib tushadigan hodisalar, holatlar, sharoitlar, muayyan muhit,

mazmunliharakatlar, imo - ishoralar, mimika, pantomimikaustidaishtiyobilanshug'ullansalar, engiltabassum, iliq, miyig'idakulish, chiroyliyurishkabimashqlarniamalgaoshirsalar, noverbalnutqyordamibilanshaxslararomunosabatnito'g'riyo'lgaqo'yishimkoniyatig aerishadilar. Atrofdagilardayoqimlitaassurotqoldirish, ulardamehr - muhabbattuyg'usinio'yg'otish muloqotdoshtanlashgaimkontug'diradi. Jismoniyvama'naviyjihattanerkinlikkaerishisho'zigaishonchtuyg'usiniyuzagakeltir sa, mustaqillikmuloqotdatenghuquqlisherikbo'lishgashart-sharoityaratadi.

Birinchoifadagimuloqot

(faoliyatdanko'zlanganmaqsadgaerishishuchunaxborotayirboshlash, kommunikatsiyao'rnatish) bilanbirqatorda ikkinchoifadagimuloqotning (o'zligingniboshqakishilardadavomettirish) mavjudligiharbirkishiningikkinchisigako'rsatadiganta'sirigae'tibornijalbqiladi. Ta'lim - buavvaloaxborotjarayonidir. O'qituvchio'quvchigabilimlarnima'lumqiladivao'znavbatidateskariaaloqatarzidaund anma'lumqilinganbilimlarqandayo'zlashtirilganligihaqidatasavvurhosilqiladiganax borotoladi. O'zarobirgalikdagiharakatmohiyatlardarajasidaamalgaoshiriladi.

Pedagogtarbiyavazifalariniamalgaoshirarkan, o'quvchilargako'rsatadiganta'sirtarbiyalanuvchilarko'rib, eshitibvabajaribborayotganmazmunlarningmuayyandarajadao'zgarishinitaquozoqiladi. Pedagogko'rsatadiganta'sirningturlichasamarakasbetishizamiridauningshaxsiyatiga oidxususiyatlar, uningo'zinidavomettirish, o'ziningshaxsiyatigaoidmazmunlarniyoshlargaotkazabilishqobiliyati, uningpedagogikmunosabatiharakterivasamaradorligiaksimujassamlashgandir.

Muloqotgakirishuvchilarningo'zaroyaqinligibilan, bir-birlaribilanmuloqotdanqoniqishhosilqilganliginingyuksakdarajasi, javobtariqasidagihis-tuyg'ularvaafzallikningo'zarotaxminqilinishibilanbelgilanadigano'zaromunosabatlarva'zarobirgalikdagiharakatningbarqarorindividual-

tanlashtizim sifatidagi do'stlik ishlar munosabatining alohida shakl sifatida yuz beradi. Do'stlikning rivojlanib borishi uning o'zaro hamjihatlikning zarurligini, oshqoralik va ochiqlikni, ishonchni, o'zaro faoliyordamlashuvni, samimiylikni va his-tuyg'ularning beg'arazligini qarortiruvchi yozilmagan qonun - qoidaga amal qilishni taqozo etadi.

Do'stonamuloqot o'rnatish va do'st tutinish muammosi o'spirinlik yoshida ayniqs adolzarb masalaga ay lanadi. Pedagoglarning kuzatishlari, o'spirinlarning sir saqlanadigan kundaliklari, ularning "Do'stlik va muhabbat to'g'risida" gimavzular da o'tkaziladigan suhbatlarga qiziqishlar ianashunda dalolat beradi.

Do'st torttirish gabo'lganehtiyojo'spirinlik yoshi uchun xos xususiyat hisoblanadi.

O'spirin odat da do'stonamuloqotning ulchovi haqida tarli darajada ayniq - ravshant savvurga gabo'l maydi, buyosh da u ko'proq intiladigan alohida juftlashgan holda do'stlashuv da ko'rako'proqo 'ztengdoshlar bilan kengroq ma'nodagi mulqotga kirishishni taqozo etadigan o'rtoqlik anchakeng tarqalgan bo'ladi.

O'zaroda'stona yaqinlik belgisiga ko'ra birlashgan ulfatlar, tadqiqotlardan ma'lum bo'ldiki, muayyan bir kasbatrofi da guruhlar ajralab oshlaydi. Do'stlik mulqot o'rnatgan vata'riflangan bo'g'inlarda, eksperimentlarning natijasida olingan ma'lumotlarning guvohlik berishicha, yoshlarning o'zlariga psikasbnie gallashtirishni taqozo etadigan ekanliklarini aniqlagan, bo'lg'usikasbhaqidagi, uning imkoniyatlariva istiqbollari, uning atayyorlanish yo'llarika bilar haqida g'axborot bilan birlariniboyitgan holda olib boradigan yashirin kasbtanlashishi yuz beradi. O'spirinlarda juftlashgan tarzda gido'stonamuloqot andozasi, garchi faqat shunday bo'lmasaham, ko'pinchajinslar o'rtasida yuz beradigan ishqiy munosabatlarda, ilki yoshlik muhabbatining dastlabki ko'rinishlarida ko'rtak yozadi.

4.5-§. Pedagogikmuloqotuslublariklassifikatsiyasi

Pedagogik texnologiyalarning turlari. Falsafiyjihatdanklassifikatsiyasi
Pedagogikanazariyasivaamaliyotida ta'lim-tarbiya
jarayonidako'plabyondashuvlarmavjud. Pedagogik texnologiyalarni
harakterianashuyondashuvdankelibchiqadi. Shungaqaramasdanko'pgina pedagogik
texnologiyaloro'zmazmuni, maqsadi, metodlarivavositalarigako'rabitir-
birigao'xshash. Pedagogik texnologiyalarnianashuo'xshashxususiyatlarigaqarab
ularnibirnechaturgaaajratishmumkin.

Qo'llanilishiga, qamrovhajmiga (masshtabiga)
ko'raularniuchguruhgaajratiladi:

- Umumiy pedagogik texnologiyalar.
- Xususiy pedagogik texnologiyalar.
- Modullikichik universal texnologiyalar

Umumiy pedagogik texnologiyaloro'zichigayirik texnologiyalarni,
ya'nibutunta'limtizimigategishlibo'lganmasalalarniqamraboladi.

Masalan: reyting tizimiga o'tish, test texnologiyalariga o'tish shular
jumlasiga kiradi.

Xususiy pedagogik texnologiyalar esa ma'lum fan doirasida qo'llanilishi
mumkin va qulay bo'lgan texnologiyalarni o'z ichiga oladi. Masalan: iqtisodiyot
fani uchun qulay bo'lgan texnologiyalarni ishlab chiqish.

Modulli kichik universal texnologiyalar biror refleksni rivojlantirishga
qaratilgan bo'lib, turli fanlarni o'rganishda ishlatilishi mumkin bo'lgan
texnologiyalardir. Masalan: didaktik o'yinlar, fikrlashga o'rgatuvchi
texnologiyalar. Ular universal harakterda bo'lib, ko'p vaqt talab etmaydi. Masalan:
didaktik o'yinli texnologiyalar.

Falsafiydunyoqarasho'znavbatidata'lim-tarbiyatizimigayondashuvda
hamo'zaksinitopadi. Diniydunyoqarasho'zigaxosravishdata'lim-
tarbiyajarayoninitalqinetadi, idealistikdunyoqarasho'zigaxosravishdata'lim-
tarbiyaningmazmunmohiyatini ochibberadi. Materialistikdunyoqarashhta'lim-
tarbiyaishinitashkiletishdamaterialistiknuqtainazardanyondashadi (Uinson

shaxsinimoddiyliksifatidaqabulqilsa, idealistikdunyoqarash insonni jon, tan, ruh kabiqismlaritanolganholdayondashadi).

Ilmiydunyoqarashesailmiy kashfiyotlarga asoslangan holda 'lim-tarbiya jarayonini tahliletishga qaratiladi.

Demak,

har bir jamiyatning qabul qilgan dunyoqarashianashujamiyatdata'lim-tarbiya jarayonini tashkiletishga bevosita ta'siro'tkazarekan.

Falsafiy jihatdan texnologiyalar qo'yidagi guruhlar ga ajratiladi:

- a) Materialistik
- b) Idealistik
- c) Diniy
- d) Ilmiy
- e) Gumanistik
- f) Erkin
- g) Majburiy

Demak, pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqishdama'lum bir falsafiy dunyoqarash hukmronlik qiladivaa nashu qarasho'zak sinip pedagogik texnologiyalardatopadi.

Tashkil etish, boshqarish, shaxs xususiyatlarini rivojlantirish bo'yicha klassifikatsiya.

Tashkiletish va boshqarish jihatidan pedagogik texnologiyalarni qo'yidagi turlarini ajratish mumkin:

1. Sust boshqariluvchi (talabalar faoliyatini boshqarilmaydi, stixiyalilik ustun turadi).
2. Tsikllik tekshirish – o'z-o'zini va o'zaro tekshirish ustun turadi.
3. Frontal (yalpi),
4. Yo'naltirilgan (individual),
5. Verbal – o'qituvchi ishtirokida,
6. Avtomatlashgan – texnik vositalardan foydalangan holda.

Ushbu

boshqarish turlarining kombinatsiyalashuvini natijasida qo'yidagi didaktik tizim texnologiyalarini vujudga keltiradi:

- an'anaviy lektsion ta'lim tizimi (boshqarish sust, frontal, verbal)
- adivizual texnik vositalar yordamida ta'limni tashkilotish (boshqarish sust, frontal, avtomatlashtirilgan).
- konsultatsiya texnologiyasi (sust, yo'naltirilgan, verbal)
- kichik guruhlar texnologiyasi (tsikli, frontal, verbal, differentsial)
- kompyuter ta'limi (tsikli, yo'naltirilgan, verbal) – individual ta'lim.
- repetitor tizimi (tsikli, yo'naltirilgan, verbal) – individual ta'lim.
- dasturlashtirilgan ta'lim (tsikli, yo'naltirilgan, avtomatlashtirilgan-programmalar asosida).
- differentsial ta'lim (tsikliktiv boshqariluvchi, yo'naltirilgan, verbal).
- muammolarni ta'lim (tsikli, yo'naltirilgan, o'quvchining shaxsiaktiv).

Amaliyotda bu ta'lim texnologiyalari kombinatsiyalashgan holda qo'llaniladi. Ta'lim texnologiyalari darsning maqsadi va mazmunidan kelib chiqqan holda tanlanadi.

Shaxs xususiyatlarini rivojlantirishiga qarab qo'yidagi texnologiyalar ajratiladi:

1. Operatsion texnologiyalar – fikrlash malakasini fikrlash refleksini rivojlantiruvchi texnologiyalar hisoblanadi.

Ular har xil fikrlash turlarini shakllantirishga moslashgan bo'ladi.

1. Estetik – axloqiy xislatlarni shakllantirishga qaratilgan texnologiyalar
2. Boshqaruvchilik xususiyatini rivojlantiruvchi texnologiyalar.
3. Evristik – ijodiy yondashuvni rivojlantiruvchi texnologiyalar, talabalardan ijodiy yondashib masalaning echimini topishni talab etadi.
4. Amaliy texnologiyalar – amaliy xatti-harakatlarni shakllantiruvchi texnologiyalar.

Munosabat turlari. Ilmiy tajribani o'rganish bo'yicha klassifikatsiyalash. Pedagogik jarayonni tashkilotishda

talabaning va o'qituvchining munosabatini ham turlicha bo'lishi mumkin.

Bu munosabatni qo'yidagi turlarini ajratish mumkin:

Avtoritar texnologiyalar. O'qituvchi asosiy sub'ekt boshqaruvchi, talabqiluvchi, etaklovchi sifatida maydonga chiqadi. Talab shaxsiyat o'ziga bo'lib, barcha talablarni bajarish kerak.

Bunda talabaning qiziqishlari va ehtiyojlarini ta'limni tashkilot jarayonida e'tiborga olinmaydi. U bajaruvchi sifatida maydonga chiqadi.

Didaktik markazlashgan texnologiya.

Bu texnologiya markazida ta'lim jarayonini turadigan ta'lim jarayonini tarbiyadan ustun qo'yiladi. Aynan didaktik vosita yordamida shaxsni shakllantirish maqsad qilib qo'yiladi. Bunda o'qituvchi etaklovchi sifatida maydonga chiqadi. Ikki tomon ham (o'qituvchi va talaba) bir xil pozitsiyani egallaydi. Asosiy maqsad ta'lim olish va tomonlar hamkorlikda ish olib boradilar.

Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar. Ta'lim tizimining markazida talaba shaxsi turadi. Talabaning rivojlanishiga sog'lom psixologik muhitni tashkil qilish, nizo va inqirozlardan asrash, tabiiy imkoniyatlarini rivojlantirish, qobiliyatini o'stirishga qaratilgan. Bu yo'nalishni to'rt guruhga bo'lish mumkin:

a) Insoniy texnologiyalar (Gumanno-lichnostiyu texnologii). Bu texnologiya o'zining insoniyligi bilan, psixoterapevtik yo'nalishi bilan ajralib turadi. Ushbu texnologiyaning mazmuni talaba shaxsini har tomonlama qo'llab-quvvatlash va talabani ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Talabaga nisbatan hurmat va mehr bilan qarash va majburiylikdan voz kechishdan iboratdir.

b) Hamkorlik texnologiyasi. Bu texnologiya demokratiya, hamkorlik, tenglik kabi g'oyalar asosida qurilgan. O'qituvchi va talaba orasidagi munosabatlar sub'ekt - sub'ekt sifatida qaraladi. Birgalikda ta'lim jarayoni tashkil etiladi va birgalikda ijod etiladi.

v) Erkin tarbiya texnologiyasi. Talabaga tanlash, mustaqillik erkinligi beriladi. Talaba o'zi tanlagan vosita va mazmuni to'liq qabul qiladi, hamda bu faoliyatni xohish bilan bajaradi. Ichki ehtiyoj bilan uyg'unlik hosil bo'ladi.

g) Ezoterik texnologiya. Ezoterik bilimlar (ongdan tashqari) qonuniyatlarni o'rganish orqali haqiqatga yaqinlashish nazarda tutiladi.

Ilmiytajribanio'rganishbo'yicha: Geshtalttexnologiya, Bixevioristikrivojlantiruvchi kabiteknologiyalarniajratishmumkin. Bixevioristiktexnologiya – (E. Torondayk, D. Uotson, V.S. Dinnervaboshqalar) bunazariyaningumumiyko'rinishiquyidagicha: Stimul-reaktsiya-mustahkamlash. Stimul – qo'zg'atuvchi, reaksiya – faoliyat, mustahkamlash – baholashvarag'batlantirish.

Ularo'zlashtirishmexanizmimanashuko'rinishdavujudgakeladideganfikrnioldingata shlaydi.

Bundatalabaniungmunosabativahissiyotlarinihisobgaolinmaydivatalabaniungonglilikmasalasigakame'tiborqaratiladi.

Geshtalttexnologiya – (M. Vetmeymer, G. Myuller, V.Keler) talabaniungqabulqilishiga, idroqkqilishrefleksinio'rganishgaasoslangan, yangimavzunio'zlashtirishyorqinfragmentlardanvayakuniyfikrlardantashkiltopishn azardatutiladi. Idrokvadiqqatgaqaratilgantexnologiyalardir. Talabaniungqabulqilishxususiyatlariniyadiqqatningpsixologikxususiyatlarinihisobga olganholdao'zlashtirishjarayoninitashkiletishzarurekanliginita'kidlaydivashuasosda o'zlashtiristexnologiyalariniyaratadi.

Rivojlantiruvchi texnologiya. V.V. Davidov, D. B. Elkonin g'oyasi.

Asosiy mazmuni - nazariyaning amaliyotdan ustunligi va mazmuniy umumlashtirishlardan foydalanish, mantiqiy bog'liqliklar va guruhlash sistemalashtirishdir. Umumiydan yakkaga qarab harakatlanish. Mavjud bilimlardan yangi bilimlarga qarab harakat qilish, ya'ni bor bo'lgan assotsiatsiyalar asosida yangi assotsiatsiyalarni vujudga keltirishni nazarda tutadi. Talabaniung tushunishi oson bo'lgan bilimlardan uzoqroq va murakkabroq bilimlarga qarab harakatlanishni tavsiya etadilar (oblast blijayshego razvitiya). Soddadan murakkabga qarab izchil rivojlanish o'zaro bog'liqliklarga amal qilish talab etiladi.

Suggestiv texnologiya. Emotsional, yorqin taasurot, ishontirish, qiziqtirishga yunaltirilgan. Talaffuz, mimika, gipnoz, avtoritetdan foydalanish kabilarga

asoslanadi. His–tuyg’ularni uyg’otishga qaratilgan. O’zlashtirish jarayonida insonning nafaqat ongi, balki his-tuyg’ulari ham ishtirok etishini va o’zlashtirish jarayonida hissiyotlarni uyg’otish bilimlarning faqat ong bilan emas, balki qalb bilan ham anglab etishiga yordam berishini ta’kidlaydilar. Faqat ong bilan qabul qilingan bilimlar quruq va yuzaki bo’ladi degan fikrlar asosida o’zlarining o’zlashtirish texnologiyalarini yaratadilar. Ular har bir yangi mavzuni o’zlashtirishda obrazlardan foydalanish, hissiyotlarni uyg’otish va har bir talaba ana shu hislarni sezishini ta’minlashga e’tibor beradilar.

Talabalar kontingentiga ko’ra quyidagi texnologiyalarni ajratish mumkin:

- yalpi, an’anaviy texnologiyasi (o’rta talabaga moslashgan),
- chuqurlashtirilgan texnologiya (ba’zi predmetlarni chuqurlashtirilgan dastur asosida o’qituvchi litsey, gimnaziya, kollej).
- kompensatsiyali o’qitish texnologiyalari (pedagogik korrektsiya, ya’ni kamchiliklarni yo’qotishga qaratilgan texnologiyalar).
- viktimologik texnologiyalar (surdo, orto, tiflo, oligofrenika).
- tarbiyasi og’ir bolalar, yoki iqtidorli bolalar bilan ishlash texnologiyalari.

An’anaviy ta’lim tizimini modernizatsiyalash asosan quyidagi yo’nalishlarda olib borilmoqda:

1. Pedagogik munosabatlarni gumanlashtirish va demokratlashtirish
2. Talabalar faoliyatini aktivlashtirish, intensivlashtirish.
3. Ta’lim tizimini tashkil qilish va boshqarishning samarasini oshirish.
4. Ta’lim metodikalarini takomillashtirish.
5. Xalq pedagogikasidan samarali foydalanish.

4.6-§.

Kasb ta’limi faoliyatida konfliktlar va pedagogning kommunikativ tolerantligi.

Nizo (konflikt) larning tabiati, sabablari va ularni bartaraf etish usullari.

Shunday kilib, nizo bu raxbar, ishchi va boshka xodimlar (yoki guruxlar) orasida muayyan masalalarni xal qilishda, tomonlarning bir-biri bilan bir echimga kela olmaganligini bildiradi. Tabiiyki, bu xolatda har bir tomon uz fikrini ma’kullaydi,

uni utkazishga intiladi. Nizolar odatda ziddiyat, urush, janjal, duk-pupisa bilan bog'lanadi. Yoki nizolar korxonaning samarasiz faoliyatidan va yomon boshkaruvdan kelib chikadi deb karaladi. Xozirgi zamon nuqtai nazaridan xatto samarali boshkaruv xos bulgan korxonalarda xam nizolarsiz, qarama-qarshiliksiz ish yuritish juda kiyin, xatto bunday nizolar urinli bulib turgani foydali deb xisoblanadi. Fakat, ularni raxbariyat boshkarish doirasida bilishi va inobatga olishi lozim. Nizolar doimo ijobiy harakterga ega buladi deya olmaymiz. Ayrim xollarda ular korxonani yoki ishchi xodimning manfaatlari va extiyojlarini kondirilishiga tuskinlik kilishi mumkin. Ammo, kupchilik xollarda nizolar turli nuqtai nazarlarni yuzaga chikarish, kushimcha ma'lumot olish, turli alternativ variantlarni ishlab chikish, va demak, tug'ri karorlar qabul kilishga xizmat qiladi. Albatta boshkaruv karorlarining samarasini oshirish xamda kishilarga uz fikrlarini ifoda etish imkonini beruvchi nizolarni korxonaga uchun foydali deb karash mumkin.

Nizo funktsional bulishi, ya'ni jamoa faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat kilishi, yoki disfunktsional bulishi, ya'ni xam shaxsiy konikishni, xam korxonaga faoliyati samaradorligini pasayishiga olib kelishi mumkin. Nizolar va ziddiyatlarni boshkarish uchun ularni yuzaga kelish sabablarini bilish zarur. Nizo(konflikt)larni turtta asosiy turi mavjud, bular: shaxsning uziga xos ichki nizolar; inson shaxsiyati va gurux orasidagi nizolar; insonlar orasidagi nizolar; guruxlar orasidagi nizolardir.

Insonning ichki uziga xos nizolari bir kishiga turli karama-karshi vazifalar yuklanib, natijaliligi jixatidan bir-birini inkor kiluvchi natijalarni talab etadigan xollarda ruy beradi yoki nizolar ishlab chikarish talablarining ishchining shaxsiy manfaatlari bilan mos kelmaslik xollarida ruy beradi.

Aloxida kishilar orasida ruy beradigan nizolar eng keng tarkalgan nizolar turi xisoblanadi. Kupincha u rakobatli raxbarlar, bir lavozimga da'vogarlar yoki turli karama-karshi harakterli, fikrlash doirasi va kadriyatlarini tizimiga ega odamlar orasida ruy beradi. Bu nizolar turini muvofiklashtirish - eng murakkab ishlardan sanaladi.

Keyingi gurux nizolar aloxida shaxslar va gurux orasida yuz beradigan nizolardir. Albatta bu xol kupincha biror kishi butun guruxga karama-karshi, zid pozitsiyani egallashi xollarida ruy beradi.

Va nixoyat, guruxlar orasidagi nizolar turli guruxlar orasidagi karama-karshi fikrlar tuknashuvidan kelib chikadi. Masalan, chizikli yunalishdagi va shtab raxbarlari orasidagi nizolar yoki ma'muriyat va kasaba uyushmalari orasidagi ziddiyatlar va xakozalar. Bular kupincha disfunktsional nizolardir.

Xozirgi bozor iktisodiyoti sharoitida turli murakkab tuzilishga ega, va demak, kuplab funktsional bug'inlarga ega tashkilotlar xamda ixtisoslashuvi kuchaygan tashkilotlarda bug'inlar kupaygan sari nizolar (ziddiyatlar) yuzaga kelishi xollari kuchayib boradi. Shuning uchun, kishilarni uzaro tabiatan bir-biriga yakin bulganlarini tanlash, joy-joyiga kuyish, uzaro mulokatga moyil ishchilarni jamoaga birlashtirish, ijobiy ijtimoiy-ruxiy munosabatlar va ijobiy kommunikatsiya asoslarini shakllantirishda yordam beradi.

Bundan tashkari tashkiliy-ma'muriy ta'sir choralarini, tavsiyalar va kursatmalar, xujjatlarni tug'ri ishlab chikish muximdir. Nizolar uz-uzicha xal buladi deb, kul kovushtirib utirish urinsiz. Raxbar aynan boshka faoliyat turi kishilaridan shunisi bilan fark qiladiki, u uz boshkaruv faoliyatini turli tabiatli kishilar orasida har tamonlama sog'lom, uzaro izzat-xurmatga asoslangan munosabatlarni shakllantira bilishi, kishilarni uzaro kelishtira bilishi bilan amalga oshira olishi zarur. Nizolarni boshkarish menejer faoliyatidagi eng murakkab va uziga xos vazifalardan biridir.

Nizolarni boshkarishning bir necha samarali usullari mavjud. Ularni, nizo kelib chikish tabiatiga kura, ikki guruxga bulish mumkin: bular tuzilmaviy va insonlar orasidagi konflikt vaziyatlarini xal kilish usullaridir. Nizoni bartaraf etishdan avval uni yuzaga kelish sabablarini turli usullar yordamida taxlil kilish lozim.

Nizolarni xal kilish va bartaraf etishning turtta tuzilmaviy usuli mavjud bulib, bular: ishga bulgan talablarni yaxshilab tushuntirish (koordinatsiya); uzaro kelishtirish va integratsiya; uzaro singdirish mexanizmlarini kullash;

umumtashkiliy kompleks maqsadlarni belgilash; takdirlash orkali rag'batlantirish tizimini kullashdir.

Insonlar orasidagi insoniy munosabatlar okibatida yuzaga keladigan nizolarni xal kilishda 5 ta usul mavjud bulib, bular: nizoga chap berish; yumshatish; majbur kilish; kompromiss-ya'ni uzaro bitimga kelish va muammoni xal kilishdir.

Chap berishda tashkilotlarda qarama-qarshiliklar va nizolardan uzini olib kochish, bunday vaziyatga tushmaslikka intilish xos buladi. Yumshatish usulida har ikki tomon maqsadlar umumiyiligiga, tashkilot manfaatlari birligiga e'tiborni karatadi. Majbur kilishda taklif etilayotgan fikrni suzsiz qabul kilishni mavkei yoki kuch ta'siri orkali qabul kilish kuzda tutiladi.

Albatta bu usullar katorida uzaro bitimga kelish (kompromiss), manfaatlar tuknashuvini bartaraf etish xamda muammoni xal kilish, ya'ni fikrlardagi ziddiyat farkini tan olib boshka tomon fikrini urganishga intilish eng urinli va kul keladigan usul xisoblanadi. Chunki bu ikkala xolda kishi shaxsiyatini bug'uvchi, u bilan xisoblashmaslik xolati ruy bermaydi. Bu tulik bulmasada, kisman uz-uzidan konikish xissini beradi. Umuman nizolar va ziddiyatlarni bartaraf etishda-raxbar tomonidan nizo sabablarining chukur urganilishi, kishilar bilan ishlash tajribasi, yumshoklik va maxsus ruxiy xususiyatlari xamda kobiliyatlari zarur. Doimo nizoni cheklagandan va vaktinchalik kisman kelishtirgandan kura, uni xal kilish va bartaraf etish muximdir.

Nizolarga kupincha sabab sifatida doimiy stress xolatida bulish xam olib keladi. Stresslar-muammolarni imkoniyatlar doirasidan oshib ketishi va doimiy ta'kik kilish xollarining yig'indisini natijasidir. Stresslarning yana bir sababi-tashkilotda sodir bulayotgan uzgarishlar bulishi mumkin. Kishilar tomonidan ushbu uzgarishlarni tushunmaslik esa ularni qabul kilmaslikka olib keladi. Buning uchun uzgarishlar kiritish jarayonida tushuntirish ishlarini olib borish; tajriba kilib kurish; kunikishga vakt berish; roziligini olish; dastlabki vaktda vazifalarni chegaralash; ish kulamini oshirib yubormaslik; karshi turish sabablarini urganish; ularni taxlil kilish va bartaraf etish zarur buladi. Raxbar tashkilot a'zolarini doimiy

uzgarishlarga, vaziyat omili, tashki muxit ta'siriga e'tiborini kuchaytirgan xolda va ish yuklamasi xajmini xaddan ziyod oshirmagan xolda urgatib borishi zarur. Ayniksa, kuchli rakobat, tez uzgaruvchan muxit sharoitidagi tashkilotlarda har kanday vaziyatdan chikish yullari mavjud va buning uchun sovukkonlik, fikrlash kobilyati va tezkorlik kerakligini singdirish lozim. Shundagina ma'lum jixatdagi stress xolatlarini, yoki uzgarishlarga karshilik kilish xolatlarini bartaraf etish mumkin.

Demak, 1. Nizo-buraxbar, ishchivaboshkaxodimlarorasidamuayyanmasalalarnixalkilishdatomonlarningbir-biribilanbirechimgakelaolmaganliginibildiradi.

2. Nizo(konflikt)larniturттаasosiyturimavjud, bular: shaxsninguzigaxosichkinizolar; insonshaxsiyativaguruxorasidaginizolar; insonlarorasidaginizolar; guruxlarorasidaginizolardir.

3. Nizolarnixalkilishning, bartarafetishningturttatuzilmaviy usulimavjudbulib, bular: ishgabulgantalablarniyaxshilabtushuntirish (koordinatsiya); uzarokelishtirishvaintegratsiya; uzarosingdirishmexanizmlarinikullash; umumtashkiliykompleksmaksadlarnibelgilash; takdirlashorkalirag'batlantirishtiziminikullashdir.

4. Insonlarorasidagiinsoniymunosabatlarokibatidayuzagakeladigannizolarnixalkilishd aesa 5 tausulmavjudbulib, bular: nizogachapberish; yumshatish; majburkilish; kompromiss-ya'niuzarobitimgakelish; muammonixalkilishdir.

O'qituvchiningfaoliyatidaengmuximnarsa – buuningnutkivao'quvchilarbilanmulokatidir. Nutk - bu ogzaki kommunikatsiya, ya'ni til yordamida munosabat kilish jarayoni demakdir. Ijtimoiy tajribada biron – bir moxiyatni anglatadigan suzlar ogzaki kommunikatsiya vositasi xisoblanadi. Suzlar eshittirib yoki ovoz chikarmasdan aytilishi, yozib kuyilishi yoki kar – sokov kishilarda biron - bir moxiyatga ega bulgan imo - ishoralar bilan almashtirilishi mumkin.

Odamlar urtasidagi munosabatni telegraf orkali axborot berishga uxshatish mumkin emas. Odamlar munosabatiga aloka boglovchilarning xis - xayajoni xam konuniy ravishda jalb etilgan buladi. U kommunikatsiyaning mazmuni xisoblanishi narsaga xam, munosabatga kirishganlarga nisbatan xam taallukli bu xis- xayajonli munosabatda uzgacha nutksiz kommunikatsiya tarkib topadi. Nutksiz kommunikatsiya vositalariga kul, barmok va yuz harakatlari, imo - ishora, oxang, pauza, tark - tarovat, kulgu, kuz yosh kilish va shu kabilar kiradiki, bular ogzaki kommunikatsiyavositari – suzlarni tuldiruvchiva kuchaytiruvchi,ba'zan esa urnini bosuvchi belgilar sistemasini xosil qiladi.

Ogzaki kommunikatsiyata'sirini kuchaytirishda munosabatga kiruvchilarning fazodajoylashuvi muxim axamiyatgaegadir. Sira uylanmasdan tashlangan lukma kommunikatsiyaning ya'ni komminkatorning retseptiga anik munosabatini ifodalaydi. Ta'limning ba'zi turlarida o'qituvchi o'quvchilarni sinfda qabul kilinganidek bir - birining orkasidan emas, balki doirashaklida, bir - birlariga yuzma - yuz utkazishini afzal kuradi.

Nutksiz kommunikatsiyada kullanilayotgan vositalarining - axborotning suz bilan etkazish maksadlariga va mazmuniga muvofikligi munosabat madaniyatning tarkibiy kismlaridanxisoblanadi. Bunday muvofiklik xam ogzaki va nutksiz kommunikatsiya vositalari kasb faoliyatining kuroli xisoblangan pedagog uchun juda muximdir. Forobiy bitta suzning uzini goxo, buyruk, goxo iltimos, goxo nasixat va ma'no baxsh etgan xolda turli oxangda, talaffuz eta bilishi kerak deb ta'riflagan edi.

Ayni paytda nutksiz kommunikatsiyada imo - ishora, pantomimika, nutkning oxangdagi rang – barangligi rivojlana boradi.

Maktabda ukish va yozish keyinrok esa til va adabiyot darslarida bolalarda muomala vositasi sifatida tilga va munosabat jarayoni sifatida nutkka ongli munosabat shakllantiriladi. Til o'qituvchi tomonidan maxsus uyushtirilgan taxlil predmetga aylangan xolda o'quvchilar oldida ijtimoiy jixatdan shakllangan konunlar ta'siriga buysunadigan murakkab belgilar sifatida namoyon buladi.

A. Jomiy «o'qituvchining nutk madaniyati o'quvchilarning darsdagiakliy mexnatining samaradorligini xal kiluvchi darajada belgilaydi", deb ta'kidlagan va bunday madaniyatni shakllantirish o'qituvchisuz yordamida xosil kilishga urinadigan va oddiydan murakkablikka, yakindan olislikka, konkretlilikdan umumliylikka utib bulmaydigan tushunchalar tafsilotidagi noaniklikni sababva okibatlarini aniklash yullarini kursatib bergan edi. Yuksak nutk madaniyati - o'qituvchi tomonidanvaktdan okilona foydalanishning ^muxim shartidir.

Jamiyatning yangi ijtimoiy kuchlarini etishtirishda o'qituvchi mas'ul xisoblanadi. Jamiyat o'qituvchining kuliga yosh avlodnn, ya'ni uz kelajagini ishonib topshiradi. Uning kamol topishida o'qituvchining dunyokarashi, ongi madaniyati xamda nutki belgilovchi vosita sanaladi.

1. pedagogikmuomala, uninguzigaxosxususiyatlarivamadaniyati.
2. pedagogikmuomalaodobininguzigaxosyunalishlari.
3. pedagogikmuomalajarayonidasodirbuladigan karama - karshiliklarningsabablari.
4. «o'qituvchi -o'quvchi», «o'qituvchi -o'qituvchilarjamoasi», «o'qituvchi - maktabraxbariyati», «o'qituvchivabolalarningota - onasi» kabitizimlarorasidagimuomalamadaniyati.

O'zbekistonmaktablaridata'lim-tarbiyaishlari, pedagogikfaoliyatningsamaradorligi, ta'sirchanligio'qituvchilar, ota-onalarjamoasi, oilavamaxalladashakllanganahloqiymunosabatlarga, muomalaodobigaboglik. Muallim ta'lim-tarbiya ishlari jarayonida o'quvchilar, kasbdoshlari, ota-onalar bilan muomalada buladi. Barkamol shaxs sifatida shakllanayotgan o'quvchilar, kasbdoshlari, ota-onalar muallimning har bir harakati, barcha ishlarini inson sifatida kuzatib boradi, xis etadi, ahloqiy jixatdan baxolaydi, qabul qiladi yoki rad etadi. Xullas, ta'lim-tarbiya ishlarining natijasi, o'qituvchi faoliyatining ta'sirchanligi pedagogik jarayonda sodir buladigan muomala odobiga, pedagogik jarayon ishtirokchilarining ahloqiy-ruxiy xolati, kayfiyatiga boglikdir.

Muomala odobi uz tabiati, moxiyatiga kura ijtimoiy hodisadir. Ijtimoiy konuniyatlar pedagogik jarayondagi muomala odobida namoyon buladi. Pedagogik

odob jamiyatda qabul kilingan ma'naviy, umuminsoniy va milliy ahloqiy kadriyatlarga asoslanadi. Ijtimoiy munosabatlar pedagogik jarayonda katnashuvchilar urtasidagi muomala odobini tartibga solib, boshkarib boradi. Ijtimoiy munosabatlarning har biri uziga xos xususiyatga, mezonlarga ega. Bu xususiyat va mezonlar ijtimoiy faoliyatning soxasi, shaxslararo alokalarning harakteri bilan belgilanadi. Muomala odobi kishi bajarishi lozim bulgan ahloqiy koidalar bilan shaxs ularni kay darajada qabul kilishi urtasidagi, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar orasidagi boglanishlarga asoslanadi.

Muomala odobi bevosita baxo beruvchilikxususiyatiga xam ega. Ahloqiy baxo esa kishilarning xulkini, xatti-harakatlarini nazorat qiladi, tartibga soladi. Muomala-munosabatlar kishi uz xulki va faoliyatida ahloqiy printsiplar, koidalar, talablar, an'analarga, urf-odatlariga kay darajada amal kilayotganiga karab baxolanadi.

Pedagogik jarayonda sodir buladigan muomala odobida muallimning ahloqiy madaniyati, tarbiyalanganlik darajasi aks etadi. Muallimning pedagogik kasb egasi sifatida uziga, uz kasbiga, o'quvchilarga, kasbdoshlariga, ota-onalarga muomalasini belgilovchiasosiy koidalar, talablar mavjud. Bu mezonlar jamiyat davlat o'qituvchiga, ta'lim-tarbiya ishlariga nisbatan kuyayotgan ahloqiy talablariga, pedagogik faoliyatning ahloqiy harakteri va xususiyatlariga asoslanadi.

Pedagogik jarayonda muomala odobi o'qituvchining faoliyatida namoyon buladi. O'qituvchilik faoliyatiga kuyiladigan ahloqiy talablar, uz navbatida. O'zbekiston Respublikasi raxbariyati yosh avlodni umuminsoniy va milliy-ma'naviy, madaniy kadriyatlar ruxida tarbiyalash soxasida kun tartibiga kuyayotgan vazifalarga boglik. Ular pedagogik jarayondagi muomala odobida unda katnashayotgan kishilarning xulki, xatti-harakatlarida ifodalanadi. Bu xatti-harakatlar pedagogik jarayon katnashchilarining ta'lim-tarbiya maksadi, vazifalari usul va vositalarini, ahloqiy kadriyatlarni kay darajada qabul kilishlari shaklida namoyon buladi.

Muomala odobining tuzilishijuda murakkabdir. U pedagogik faoliyatda sub'ekt-ob'ekt munosabatlari shaklida ifodalanadi. Sub'ekt-ob'ekt munosabatlari

muallim uzining professional burchini bajarayotganida o'quvchilar, kasbdoshlari, ota-onalar, jamoat tashkilotlarining vakillari bilan o'qituvchi urtasidagi alokalarda vujudga keladi. U uzaro xurmat darajasi, ishonch, talabchanlik, xayrixoxlik, tashabbuskorlik, uzaro gamxurlik, har birlarining inson sifatida kadr kimmatini e'zozlash kabilarda namoyon buladi. Ular o'qituvchining pedagogik faoliyatda boshkalar bilan muomalasining harakterini baxolashga xizmat qiladi. Uzaro ta'sirlar o'quv ishida, turmushda, dam olish paytlarida, oiladagi muomala-munosabatlarning xususiyatlarini aniklashga imkon beradi.

Pedagogik jarayonning uzida xam faoliyatning turli soxalarida turlicha muomala-munosabatlar mavjud. Masalan, o'quv ishlari soxasida, jamoat topshiriklarini bajarishda, o'quvchilar bilan sinfdan tashkari ishlarda, dam olish paytlaridagi muomala, shuningdek, o'qituvchining Vatanga, xalkka bulgan munosabati uziga xos xususiyatlarga ega. Uning moxiyati shundan iboratki, agar o'qituvchining bu muomala-munosabati uz professional vazifasini, burchini bajarish jarayonida sodir bulsa, jamiyat o'qituvchining va pedagoglik kasbining ijtimoiy mavkeini, unga ma'lum bir xukuk va vakolatlar berilganligini nazarda tutadi.

Pedagogik etikada muomala odobining biror jixati, masalan, o'qituvchining uz kasbiga munosabati, burchi aloxida taxlil etilishi mumkin. O'qituvchilik kasbi kishiga ma'lum talablarni kuyadi, lekin muallim bu talablarni kandy bajarayotgani bu talablarda xali aks etmaydi. O'qituvchining pedagogik faoliyati natijalarini xalk ta'limi bulimlari, maktab ma'muriyati, metodik birlashma xodimlari baxolaydi. O'qituvchining pedagogik jarayon katnashchilari bilan muomalasi — bu kishilarning uzaro bir-birlariga bulgan shaxsiy insoniy munosabatlari sifatida xam karaladi, ular pedagogik jarayon katnashchilarining xatti-harakatlarida, xulkida, ish shakli va usullarida namoyon buladi. Ular urtasidagi uzaro ahloqiy baxolashlar xam muxim rol uynaydi.

Pedagogik jarayonda o'qituvchi ahloqiy munosabatlarning sub'ekti xisoblanadi. U pedagogik jarayonning asosiy kishisi — figurasi sifatida o'quvchilar, kasbdoshlar, ota-onalar bilan muomalada buladi. Pedagogik muomala

odobi tizimida o'qituvchi asosiy figuradir. O'quvchilar, kasbdoshlari, ota-onalar, pedagoglar jamoasi va jamoat tashkilotlarining vakillari o'qituvchi uchun pedagogik muomala-munosabatlarning ob'ekti xisoblanadi. Ular bilan buladigan alokalar yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish vazifalarini bajarish jarayonida sodir buladi. Bu muomala jarayonida ishtirok etadigan kishilar bir-birlariga nisbatan xayrixox, ijobiy xissiyotda bulishlari, bir-birlarining fazilatlariniuzaro baxolashlari, kadrlashlarini nazarda tutadi.

Pedagogik muomala-munosabatlarda xissiyot aralashgani uchun ularning ahloqiy va ruxiy jixatlarini bir-biridan ajratish kiyin buladi. Shuning uchun xam bunday hodisalar xakida gapirganda, odatda, pedagogik jamoadagi ahloqiy-ruxiy vaziyat tushunchasi ishlatiladi.

Demak, o'qituvchining muomala odobi - u aloka qiladigan odamlar, muassasalar bilan uz professional vazifasini bajarayotganda sodir buladigan ahloqiy munosabatlar majmuidir. Bu yondoshuv asosida pedagogik muomala odobini shartli ravishda kuyidagi guruxlarga ajratish mumkin: o'qituvchi bilan o'quvchilar urtasidagi muomala; o'qituvchi bilan pedagogik jamoa urtasidagi muomala; o'qituvchi bilan ota-onalar urtasidagi muomala; o'qituvchi bilan maktab raxbarlari urtasidagi muomala.

Muomala odobida o'qituvchining ahloqiy ongi, ahloqiy faoliyatining etuklik darajasi, ahloqiy extiyojlari va ahloqiy yunalishlari, suzi bilan ishining birlik darajasi, xullas, muallimning faol xayotiy nuktai nazari namoyon buladi.

O'quvchilar bilan muomala odobi. Pedagogik jarayondagi alokalar tizimida o'qituvchi bilan o'quvchi urtasidagi muomala-munosabatlar katta urin egallaydi. Bu jarayonda bola insoniyat asrlar davomida tuplagan bilimlarni, ahloqiy tajribani egallab oladi. Muallim pedagogik jarayonda etakchi kishidir. Unga yosh avlodni ukitish va tarbiyalash vazifasi yuklatilgan. Shuning uchun xam o'qituvchiga, uning ahloqiy sifatlari, xulkiga, o'quvchilar bilan muomalasiga nisbatan aloxida, yuksak talablar kuyiladi:

Muallim xayotga endigina kirib kelayotgan, barkamol shaxs sifatida shakllanayotgan insonlar - yosh bolalar bilan mulokotda buladi. Bolalar ta'lim-

tarbiya jarayonida umuminsoniy va milliy axlok normalarini (mezonlarini) uzlashtiradi. O'quvchi muomala odobini asosan o'qituvchi timsolida anglab oladi. Sevimli muallim bola uchun bir umr ideal, ibrat, namuna bulib kolishi xam mumkin.

Respublikamiz o'qituvchilari orasida uz ishining ustasi, Xalk o'qituvchisi, Xizmat kursatgan o'qituvchi deb tan olingan, ota-onalar, yoshlar e'zozlab Ustoz deb ataydigan mu'tabar insonlar kuplab topiladi. Ular pedagogik ishda fidoyilik kursatib, muallimlik burchini yuksak darajada bajarib, bolalarga bilim berib, ular kalbiga xalollik, guzallik, xakikat, odob axlok nurini singdira olganliklari, xushmuomal bulganlari uchun xam bunday obru va xurmatga erishganlar.

Afsuski, xamma muallimlar xakida xam shunday deb bulmaydi. Uzining dagal muomalasi bilan bolaning kunglini ukishdan sovutib, dilini urinsiz ranjitadiganlari xam uchrab turadi. Pedagogik tajribada bunga misollar kuplab topiladi. Bundaylar yoshlar tarbiyasiga, ularning axlokiga salbiy ta'sir etadilar. Tarbiyaviy ishlarga tuzatish kiyin bulgan darajada ziyon etkazadilar.

Barkamol, ijodkor shaxsni shakllantirishga, tarbiyalashga doir ahloqiy normalar pedagogik etikada ifodalangan. Tarbiyalanuvchiga ijobiy ta'sir utkazish shartlaridan biri bolaga bulgan ishonch bilan unga nisbatan kuyilayotgan talablarning birligidadir. Bu koida pedagogik amaliyotda kup marta sinovdan utgan va uzini oklagan. Muallimlar, talabalar bilan utkazilgan suxbat natijalari shundan dalolat beradiki, maktabda xushmuomala o'qituvchilar bilan bir katorda bolalarga xuda-bexuda duk urib, bakirib muomala qiladigan muallimlar xam uchraydi. Bunday muomala jamiyatda qabul kilingan umuminsoniy va milliy ahloqiy normalarga tugri kelmaydi. Bunday o'qituvchilar bolalar orasida obru orttira olmaydilar.

Pedagogik jarayon, tarbiya jarayoni, odamlarning tabiati shu darajada murakkabki, muallim ba'zan istasa-istamasa kupollik kilishga «majbur» buladi, o'quvchi muallimning urinli talablarini bajarmayotgan paytlarida u uzini tutolmay koladi. Muallim uz talablarini, xatto, kupollik xolatini xam, bolaga yaxshilik kilyapman deb xisoblaydi, chunki bu ishni bolaga bilim berish, uni tugri yulga

solish, yaxshi odam kilib tarbiyalash uchun kilayotganiga ishonadi. Sa'diy Sheroziyning «Guliston» (Toshkent, 1968) asarining «Tarbiyaning ta'siri bayoni» bobidagi xikoyatlarda; Alisher Navoiyning «Maxbub-ul-kulub» asaridagi «Mudarrislar tugrisida», «Maktabdorlar tugrisida»gi makolatlarida bildirilgan muloxazalar bu fikrimizga xamoxangdir.

Bunday xolatlar kupincha tarbiyasi kiyin bola bilan muomala-munosabatlar jarayonida sodir buladi. Shuni xam unutmashlik lozimki, bunday bola odatda, nosoglom oiladan chikadi. Bola oiladagi yomon muxitning kurboni bulishi xam mumkin. Tajribali pedagoglar tarbiyasi kiyin bola bilan ishlash, muomala kilish murakkabligini, shu bilan birga ular insoniy mexrga zor, xush muomalaga, e'tiborga muxtoj ekanligini, bundaylarga nisbatan sabr-tokatli, bardoshli, kechirimli bulish zarurligini xamta'kidlaydilar.

Jismoniy jaroxat olgan bolani o'qituvchi jazolamasligini xamma biladi. Jismoniy tarbiya muallimi oyogii jaroxatlangan boladan yugurish musobakasida katnashishni talab etmaydi. Bola ba'zan kalbi, ruxi jaroxatlangan xolda maktabga kelishi mumkin. Ta'lim jarayonida buni xamma o'qituvchilar e'tiborga oladimi? Afsuski, yuk. «Bola javob berishni xoxlamayapti, dars tayyorlashni istamagan» deb xisoblab, xamma o'quvchilarga bir xil talab kuyish, bir xil muomala kilish xollari kuplab uchraydi. Ba'zan boladan xatto u bajara olmaydigan ishlar xam talab etiladi. Ayrim o'qituvchilar bolaning oilasidagi, ota-onasidagi nuksonlari uchun xam uni ayblashga urinadilar.

Vokeyi xikoyat. Tukkizinchi sinf o'quvchisi Karim bir kuni darsni tayyorlamay keldi. Muallima unga «ikki» baxo kuydi. Oilada Karim onasi bilan yashaydi, otasi boshkaga uylanib ketgan. Muallima Karimga «yomon» baxo kuygani etmagandek, unga zarda bilan: «Otang sizlarni bekorga tashlab ketmaganga uxshaydi, bunday boladan kochib kutulishdan boshka chora yuk»,- deb uni sinfdan chikarib yubordi. Muallimning bu muomalasi o'quvchini taxkirlash bilan birga sinfdagi boshka o'quvchilarning xam noroziligiga, nizo kelib chikishiga sabab buldi.

Talabchanlik o'qituvchi odobining normalaridan biri xisoblanadi. O'qituvchining bolaga kuyayotgan talabi adolatli bulmogi kerak. Muallimning talabchanligida uning bola shaxsiga chukur xurmati, bolaning kuchi, kobiliyati va imkoniyatlariga bulgan chukur ishonchi ifodalanadi. Bu insoniylikning namoyon bulishi, ya'ni rivojlanayotgan bola shaxsi tugrisida, uziga va jamiyatga foyda keltira oladigan barkamol kishini tarbiyalash tugrisidagi gamxurlikdir. Odatda, bolalar murosasozlik va oliftagarchilikni—betayinlik, uta muruvvatni — mas'uliyatsizlik, printsipsizlik deb tushunadilar. Aksincha, yaxshi niyat bilan kilingan okilona talabchanlik — kattikkul muallimgabolaning xurmati va minnatdorligini oshiradi.

Vokeyi xikoyat. Tulkin maktabda kuyi sinflarda past baxolar olib ukirdi. Sakkizinchi sinfga utganida fizika o'qituvchisi D. Sh. juda talabchan, xech kimni erkalatib kuymaydigan kishi bulib chikdi. Muallim uni doskaga chikaradi. Tulkin fizikaga doir masalani echa olmaydi. O'qituvchi unga boshka masalani beradi va usha boshlagan usuli bilan echishni aytadi.

Nixoyat u, masalani tugri echadi. O'qituvchi: «Mening fikrimcha Tulkin, sen uchun bu oddiy masala. Sen murakkabrok masalalarni xam echa olasan, fakat, kuprok ishlash kerak» deydi. Bu gap bolaga ijobiy ta'sir etadi, u darslarni kuprok tayyorlaydigan buldi, ayniksa fizikaga kizikib koldi. Maktabni bitirgach, texnika universitetiga ukishga kirdi. Muxandislik kasbini egalladi. Bir kuni Tulkin o'quvchilik yillarini eslab bunday dedi: «Fizika o'qituvchimiz kattikkul, talabchan edi. U bizni boshka fanlarga karaganda fizikani kuprok ukishga majbur etardi. Biz uning aytganlarini bajarar edik, chunki u yaxshi odam, xatto dustimiz edi».

O'qituvchi avvalo, uziga talabchan bulmogi kerak, shundagina bolaga nisbatan kuyayotgan talablari urinli, samarali buladi. Aks xolda uning «talabchanligi» bolaning gashini keltirishi va o'quvchilar uni bajarmasliklari mumkin. Bolaga biror topshirik berayotganda u o'quvchining kuchiga mosligi, bola uni bemalol bajara olishiga muallimning ishonchi komil bulsin. Bola oldiga kuyiladigan talablar, unga berilayotgan vazifalar sekin-asta murakkablashtirila

borishi, o'quvchilarning kobiliyati, individual xususiyatlarini xisobga olib tabakalashtirilishi lozim.

Muallim har kancha xushyor, extiyotkorbulsa xam sinfdagi xamma bolalarning ruxiy xolatini, iztiroblarini bilmasligi mumkin. Bu ishda muallim sinf bolalar jamoasining kumagiga tayanmogi lozim. Sinf jamoasi boshiga tashvish tushgan bolaning xolidan xabardor, unga xamdard bulishiga erishmok kerak. Shunda muallim bilan o'quvchi urtasidagi muomala natijasida sodir buladigan ayrim xatolarning oldini olish imkoni tugiladi.

Vokeyi xikoyat. Sanobarning oilasida uning otasi bilan onasi urtasida kelishmovchilik, janjallar bulib turishini sinfdoshlari biladi. Bugun u darsga kuzlarining atrofi kizargan, ma'yus xolda keldi. Kecha ularning uyida bulgan janjal tufayli uy vazifasini xam bajarolmay kelgani, kitobni ukisa xam boshiga xech narsa kirmayotgani kurinib turardi. Sinfdoshlaridan biri unga sezdirmay bu xolatni sinf raxbariga ma'lum kilib, yaxshisi muallimlar bugun Sanobarni doskaga chikarmasliklari, undan uy vazifasini xam suramasliklari lozimligini aytdi. Sinf raxbari uz darsi jarayonida bevosita usullar bilan Sanobarga tasalli berishga harakat kildi. Shu tarika sinf jamoasi kalbi jaroxatlangan Sanobarga nisbatan tugri muomala kilishda o'qituvchilarga yordamlashdi.

Bolaning ruxiy xolatini tushunish, sinfdoshlarida unga nisbatan xayrixoxlik, gamxurlik xis-tuygusini uygotish o'qituvchining yuksak pedagogik, ahloqiy madaniyatidan dalolat beradi. Odobli, madaniyatli muallim bolalar bilan kupol muomala kilmaydi, o'quvchining «sirini» oshkor etmaydi, uning ustidan kulib, kalbini jaroxatlamaydi. Aksincha, fikr-muloxazasi kotib kolgan, bolalarning kalbi, extiyoj va kizikishlarini inobatga olmaydigan, xammaning xulkini bir xil kolipda baxolaydigan muallim kupincha pedagogik muomala odobi normalarini buzadi, bolalar orasida obru xam ololmaydi. Bunday muallim odatda, agar bola muminkobil bulsa, uni yaxshilar katorida kuradi, agar tankidiy fikrlaydigan bulsa - manman, takabbur deb xisoblaydi. Kobiliyatli, lekin shux bolalarni xush kurmaydi, natijada o'qituvchiga xurmatsizlik, konflikt - mojarolar kelib chikadi.

O'qituvchi bilan o'quvchi urtasidagi nizolar kupincha bolaga nisbatan adolatsizlik kilish, unga kuyilayotgan talablar mavxumligidan kelib chikadi. Bunday o'qituvchi bolani asossiz ayblayotganini talabchanlik, pedagogik jamoa raxbarlarining unga kuygan tugri talabini esa adolatsizlik deb karaydi. Bolaning mustakil harakatlarini - uning obrusini tukishga intilish, itoatkorligini esa eng yaxshi xislat deb biladi. Muallim bilan o'quvchi urtasidagi nizolar xakida gap borganda shuni esda tutish lozimki, ta'lim-tarbiya juda murakkab, qarama-qarshiliklarga tula jarayondir. Ularni bartaraf etish mukarrar ravishda nizolar chikishiga xam sabab bulishi mumkin. Bu nizolarni okilona xal etish uchun muallim ularning moxiyati va sabablarini aniklashi, bilishi kerak.

Bozor iktisodiyotiga asoslangan jamiyatda ahloqiy tarbiya jarayoniga xos qarama-qarshiliklar manfaatdorlik, ahloqiy-ruxiy omillar, shuningdek, muxit ta'sirida sodir bulishi mumkin. Bundayfaktorlarkatorigakuyidagilarkiradi:

- bolatarbiyalanayotganmuxitdagiahloqiytajriba, xulkiyodatlarjamiyatdaqabulkilinganumuminsoniy, milliyaxlokmezonlarigamoskelmasligi;
- boladailgarishakllangankizikishvaistaklarahloqiytarbiyaningmaksadigatugrik elmasligi;
- bolaningirodasi, uzinitutabilishdarajasibilantarbiyachi-o'qituvchiningtalablaribir-birigatugrikelmasligi;
- bolaningjamoadauzurnitopishgabulganintilishibilanuzmanfaatlarinijamoan ingmanfaatlarigabuysundirishzarurliginibir-birigamoskelmasligi;
- tarbiyachi, o'qituvchiningpedagogik, ahloqiy madaniyatdarajasio'quvchilarniahloqiytarbiyalashsoxasidakuntartibigakuyil ayotganvazifalar, talablargamoskelmasligi.

Bu qarama-qarshiliklar ob'ektiv yoki sub'ektiv harakterga ega bulishi mumkin. Tarbiya jarayonida ular sub'ektivlikdan ob'ektivlikka utishi yoki aksincha bulishi xam mumkin. Masalan, ota-onalarning ahloqiy madaniyat darajasi sub'ektiv faktor xisoblansa xam u bola uchun ob'ektivlik harakteriga ega, chunki ota bilan onani tanlab olish mumkin emas.

Sub'ektiv qarama-qarshiliklar xam, ob'ektiv qarama-qarshiliklar xam jiddiylashib, nizolar chikishiga olib kelishi mumkin. Burch bilan istak urtasidagi, zarurat bilan erkinlik urtasidagi ob'ektiv qarama-qarshiliklar natijasida yuzaga keladigan nizolarni, kelishmovchiliklarni bartaraf etish, kupincha, rivojlanish usuliga aylanadi. Bunday konfliktlarni ijobiy xal kilish natijasida shaxs uz tajribasida jamiyat urtaga kuyayotgan ahloqiy talablarni jamoatchilik va o'qituvchi ta'sirida anglab oladi.

Quyidagilar ahloqiy tarbiya jarayonida vujudga keladigan ob'ektiv (asosiy) qarama-qarshiliklar sirasiga kiradi: tarbiya tizimi va yosh avlod erishishi zarur bulgan yuksak ahloqiy namunalar (ideallar) kun tartibiga kuyayotgan vazifalar bilan tarbiyalanuvchilarning xayotiy tajribasi urtasidagi qarama-qarshilik; o'quvchi egallashi lozim bulgan ahloqiy koidalar bilan bolaning o'tkinchi extiyojlari va xoxishlari urtasidagi qarama-qarshilik; ahloqiy erkinlik bilan ahloqiy mas'uliyat urtasidagi qarama-qarshilik. Bu qarama-qarshiliklarni bartaraf etish sillik kechmaydi, ularni tugri xal etish natijasida bola ahloqiy kamolotga erisha boradi. Odatda, bunday nizolar, yo o'quvchini yuksak ahloqiy ideallarga yunaltiruvchi o'qituvchi foydasiga, yoki bolaning o'tkinchi xoxishlari foydasiga xal etilishi mumkin. Ikkala xolatda xam «sakrash», «portlash» yuli bilan yangi xolatga utiladi: yo o'quvchining xulkida ijobiy uzgarish buladi, yoki salbiy xolat mustaxkamlanadn. O'qituvchi har bir nizoni echayotganida buni nazarda tutmogi kerak.

Ob'ektiv qarama-qarshiliklar natijasida vujudga kelgan konfliktlarni okilona bartaraf etish o'qituvchining pedagogik madaniyatiga, muomala odobiga, tanlagan vositalarining tugriligiga boglik. Sub'ektiv sabablarga kura paydo bulib, janjallarga olib kelgan qarama-qarshiliklar salbiy natijalar beradi, o'qituvchiga nisbatan ishonchsizlik tugdiradi o'qituvchi bilan bolalar urtasida ruxiy tusiklar xosil qiladi. Bunday nizolar shaxsning ahloqiy rivojlanishiga turtki bula olmaydi, chunki bu xolat muallimning ahloqiy madaniyati pastligidan sodir etiladi. Bu qarama-qarshilikni bartaraf etish yuli – ularni uz vaktida aniklab, nizoga aylanib ketishiga yul kuymaslikdir. Bunga erishish uchun muallim xayotni yaxshi bilishi, sezgir,

vijdonli bulish bilan birga bolalarning ruxiy rivojlanish konunlarini, axlok normalarini xam bilishi, vokealarni oldindan kura bilish fazilatiga xam ega bulmogi kerak.

Pedagogik axlokda ta'lim-tarbiya jarayonida vujudga kelib, an'anaga aylanib kolgan ayrim koidalar sub'ektiv qarama-qarshiliklar va konfliktlarning kelib chikishiga sabab bulishi kursatilgan. Masalan, shunday koidalardan biri -har kanday xolatda xam o'quvchi oldida muallimning obrusini saklash kerak, degan tushunchadir. Bu koidaga amal kilaman deb, muallim ba'zan uz vijdoniga karshi ish tutadi, kasbdoshi noxak balsa xam uning harakatlarini tugri deb isbotlashga, o'quvchini esa ayblashga, yomonlashga urinadi. «Muallimni o'quvchi tankid kilishi mumkin emas», degan ahloqiy koida xam o'qituvchining obrusini saklash uchun uylab topilgan.

Majlis borayotganda o'quvchiga muallim xakidagi fikrlarini, muloxazasini aytishni ta'kiklash mumkindir, lekin bola uz tengkurlari davrasida kattalarning xulki, xatti-harakatlari xakida uz fikrini aytishi, baxo berishini ta'kiklab bulmaydi-ku. Natijada o'quvchilarning ayrim o'qituvchi xakidagi fikrlari, tushunchalari shakllanish jarayonini pedagogik jixatdan boshkarib bulmay koladi. Ba'zan buning natijasida o'quvchilar talabchan muallimni - adolatsiz kishiga, bolaning kamchiligi va shuxliklariga e'tibor bermaydigan muallimni yaxshi odamga chikarib kuyadilar.

Muallimning biror tasodifiy xatti-harakati natijasida o'quvchilarda u xakda sodir bulgan notugri fikr xam ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir etishi, muallimning ishini murakkablashtirishimumkin. Odatda, bunday konfliktlar uzok davom etadi va o'qituvchi foydasiga «xal» etiladi. Muallimning obrusini saklayman deb, kattalar ba'zan bolaning kadr-kimmatini erga uradilar, o'qituvchidan kechirim surashni talab etadilar, vaxolanki bu nizoga o'qituvchining notugri xatti-harakati sabab bulgan. Muallimlarning bu ishi ahloqiy tarbiya talablariga tugri kelmaydi. Yaxshi pedagogik an'analarni saklash va ularga amal kilish bilan mutaassiblik urtasidagi farkni, o'qituvchilik burchini bajarish bilan utaketgan rasmiyatchilikni ajrata bilmok lozim.

Muallim o'quvchilar bilan uzaro muomalasida kutarinki rux, yaxshi kayfiyatni saklay bilishi pedagogik axlokning muxim talablaridan biridir. O'qituvchi dars utayotgan yoki tarbiyaviy tadbirni bajarayotganida bolalarning dusti, maslaxatchisi ekanligini esda tutmogi lozim. Bu, muallim xamma vakt bolalar bilan oshna-ogaynigarchilik kilaveradi degan gap emas. Bolalar kup utmay muallimning xulkidagi bu kamchilikni paykab olib, uning ustidan kulib yuradilar.

Pedagogik axlok normalariga amal kilishda muallim odob-muomala koidalarini buzmasligi, shu bilan birga muallimning xulki o'quvchilarning xatti-harakatlarini, uzaro munosabatlarini xamtartibga solib borishi xakida gamxurlik kilmok kerak.

Vokeyi xikoya. Ikkinchi sinfga boshka maktabdan yakinda kelgan Diloromni muallim ukish uchun doskaga chikardi. Dilorom harflar va buginlarni zurga ukiyotgani, ukiy olmay kiynalayotganidan uyalib kizardi, tuxtalib koldi. Sinfdagi bolalar kulib yubordilar. Chunki bu sinfdagi bolalarning xammasi yaxshi ukiydigan bulib kolgan edilar. Bolalarning bu kulgusi Diloromga kattik salbiy ta'sir etdi. Muallim kiynalib zurga ukiyotgan Diloromni ukishdan tuxtatib, kulgan bolalarga tanbex berdi. Bolalarningbu kiligi odob koidalariga tugri kelmas edi.

Muallim bolani doskaga chakirayotganda xam, yoki o'quvchi bajargan ishni boshkalarga namuna kilib kursatayotganidaxam me'yorga amal kilmogi lozim. Agar yaxshi ukiydigan bola xadeb doskaga chikarilaversa yoki har safar bir bolaning bajargan ishi boshkalarga namuna sifatida kursatilaversa bu, ahloqiy jixatdan salbiy okibatlariga olib keladi.

O'quv ishining shunday uziga xos ahloqiy jixatlari borki, ular muallim bilan o'quvchi urtasidagi muomalaga bevosita yoki bamosita ta'sir etadi. Masalan, ta'lim jarayonida ishonchning uz urni bor: o'quvchi muallim berayotgan bilimlarning tugriligi, xakkoniyligiga ishonadi, muallim bolaning bu ishonchiga munosib bulishi kerak. O'qituvchi xam bolalar uning aytganlarini xech ikkilanmay qabul kilayotganlariga ishonadi. Bu muomala odobining umumiy tamoyillaridan biridir. Respublikamiz maktablaridagi ta'lim-tarbiya jarayoni o'qituvchi va o'quvchilarning uzaro bir-birlariga ishonishlariga asoslanmogi zarur. Muallim

bilan o'quvchining muomala-munosabatlari ijodiy harakterga ega. Ishonch yuk joyda ijodkorlik xam bulmaydi. Ishonch, xurmat, mexribonlik, xayrixoxlik talabchanlikni inkor etmaydi, balki nazarda tutadi. Muallimning kattikkulligi va talabchanligi bolaga ahloqiy ta'sir utkazishning zarur shartlaridan biridir. Bolada xayotiy tajriba yukligi, irodaviy sifatlar yaxshi shakllanmaganligi tufayli xam muallim unga nisbatan talabchan bulmogi darkor.

O'qituvchi bolaning imkoniyatlarini, kobilyatini xisobga olgan takdirdagina undagi kamchiliklarni bartaraf eta oladi, uning pedagogik talablarini bola bajarishi mumkin. Muallimning talablari bolaning imkoniyat darajasidan past bulsa, undagi kobilyatlarning rivojlanishiga tuskinlik qiladi; agarmuallimning talablari bolaning kobilyati va imkoniyatlaridan ortik bulsa, bolada uz kuchiga ishonmaslik, ishdan uzini chetga olish xis-tuygusini paydo qiladi. Muallimning kattikkulligi va talabchanligi ahloqiy tarbiyaning boshka vositalari bilan birga olib borilishi kerak.

Muallim bilan o'quvchi urtasidagi muomalani tartibga soluvchi talablardan biri bolaning xulkini, muomasini, bola bajargan ishni odilona, tugri baxolashdir. Bolaning xulki, muomasi kupincha u kilgan biror ish bilan tenglashtiriladi. Lekin xatti-harakat ahloqiy muomalaning bir kismidir, xolos.

Xulki, muomasida esa bolaning biror kishi yoki narsaga munosabati xam ifodalanadi. Bolaning xulki, muomasi ahloqiy jixatdan baxolanishi mumkin. Bolaning kiligi deganda uning xatti-harakatiga berilgan baxo xam nazarda tutiladi. «Karim yaxshi ish kilmadi. Uktam ishni koyil kildi», degan iboralar kup ishlatiladi.

Muomala uz moxiyati va tuzilishiga kura murakkab ahloqiy hodisadir. Unda kishining ahloqiy ongi (motiv, istak, unga erishish yulini tanlash), ahloqiy faoliyat (xatti-harakat), ahloqiy munosabat (baxolash) va kishining unga munosabati namoyon buladi. Shaxsning niyati (mayli) zamirida uni u yoki bu maksadga undovchi manfaatlar mavjuddir. Manfaatlar ijtimoiy va shaxsiy kimmatga ega bulib, ma'lum bir extiyojlardan xosil buladi. Insonning maksadi doimo asoslangan buladi. Sabab (vaj) muomala odobining, xatti-harakatning, kilikning bir kismi bulib, biror harakatni bajarishga, uning yaxshi yoki yomon ekanligini baxolashga

asos buladi. Motivlar (sabab, vaj) ijtimoiy kimmatli yoki xudbinlik harakteriga ega bulib, kuzlangan maksadga erishish uchun vositalar tanlashga ta'sir etadi. Lekin ahloqiy maksadga fakat ahloqiy vositalarni kullash bilangina erishish mumkin.

Vokeyi xikoya. Shahardagi maktablardan birida uchinchi sinfda shunday hodisa sodir buldi. Sinfdagi o'quvchilar ikki guruxga bulinib, tuvaklarda gul ustirib, sinf xonasini bezatish uchun musobaka utkazishdi. Bolalar uylaridan gul tuvak, gul kuchat keltirib, gul ustirishga kirishdilar. Musobaka (uyin)ni yakunlashga bir xafta kolganida birinchi tuvakdagi gullar sulib koldi. Bolalar har kancha urinsalar xam foydasi bulmadi. Maktabning biologiya o'qituvchisiga. murojaat kilishga tugri keldi. Biolog muallim gul kuchatlaridan birini tortib kursa, uning ildizi kesilgan ekan. Bu ishni ikkinchi guruxnng etakchisi Salima kilganligi ma'lum buldi. Salima buni, nima kilib bulsa xam, uz guruxi golib chikishi uchun kilgan ekan. Bu vokeaning taxlili shuni kursatadiki, bolalarning xammasida bir xil maksad – gul ustirib, sinf xonasini bezash maksadi bulgan. Lekin ular musobaka jarayonida turli sabablarga kura harakat etganlar. Guruxdagi bir bolaning xudbinligi tufayli kungilsiz hodisa ruy berdi.

Bolalar xayotida, ayniksa kichikyoshdagi bolalar (faoliyatida va xulkida xissiyotning ta'siri kuchli buladi. Ular xoli uz xatti-harakatlarining motivlarini tula anglab etmaydilar. Katta yoshdagi o'quvchilarning xulkida xam vaj - sabablar xamma vakt ijobiy xatti -harakatlarga olib kelavermaydi. Bolalarning xulkini baxolashda xatti-harakatlarning natijasiga karab xulosa chikarish lozim. Muallim o'quvchining uz xatti - harakatlariga, xulkiga shaxsiy munosabatini xam e'tiborga olishi kerak. O'qituvchi bolaning xulkini, xatti-harakatini ob'ektiv baxolash uchun bolani bu ishga nima da'vat etganini, nimalar sabab bulganini xam aniklashi lozim. Shundagina ahloqiy baxo tarbiyaviy kimmatga ega buladi.

Bola harakat qiladigan xayotiy vaziyatlarni, kutilmagan xolatlarni oldindan aniklash juda kiyin. Bolalarni xatolardan mutlako saklab kolish xam muammo. Muallimning vazifasi o'quvchiga uz xatti- harakatlarining natijasini kuz oldiga keltira bilishni va uz xulki uchun mas'ul ekanligini tushuntirish, anglatishdan iborat. Bu muallimning dam olish paytlarida xam, ukishdan tashkari vaktlarda xam

o'quvchilar bilan uzaro muomala odobida ma'lum ahloqiy normalarga rioya qilishni talab etadi.

Pedagogik faoliyatda sinfdan va maktabdan tashkari ishlar o'qituvchi bilan o'quvchi urtasidagi muomalaning muxim soxalaridan biri xisoblanadi. Sinfdan tashkari ishlar uz xususiyatiga kura darsdan keskin fark qiladi. Bu ishlar dars singari kat'iy tartibga tushirilmaganligi uchun xam muallim va o'quvchilardan uzaro nazoratni kuchaytirishni, xalollik va vijdonlilikni, xolislikni, ahloqiy mas'uliyatni kuprok talab etadi. Shanbaliklar, safarlar, sayoxatlar, kino-teatrlarga jamoa bulib borish muallim bilan o'quvchilarning muomala odobiga kuprok boglik buladi.

Ahloqiy munosabatlar tizimida muallimning o'quvchilar jamoasi, uz-uzini boshkarish organlari bilan muomalasimumim rol uynaydi. O'quvchilarning uz - uzini boshkarish tashkilotlari bolalarni amaliy faoliyatga jalb etishningmuxim yunalishidir. Pedagogik faktlar va ularning taxlili shundan dalolat beradiki, muallim o'quvchilar bilan muomalada ma'lum ahloqiy talablar, mezonlarga amal kilishi zarur. Bulardanengmuximlarikuyidagilar:

- pedagogikfaoliyatjarayonidamuallimharbiro'quvchiningkadr - kimmatiniinsonsifatidaxurmatkilishi, o'quvchiganisbatanishonch;
- o'quvchiningbilimivaxulkinibaxolashdata labchan, adolatlibulish. Muallimningbolagapedagogik talablarianik, uningkuchi, kobiliyativaimkoniyatlarigamosbulishi, bolalardauz-uziganisbatantalabchanlikvatankidiymunosabatniustirish;
- muallimningbolagamexribon, gamxurbulishi, bolaningshodligigaxam, tashvishlarigaxamsherikbulish;
- bolamushkulvaziyatgatushibkolgandaungakumaklashish. Muallimningyordamixolis, begaraz, beminnatbulishi;
- pedagogikjarayondasodirbulibturadigankonfliktlar - nizolarnima'muriyyulbilanemas, balkiahloqiymezonlarasosidamurosagakelishyulibilanxaletish;

- sinfjamoasining fikr-muloxazalarini e'tiborga olish, ularga ishonch bilan karash, bolaning xulqiga baxo berganda uning sabablarini – motivlarini e'tiborga olish;
- sinfdamuallim «yaxshikuradigan», «yomonkuradigan» o'quvchilarning bulmasligi; o'quvchining biror xato xatti-harakatini uchun yomonkurib ko'lmaslik; har bir bolaning yaxshi fazilatlarini aniqlash, ustirish va tarbiyaviy ta'sirni ko'rsatishda uning ta'yanish;
- o'qituvchi uzining butun xayotini va mexnat faoliyatini dayomonlikka, adolatsizlikka, nopoklikka, xulqibuzuklikka nisbatan murossasiz ekanligini ko'rsatishi;
- bolaning ishonchini suiste'mol qilmaslik, uning kalbi «sir» larini oshkor etmaslik, oldini xulqiga xatolarini ta'nakiqlamaslik;
- muallim tarbiyachisi sifatida, tajribali inson sifatida o'quvchilarga ahloqiy yul-yuriklarini ugartirishi, ularda xayrlivokealar va faktlarga ijtimoiy munosabatni, axloqsizlik faktlariga murossasiz bulishtirishini ustirishi;
- bolalar bilan muomalavaliy munosabatlarda ularning har biriga aloxida yondoshish, pedagogik taktni saqlash.

4.7-§. Shaxslararo muloqotning umumiy tamoyillari.

Muloqot faqat insonlarga xos bo'lgan jarayondir.

Kishilarda faoliyat jarayonidagi bir - birlariga nisbatan idaralash va ta'lim berish jarayonidir.

Muloqot

odamlar o'rtasidagi birgalikdagi faoliyati yo'qlaridagi kelibchiqadigan bog'lanishlarini o'rganishning ko'pgirali jarayonidir. Muloqot (munosabat)

birgalikdagi faoliyat ko'rsatuvchilarning o'rtasida axborotni yirboshlashni o'z ichiga oladi.

Bunda munosabatning kommunikativ jihatini hisobga olinadi.

Kishilarning munosabatga kirishishda avvalotilgan murojat qiladilar.

Muloqotning yanabir jihatini munosabatga kirishuvchilarning o'zaro birgalikdagi harakatini o'rganishdir.

nutq jarayonidagi faqat so'zlar bilan emas, balki harakatlar bilan ham yirboshlashdan iborat. Masalan, munosabatga kirishar ekanmiz, u bizni qoniqtirsa imo-ishora bilan muloqotda bo'lamiz. Munosabatning keyingi jihatini muloqotga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok etishidir.

Masalan, biz bir kishi bilan muloqotga kirishishdan avval uni hurmat qilib yoki mensimasdan munosabatda bo'lamiz. Demak, muloqot jarayonida kommunikativ (axborot uzatish), interaktiv (o'zaro birgalikda harakat qilish) va pertseptiv (o'zaro birgalikda) idrok etish amalga oshiriladi.

Muloqot qonuniyatlarini bilish hamda uni o'rnatish malakalari va qobiliyatlarini rivojlantirish har bir kishi uchun muhimdir.

Har bir kishining o'z "Meni" atrofdagilar bilan bo'ladigan muloqot jarayonida shakllanadi, Shaxsning hayot yo'llari avval oilada, bog'cha, maktab, institut, ishxona, keksalar orasida, ya'ni guruh va jamoalarda rivojlanadi. Bizning yuksak ma'naviy ehtiyojlarimizdan biri - bu muloqotga bo'lgan ehtiyojdir. Muloqotga bo'lgan ehtiyojimiz qondirilmasa, ongimiz ham rivojlanmaydi. Shuning uchun biz doimo muloqotga bo'lgan ehtiyojlarimizni qondirishimiz lozim. Kimlar bilandir bo'lgan muloqotdan qoniqish hosil qilamiz, lekin ayrim hollarda esa biz qoniqmaslikni his qilamiz.

Pedagogikmuloqot - bumuloqotturlaridanbiribo'lib, pedagogikfaoliyatdamuhimo'rintutadi.

Bizguruhvajamoagakirarekanmiz, doimundaturlirollarnibajarishgato'g'rikeladi.

Rasmiyguruhdaboshliqrolinio'ynasak, kasalxonadabemor, do'kondaharidor, oiladarafiqyokirafiqa, ota - onaoldidaesafarzandlikrolinibajaramiz.

Muloqot psixologiyasi fani psixologiyaning barcha tarmoqlari bilan bog'liq holda rivojlanadi. Jumladan, pedagogik psixologiya bilan uzviy bog'liq. Pedagogik muloqotda ta'lim psixologiyasi, tarbiyaning psixologik asoslari, o'qituvchi va o'quvchi munosabatlari, o'qituvchi psixologiyasi, maktablarda ta'lim - tarbiya jarayonlarini boshqarish muhim o'rinni egallaydi. Ijtimoiy psixologiya turli ijtimoiy guruhlar, jamoaning psixik namoyon bo'lishi, katta guruhlar - jamoalarning kayfiyati, tafakkuri, raqobati kabilarni o'rganadi. Bu masalalarni hal qilishda muloqot psixologiyasi katta ahamiyatga ega. Boshqaruvda rahbarlarda nutq qobiliyatining rivojlanishi, shuningdek, xodimlar bilan til topa olish uchun muloqot psixologiyasini bilish zarur. Siyosatchilarda notiqlik mahorati shakllangan

bo'lishi kerak, bunda ularga muloqot psixologiyasini yaxshi bilishlari yaqindan yordam beradi.

Muloqot din psixologiyasi uchun ham juda katta ahamiyatga ega. Din psixologiyasi diniy ong xususiyatlari, uning psixologik va ijtimoiy asoslari, vazifalari, tizimi, diniy his - tuyg'ular, diniy guruhlar psixologiyasini o'rganishda albatta muloqot sirlari, muloqot madaniyatini bilishga asoslanadi. Demak, muloqot psixologiyasi psixologiyaning barcha tarmoqlari bilan bog'liq holda rivojlanadi.

O'zbektiligadavlatmaqomiberilganidankeyinbirmunchaijobiyo'zgarishlaryuz berdi, ularningbirqismimilliyistiqoldanso'ngamalgaoshirildi. Mamlakatimizdagidavlat hujjatlarionatilarasmiylashtirilmoqda, yig'ilishdagima'ruzalar o'zbektilidaqilinmoqda.

Ijtimoiy hayotdagikattayutuqlar bilan bir qatorda, shaxslararomunosabatlardatilodobi, nutq madaniyatidabuzilishlardavometmoqda, o'zbektiliningmo'saffoligi, aniqvalo'ndaligi, mantiqiyiligi, ohangdorligivasilliqiligmuloqotdao'zifodasinitopaolmayapti, natijadauzatilayotganfikrlarniidrokqilishqiyinlashmoqda.

Muloqotpsixologiyasiningasosiy maqsadi, avvalonutq madaniyatiniyoshlardashakllantirishdir. Shuningdek, o'qitishjarayonidabo'lajakmutaxassislargamuloqotmadaniyati, muomalasirlarinisingdirish, guruhvajamoalardao'zaromunosabatlarnimuloqotorqaliyaxshilashdir. Muloqotning nazariyva metodologik muammolarinihalqilish, muloqotninutq bilan birgalikdarivojlanishinita'minlash fanningasosiy maqsadinitashk ilqiladi.

Muloqotpsixologiyasiningasosiyvazifalari quyidagilardao'zifodasinitopadi:

- 1) hamqorlikdagifaoliyatjarayonidashaxslararo'zarota'sirvamuloqotqonuniyatlarini o'rganish;
- 2) Sharqallomalariningmuloqot haqidagi qarashlarini tahli qilish;
- 3) talabanifaollikka undovchimuomalaviy imkoniyatlarimavjudliginitalab o'rganish;

- 4) talabalardakasbiylayoqatnifaollashtirishgaqaratilganmuloqotnishakllantirish;
- 5) shaxslararomunosabatlarnimuvofiqlashtirishdamuloqotningroliniorttirish;
- 6) o'zarota'siretishningayrimoqibatlarinihisobgaolish.

Bizbo'lajakmutaxassislardaquyidagimuomalaxususiyatlarinishakllantirishim izzarur:

- muomalamadaniyatiningnazariyasoslarini;
- shaxslararomunosabatlarqonuniyatlarini;
- pedagogikmuloqotningqonuniyatlarini;
- oilada,

guruhvajamoalardamuloqotgaqo'yiladiganasosiytalablarhaqidatasavvurgaegabo'lis hikerak;

- shaxsdamuloqotshakllanishinio'rganish;
- muomalamadaniyatini barchaguruhvajamoalardashakllantirish;
- shaxslararomunosabatlardamuloqotningahamiyatini kuzatish;
- muloqotsirlarinibilishivaqo'llayolishni;
- guruhlardamuloqotnishakllantirishmetodikalarinio'tkazish;
- oiladamuloqotmadaniyati, muloqotsirlaridanbohabarbo'lish;
- muloqotmadaniyatinishakllantirishmaqsadidapsixologikmaslahatlartashkiltis hyuzasidanko'nikmalarhosilqilish.

Muloqotshaxslararomunosabatlarningshundayko'rinishidirki, uningyordamidaodamlarbir-birlaribilano'zaroruhijihatdanaloqagakirishadilar, o'zaroaxborotalmashadilar, bir-birlarigata'siro'tkazadilar, bir-birlarinihisqiladilar, bir-birlarinitushunadilar.

Shuninguchunmuloqotijtimoiypsixologikhodisasifatidaijtimoiyturmushningb archasohalaridaishtiroqetib, hamqorlikfaoliyatiningmoddiy, ma'naviy, madaniy, emotsional, motivatsionqirralariningehtiyojisifatidavujudgakeladi. Insondayuzagakeladiganharxilehtiyojlarnimaqsadgamuvofiqravishdaqondirishmul oqotmaromigabog'liqbo'lib. shaxslararomunosabat, barkamolavlod, komilinsong'oyalarinianglatadi.

Muloqotmuvaqqiyatiningnegizishaxsningruhiydunyosi, ehtiyojlarimotivatsiyasi,

harakterhislati, individual-tipologikxususiyati, qobiliyati, e'tiqodikabiinsonningfazilatlarini, sifatlarinamoyonbo'lishi, rivojlanishihisoblanadi. Muloqotjarayonidamuloqotdoshlarningtasavvurlari, qiziqishlari, his-tuyg'ulari, ko'nikmalari, voqeliknatijasinioldindansezish, payqash, ta'siro'tkazishushlubitarkibtopishimumkin.

Muloqotlashqita'sirlar, namunalarasosidao'zini-o'zituzatish, qaytatarbiyalash, shaxsiyimkoniyatiniruyobgachiqarishuchunpuxtazaminhoziraydi, komilliksarietaklaydi.

Barkamolinsonlarningmuomalamaromi, mulohazayuritishushlubini, munosabatgakirishisho'quvchanligi, vaziyatdanchiqishsalohiyatidam, boshqaodamlartomonidantaqlidqilinadivahayottajribasidaungarioyaetibiyashaydi. Odamlarotrasidagishaxslararomunosabatjarayonidag'ayritabiiyijtimoiyholatyokih odisagaonglitayanish - o'zini - o'zimukammallashtirish, o'zini - o'ziruyobgachiqarish, o'zini-o'ziboshqarish, o'zini - o'zibaholash, o'ziga - o'zibuyruqberishshaxsningruhiydunyosidamuhimkamolotbosqichidir. Shuninguchunichkivatashqitaqlidningtushunishhamdaularnibosqichma-bosqichegallaborish - bo'lg'usimutaxassisningkasbiytayyorgarligihamdabarkamolshaxssifatidashakllanis hininggarovidir.

Muloqotgakirishaolmaslikningasosiysababi - buo'zini - o'ziortiqchayokipastbaholashtufaylio'zigavauniquyshaburganodamlarganoto'g'rim unosabatdir. Buningoldiniolishimkoniyatlarimavjudbo'lib, asosanquyidagilargaahamiyatberishijobiysamaralarsarietaklaydi:

1) hamqorlikfaoliyatida, muloqotlartizimiorqalimuloqotjarayoniningbarchaa'zolarior'trasidainsonparvarlikmunosabatlarinitashkilqilish, emotsionalmuhitnitaqqoslashimkoniyatiniyuzagakeltirish.

2) muloqotdaichkimunosabatlartizimidaharbira'zoningqulaypozitsiyasinita'minlashga

qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish.

3) insonning muloqot xususiyatlari, maromi, usullari, shakllari to'g'risidagi xaborni e'lon qilishga oid maxsus mashg'ulotlarni uyushtirish.

4) shaxslararo munosabatlar va muloqot usullariga mo'ljallangan ish bilan armonik o'yinlari, psixodrama, trening tizimini yaratish.

L. S. Vigotskiy, A. N. Leontev, A.R. Luriya, D.B. Elkonin, A. V. Zaporozets, M. I. Lisina tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, bolaning dastlabki ijtimoiy ehtiyojlaridan biri - bu muloqotga nisbatan ehtiyojdir. A.V. Zaporozets va M. I. Lisina tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, bolalarning kattalar bilan muloqotga kirishish ehtiyoji 7 yoshgacha bir nechta bosqichlar tarzida rivojlanib boradi:

- 1) e'tibor va hayrixohlikka ehtiyoj paydo bo'ladi;
- 2) kattalar bilan hamqorlik qilish ehtiyoji tug'iladi;
- 3) avvalgi barcha ehtiyojlarga kattalar tomonidan hurmat qilish ehtiyoji tug'iladi;
- 4) maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada atrofdagilar bilan o'zaro bir-birini tushunish ehtiyoji vujudga keladi.

Xullas, inson o'zini idora qilish, turli vaziyatlarda o'zini tutish fazilatlarini o'zlashtirilayotgan davrda ba'zi bir qoidalarga rioya qilsa, hamqorlik fazilatida ma'lum yutuqlarga erishadi:

1. Ijtimoiy hodisalarning tashqi voqe bo'lishi nafaqat ichki ruhiy holat va uning mazmunini aks ettiribgina qolmaydi, balki ikki tomonlama aloqa tufayli mazkur jarayon yuzaga keladi.

2. Ixtiyoriy, faol diqqatning tashqi ob'ektlarga yo'naltirilganligi va to'planganligi turli omillar ta'siri tufayli samaradorlik darajasini pasaytiradi, asabiy holat ishchanlikni kamaytirib muloqot maromiga putur etkazadi.

3. Inson o'zini erkin, ozod, bema'lol his etish hislatini o'zlashtirish uchun jismoniy keskinlik, asabiy taranglik, aqliy zo'riqish orqali ko'zlangan maqsadiga etishi mumkin (E.G'oziev. Muomala psixologiyasi. T.2001 23-bet).

Yuqoridagi qoidalarga barcha talabalar rioya qilib, gavdalarini to'g'ritish, muammoli vaziyatlarga muloqot maqsadiga,

maromigamutanosibtushadigan hodisalar, holatlar, sharoitlar, muayyan muhit, mazmunli harakatlar, imo - ishoralar, mimika, pantomimika ustida ishtiyoq bilan shug'ullansalar, engil tabassum, iliq, miyig' idakulish, chiroyli yurish kabimashqlarni amalga oshirishlar, noverbal nutq yordam bilan shaxslararo munosabatni to'g'ri yo'lga qo'yish imkoniyatiga erishadilar. Atrofdagilarda yoqimlita asurot qoldirish, ularda mehr - muhabbat uyg'usini o'yg'otish muloqot doshtanlashga imkon to'g'ri beradi.

Jismoniy vama'naviy jihatdan erkinlikka erishish o'ziga ishontiruvchi uyg'usini yuzaga keltirsa, mustaqillik muloqotda teng huquqlilik bo'lishga shart-sharoit yaratadi.

Birinchi toifadagi muloqot

(faoliyatdank o'zlangan maqsadga erishish uchun axborot yirib oshlash, kommunikatsiya o'rnatish) bilan bir qatorda ikkinchi toifadagi muloqotning (o'zligingni boshqakishilarda davom ettirish)

mavjudligi har birkishining ikkinchisiga ko'rsatadigan ta'siriga tibornijal b qiladi.

Ta'lim - Ta'lim bu avvalo axborot jarayonidir.

O'qituvchi o'quvchiga bilimlarni amalga oshirish uchun zarur sharoit yaratadi. O'qituvchi o'quvchiga bilimlarni amalga oshirish uchun zarur sharoit yaratadi. O'zarobirgalikdagi harakat mohiyatlarda darajasida amalga oshiriladi.

Pedagog tarbiyaviy vazifalarini amalga oshirarkan,

o'quvchilarga ko'rsatadigan sirtarbiya nuvchilarga ko'rib, eshitib vabajarib borayotgan mazmunlarning muayyan darajada o'zgarishini taqozo qiladi.

Pedagog ko'rsatadigan ta'sirning turlicha samarakasbetishizami rida uning shaxsiyatiga oid xususiyatlar, uning o'zining shaxsiyatiga oid mazmunlarni yoshlarga o'tkazish qobiliyati, uning pedagogik munosabatini harakteri va samaradorligi aksimujassamlashgandir.

Muloqotga kirishuvchilarning o'zaro yaqinligi bilan, bir-birlari bilan muloqotdan qoniqish hosil qilganligining yuksak darajasi, javob tariqasidagi his-tuyg'ular va afzallikning o'zaro taxmin qilinishi bilan belgilanadigan o'zaro munosabatli

arvao'zarobirgalikdagiharakatningbarqarorindividual-
tanlashtizimisifatidagido'stlikkishilarmunosabatiningalohidashaklisifatidayuzberad
i. Do'stlikningrivojlanibborishiuningo'zarohamjihatlikningzarurligini,
oshqoralikvaochiqlikni, ishonchni, o'zarofaolyordamlashuvni, samimiyliknivahis-
tuyg'ularningbeg'arazliginiqarortoptiruvchiyoziilmaganqonun -
qoidagaamalqilishnitaqozoetadi.

Do'stonamuloqoto'rnatishvado'sttutinishmuammosio'spirinlikyoshidaayniqs
adolzarbmasalagaaylanadi. Pedagoglarningkuzatishlari,
o'spirinlarningirsaqqlanadigankundaliklari, ularning
"Do'stlikvamuhabbatto'g'risida" gimavzularda o'tkaziladigan suhbatlarga qiziqishlar
ianashundandalolatberadi.

Do'storttirishgabo'lganehtiyojo'spirinlikyoshiuchunxosxususiyathisoblanadi.
O'spirinodatdado'stonamuloqotningulchovihaqidaetarlidarajadaaniq -
ravshantasavvurgaegabo'lmaydi,
buyoshdauko'proqintiladiganalohidajuftlashganholdado'stlashuvdanko'rako'proqo
'ztengdoshlaribilankengroqma'nodagimuloqotgakirishishnitaqozoetadigano'rtoqlik
anchakengtarqalganbo'ladi.

O'zarodo'stonayaqinlikbelgisigako'rabirlashganulfatlar,
tadqiqotlardanma'lumbo'ldiki, muayyanbirkasbatrofidaguruhlarajralaboshlaydi.
Do'stlikmuloqotio'rnatganvata'riflanganbo'g'inlarda,
eksperimentlarnatijasidaolinganma'lumotlarningguvohlikberishicha,
yoshlarningo'zlariqaysikasbniegallashniyatidaekanliklarinianiqlagan,
bo'lg'usikasbhaqidagi, uningimkoniyatlarivaistiqbollari,
ungatayyorlanishyo'llarikabilarhaqidagi axborot bilan bir-
birlariniboyitganholdaolibboradigan yashirinkasbtanlashishiyuzberadi.
O'spirinlardajuftlashgantarzdagido'stonamuloqotandozasi,
garchifaqatshundaybo'lmasaham,
ko'pinchajinslaro'rtasidayuzberadiganishqiymunosabatlarda,
ilkyoshlikmuhabbatiningdastlabkiko'rinishlaridako'rtakyozi.

4.8-§. Kasbiydestruktsiyavadeformatsiyapsixologikmuammosifatida

Psixokorreksiyani amalga oshiradigan psixolog-konsultant va psixologning kasbiy deformatsiyasi va kasbiy “portlashi”ning alohida jihatlari. Mehnatga moslashish (ko`nikish) – bu shaxsning yangi mehnat vaziyatini o`zlashtirishining ijtimoiy jarayoni bo`lib, unda shaxs va mehnat muhiti bir-biriga faol ta'sir ko`rsatadi va moslashuvchi-moslashtiruvchi tizimlar hisoblanadi. Inson ishga kirar ekan, muayyan mehnat tashkilotining kasbiy va ijtimoiypsixologik munosabatlari tizimiga faol kirishib ketadi, o`zi uchun yangi bo`lgan ijtimoiy vazifalarni, qadriyatlar va normalarni o`zlashtirib oladi, o`zining alohida tutgan yo`lini tashkilot (mehnat jamoasi)ning maqsad va vazifalari bilan moslashtiradi, bu bilan o`zining xulqini mazkur korxonaga yoki muassasaning xizmat yo`l-yo`riqlariga bo`ysundiradi.

Biroq inson ishga kirishda avvaldan qaror topgan muayyan maqsadlar, qadriyatli muomala yo`nalishiga ega bo`ladi, shularga muvofiq korxonaga bo`lgan o`z talablarini shakllantiradi, korxonaga esa o`z maqsadlari va vazifalaridan kelib chiqib, xodimga, uning xulq-atvoriga o`z talablarini qo`yadi. Xodim va korxonaga o`z talablarini amalga oshira borib, o`zaro bir-birlariga ta'sir ko`rsatadilar, bir-birlariga moslashadilar, buning natijasida mehnatga moslashuv jarayoni amalga oshiriladi.

Shunday qilib, mehnatga moslashuv – shaxs va uning uchun yangi bo`lgan ijtimoiy muhit o`rtasidagi ikki tomonlama jarayondir. Psixologiya tarixidan ma'lumki, kasbiy deformatsiya masalasi o`tgan asrning 20-30-yillaridanoq o`rganila boshlangan. Bu borada kasbiy intilish, mehnat ishonchliligini ta'minlash, mehnat qobiliyatini oshirish muammolari, shuningdek, kasbiy faoliyatdagi noqulay sharoit bilan bog`liq vaziyatlar tadqiq etilgan ilmiy izlanishlarni ko`rish mumkin. Ammo shaxsning professional deformatsiyasi masalalariga birmuncha kam e'tibor qaratilgan. Holbuki 1930 yillarda psixotexnik

S.G.Gellershteynning yozishicha, kasbiy faoliyatning mazmuni xodimlarning u yoki bu vazifani bajarishlari bilan emas, balki organizmni kasbning ma'lum jihatlari bilan moslashishi bilan bog`liqdir. Ishchi xodim organizmi va tashqi

ta'sirlar o`rtasida to`xtovsiz o`zaro ta'sirlashuv sodir bo`ladi. Shu tufayli xodimning faqat tanasida emas, balki psixikasida ham deformatsiya kuzatiladi.

Deformatsiya tushunchasi, odatda, organizmga ta'sir etuvchi va unda muhim xarakter xususiyatini hosil qiluvchi o`zgarish sifatida talqin qilinadi. Ko`pgina tadqiqotchilar “Inson-inson” tipidagi kasblarda kasbiy deformatsiyaning paydo bo`lishi va shakllanishini ta'kidlaydilar.

Konkret metod va metodikalarni chuqur o`zlashtirish shaxsning kasbga doir deformatsiyasini oldini olishga yordam beradi. Bunday shaxsga doir deformatsiyalarga “kuyib ado bo`lish” sindromini kiritish mumkin.

“Kuyib ado bo`lish” sindromi o`z ishida xususiy, shaxsga doir zahiralardan foydalanuvchi turli toifalardagi mutaxassislarda uchraydi.

U kasbdagi zo`riqish sababli yuzaga kelib, emotsional, jismoniy va kognitiv holsizlik bilan harakterlidir.

Bunday sindromni vujudga kelishiga: mutaxassisning shaxsiy yechilmay qolgan muammolari:

- Hamkasblari tomonidan kam qo`llab-quvvatlangan holda ular tomonidan yuqori talablar qo`yilishi;
- Motivatsiyasi past guruhlar bilan ishlash oqibatlari;
- Ish samaradorligining pastligi;
- Turg`unlik;
- Professional bilimlarining oshkor bo`lishidan qo`rqish;
- Ish tajribasini o`rgatish va targ`ib etishga yo`l qo`yilmasligi kabilar sababchi bo`lishi mumkin.

Deformatsiya sabablari va ularning dinamikasi

Insonning muayyan mehnat muhitiga moslashuvi uning real muomalasida, mehnat faoliyatining aniq ko`rsatkichlarida: mehnat samaradorligida, ijtimoiy axborot va uning amalda ro`yobga chiqarilishida, faollikda namoyon bo`ladi. Mehnatga moslashish birlamchi bo`lishi (xodimning mehnat muhitiga kirishida) va ikkilamchi (kasbni almashtirgan va almashtirmagan holda ish o`rnini almashtirishida yoki muhitning jiddiy ravishda o`zgarishida) bo`lishi mumkin.

Ular murakkab tuzilishga ega bo`lib, kasbiy, ijtimoiy-psixologik, ijtimoiy-tashkiliy, madaniy-maishiy va psixofizik moslashuvdan iboratdir.

Kasbiy moslashuv shaxsning kasbiy ko`nikmalar va malakalarni muayyan darajada egallashida, unda ayrim kasbiy jihatdan zarur xislatlarning shakllanishida, xodimning o`z kasbiga nisbatan barqaror ijobiy munosabatda bo`lishining rivojlanishida ifodalanadi. Kasb sohasidagi ish bilan tanishuvida, kasb mahorati ko`nikmalarini, mahoratini egallashda, funksional vazifalarni sifatli bajarishida va mehnat sohasidagi ijodkorlikda namoyon bo`ladi.

Ijtimoiy -psixologik moslashuv mehnat tashkiloti (jamoasi)ning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o`zlashtirishda, unda qaror topgan o`zaro munosabatlar tizimiga kirishda, uning a'zolari bilan o`zaro ijobiy hamjihat bo`lishda o`z ifodasini topadi.

Ijtimoiy-tashkiliy moslashuv korxonalar (jamoalar)ning tashkiliy tuzilishi, boshqaruv tizimi va ishlab chiqarish jarayoniga, xizmat ko`rsatish tizimini, mehnat va dam olish rejimini o`zlashtirishni bildiradi.

Madaniy-maishiy moslashuv – bu mehnat tashkilotidagi turmush xususiyatlari va bo`sh vaqtni o`tkazish an'analarini o`zlashtirishdir. Bu moslashuv xususiyati ishlab chiqarish madaniyati darajasi, tashkilot a'zolarining umumiy rivojlanishi, ishdan bo`sh vaqtdan foydalanish xususiyatlari bilan belgilanadi.

Psixofiziologik moslashuv – bu xodimlar uchun mehnat vaqtida zarur bo`ladigan shart-sharoitlarni o`zlashtirish jarayonidir. Zamonaviy ishlab chiqarishda faqat texnika va texnologiya emas, balki ishlab chiqarish sharoitidagi sanitariyagigiena normalari ham ma'naviy jihatdan eskirib boradi. Mehnatning sanitariyagigiena sharoitlarini, xodimlar turmushini yaxshilash, tobora ko`proq miqdorda qulay va zamonaviy uy-joylar, kiyim-boshlar, pardoziy-andoz ashyolarining paydo bo`lishi ishlab chiqarish faoliyatiga ta'sir qilmasdan qolmaydi. Hozirgi zamon xodimi sub'ektiv ravishda qabul qilinadigan sanitariya-gigiena shinamligidan, mehnat maromidan, ish o`rnidagi qulayliklar va hokazolardan ozgina bo`lsa ham chetga chiqilishiga juda sezgirlik bilan qaraydi. Ko`pgina tadqiqotlarning ko`rsatishicha, ishchilar uchun sanitariya-gigiena

shinamligi shart-sharoitlari keskin bo`lib turadi va ular buni og`rinib qabul qiladilar.

Psixolog kasbida boshqa kasb egalariga nisbatan deformatsiya ertaroq namoyon bo`ladi. Psixolog kasbiy deformatsiyasining ko`rinishlaridan biri – o`z xulq-atvori ustidan qattiq nazoratning shakllanishidir. Psixologik maslahat, guruhiy mashg`ulotlar, psixoterapevtik seanslar treninglar, eksperimentlar chog`ida o`z xulq-atvorini – so`zini, jest va tana holatlarini nazorat qilishi lozim. Ammo bu ko`nikma noformal va odatiy munosabatlarda ham avtomatik ravishda namoyon bo`ladi.

Psixolog doimo suhbatdoshining tana harakatlariga, ko`z qarashlariga, xatto nafas olishning chuqurligi va chastotasidagi o`zgarishlarga ham e`tiborli bo`ladi.

Kasbiy “instinkt”ga muvofiq bunga ehtiyoj sezilmasada, doimo qarshisidagi insonning holatini baholab, psixologik diagnoz qo`yadi. Bu holat ba`zan bir qancha muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Kasbiy deformatsiya turlari

E.F.Zeer va E.E.So`manyuklarning tadqiqotlariga ko`ra kasbiy deformatsiya 4 ko`rinishda amalga oshadi:

Umumkasbiy deformatsiya – “odam-odam” tipidagi kasblarga xosdir. Ushbu shaxs xususiyati va kasbiy faoliyat bilan bog`liq holat ish stajiga ham aloqador bo`lishiga qaramay deformatsiyaning darajasi turlicha kechadi. Masalan, shifokorlarda bemor shikoyatlariga nisbatan emotsional indefferentlikni aks ettiruvchi “qayg`urishdan charchash” sindromi namoyon bo`ladi. Umumkasbiy deformatsiya xususiyatlarining jamlangan holda namoyon bo`lishi ma'lum kasb egalarining birbiriga o`xshashiga va tanishning osonlashuviga olib keladi.

Maxsus kasbiy deformatsiya – kasbning ma'lum mutaxassisliklariga moslashish jarayonida sodir bo`ladi.

Har qanday kasb bir qancha mutaxassisliklarni o`z ichiga oladi. Har bir mutaxassislik o`zining deformatsiyalari yig`indisiga ega.

Masalan, tergovchida shubhalanuvchanlik, operativ ishchida faol agressivlik va h. Turli mutaxassisliklarga ega shifokorlarda ham o`ziga xos deformatsiya hosil bo`ladi.

Kasbiy tipologik deformatsiya – shaxsning individual psixologik xususiyatlari (temperament, xarakter, qobiliyat) hamda faoliyatlarining psixologik tuzilishi o`rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi.

Buning oqibatida quyidagi xususiyatlar namoyon bo`lishi mumkin:

- shaxsning kasbiy yo`nalganlik deformatsiyasi:
- faoliyat motivatsiyasining o`zgarishi (motivning maqsadga yo`naltirilganligi), qadriyatlar tizimining qayta tuzilishi, pessimizm, yangiliklarga ishonchsiz munosabat.
- ma'lum bir qobiliyat asosida shakllangan deformatsiya (tashkilotchilik, kommunikativlik, intellektuallik va b.).

Masalan, talabgorlik darajasining oshishi, o`ziga-o`zi yuqori baho berish, narsissizm.

Xarakter xususiyatlariga asoslangan deformatsiya: indifferentslik, lavozimga intilish, rolli ekspansiya, dominantlik. Deformatsiyaning ushbu guruhi turli kasb egalarida shakllanadi va ma'lum bir kasbiy yo`nalishga ega emas.

Individuallashtirilgan deformatsiya – uzoq yillar davomida olib borilgan kasbiy faoliyat natijasida ma'lum bir kasbiy muhim, ba'zan nomuhim xususiyatlar ham shakllanishi mumkin. Bu holatlar haddan ziyod mas'uliyatlilik, o`ta vijdonlilik, giperaktivlik, kasbiy fanatizm va entuziazm ko`rinishida namoyon bo`lishi mumkin.

Nazorat savollari va topshiriqlar

1. Kasb ta'limi faoliyati va unga qo'yiladigan zamonaviy talablarga изоҳ беринг.
2. Методика ибораси нимани англатади?
3. Pedagogik faoliyat E.A.Klimovning kasblar tuzilmasidagi qarashlari нимадан иборат бўлган?

4. E.A.Klimov қандай касб турларини тавсия этади?
5. Kasb ta'limi faoliyatida shaxslararo munosabatlarни изоҳланг.
6. Pedagogik muloqot uslublariklassifikatsiyasi турларини айтинг.
7. Nizo(konflikt)larning tabiati, sabablari нималардан иборат.
8. Shaxslararo muloqotning umumiy tamoyillari нимадан иборат?
9. Deformatsiya sabablari va ularning dinamikasi.
10. Madaniy-maishiy moslashuvга изоҳ беринг.

Fodalanilgan adabiyotlar ro'yhati

Normativ-huquqiy hujjatlar

1. Mirziyov Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.
O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlariva 2017 yil istiqbollariga bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nuqtai nazar. // Xalq so'z gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.
2. Mirziyoev Sh.M. Erkin vafarovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.
O'zbekiston Respublikasi Prezidentining lavozimiga kirishishtan analimarosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nuqtai nazar. – T.: “O'zbekiston” NMIU, 2016. – 56 b.
3. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyotivaxalq farovonligining garovi.
O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan analimarosim dagi ma'ruza 2016 yil 7 dekabr. – T.: “O'zbekiston” NMIU, 2016. – 48 b.
4. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b.
5. Karimov I.A. Barkamolavlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: «Sharq» nashriyot-matbaa kontserni, 1997. – 64 b.
6. «Ta'lim to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Qonuni // Xalq so'zi. 1997, avgust.

Asosiy

7. Общая и профессиональная педагогика. Под ред. В.Д.Симоненко. – М.: Вентана-Граф, 2005. – 368 с.
8. Daminov O.O. Kasbiy pedagogika. – T.: “Adabiyot uchquni”, 2018, 256 b.
9. A.I. Avazbyoev, Ya.U. Ismadiyorov Kasbiy pedagogika. – T., “Fan va texnologiyalar”, 2014, 284 b.

10. Общая и профессиональная педагогика: Учеб. пособие / Авт.-сост.: Г.Д. Бухарова, Л.Н. Мазаева, М.В. Полякова. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2003. – 297 с.
11. Левина М.М. Технологии профессионального педагогического образования: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 272 с.
12. Фокин Ю.Г. Теория и технология обучения. Деятельностный подход. – М.: Академия, 2007. – 240 с.
13. Bill Lucas, Ellen Spencer and Guy Claxton. How to teach vocational education: A theory of vocational pedagogy. City & Guilds Centre for Skills Development. London, UK. 2012. – 132 p.

Qo'shimcha

14. O'zbekiston Respublikasini yanadaro rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasini taqdim etish to'g'risida. – T.: 2017 yil 7 fevral, PF-4947-sonli Farmoni.
15. Ortrun Zuber-Skerritt, Margaret Fletcher, Judith Kearney. Professional Learning in Higher Education and Communities: Towards a New Vision for Action Research Hardcover. USA, AIAA. 24 Feb 2015.
16. SH.E.Mamarajabov V.N.Sattorov D.I.Xodjaqulova G.K.Jobborova Kasbiy pedagogika. – T., TTYeSI, 2016, 194 b.
17. Axmedov I.R. Kasbiy pedagogika. – T., O'zDJTI., 2014, 112 b
18. O'. Tolipov., M.Barakayev., Sh.Sharipov. Kasbiy pedagogika. (Ma'ruzalar matni). – T.: TDIU, 2001 yil
19. Атанов Г.А., Пустынникова И.Н. Обучение и искусственный интеллект, или Основы современной дидактики высшей школы. – Донецк: Изд-во ДООУ, 2002. – 504 с.
20. M.Tojiyev, B.Ziyomuhamedov, B.Sh.Usmonov, A.J.Xurramov. O'qituvchifaoliyatini loyihalash: Uzluksiz ta'limda modullitexnologiya// Monografiya/M.Tojiyev, B.Ziyomuhamedov, B.Sh.Usmonov, A.J.Xurramov. Pedagogikafanlarin omzodi,

dotsentM.Barakaevningumumiytahririosida. – Т.: «TURON-IQBOL», 2017. – 280 б.

21. Осмоловская И.М. Дидактика. – М.: Академия, 2006. – 240с.

22. Педагогика профессионального образования. Под ред. В.А.Сластенина. – М.: Академия, 2004. – 312 с.

23. Профессиональная педагогика. Под ред. С.Я.Батышева. – М.: Ассоц. «Профессиональное образование», 2000. – 505 с.

24. Устемиров К., Шаметов Н.Р., Васильев И.Б. Профессиональная педагогика. – Алматы: Наука, 2005. – 432 с.

Internet-resurslar:

25. <http://www.ziyo.uz>

26. <http://www.bilimdon.uz/uzb>

27. <http://www.edunet.uz>

28. <http://technol.studentu.ru>

29. <http://www.ptechonology.ru>

MUNDARIJA

Kirish	1
1-BOB. Kasbiy pedagogika fanining asosiy tushunchalari va fanining kasbiy ta'lim mutaxassislarini tayyorlashda tutgan o'rni.....	7
1.1-§. Kasbiy ta'lim pedagogikasining shakllanish tarixi.....	7
1.2-§. Kasbiy pedagogikaning asosiykategoriya va tushunchalari	12
1.3-§. Kasbiy pedagogikaning ilmiy-tadqiqot metodlari.	18
1.4-§. Pedagogik faoliyatga qo'yilgan talablar, pedagogning asosiy professional sifatleri	28
1.5-§. O'zbekistonda kasbiy va tibbiy ta'lim tizimidagi islohotlar	33
1.6-§. Ta'lim oluvchilarni va aholini kasbga yo'naltirishda chet el tajribasi	41
1.7-§. O'zbekistonda kasbiy ta'limni rivojlantirishda xorijiy tajribalarni qo'llash ..	45
1.8-§. Hamdo'stlik mamlakatlari va rossiyaning kasbiy ta'lim tizimi	50
2-BOB. Kasbiy ta'lim yo'nalishida zamonaviy darslarni tashkil etish xususiyatlari	53
2.1-§. Kasbiy ta'limda zamonaviy dars turlari	53
2.2-§. Ma'ruza, seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari, darslarni samarali tashkil etish omillari.	55
2.3-§. Zamonaviy darslarga qo'yiladigan talablar.....	63
2.4-§. Talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etish	65
2.5-§. O'qitish jarayonida talabalarning bilim, ko'nikma, malakalarini nazorat qilish va baholash.....	69
2.6-§. Pedagogik diagnostika, o'qitish jarayonida talabalarning bilim, ko'nikma, malakalarini nazorat qilish va baholash xususiyatlari.	72
2.8-§. O'zbekistonda kasbiy va tibbiy ta'lim tizimidagi islohotlar	84
2.9-§. Ta'lim oluvchilarni va aholini kasbga yo'naltirish.....	87
2.10-§. Pedagogik texnologiyaning boshqaruvchanlik xususiyati.	97
2.11-§. Tibbiy ta'limda darslarni tashkil etishda interaktiv usullar, grafik organayzerlar, muammoli va o'yinli texnologiyalarni qo'llash.	105

3-BOB. Kasbiy psixologiya fanining asosiy tushunchalari va kasblarni psixologik tasniflash	126
3.1-§. Kasbiy psixologiyaning umumiy masalalari	126
3.2-§. Kasbiy professiogramma va uning psixologik mazmuni	138
3.3-§. Kasb va ixtisoslikning ijtimoiy tavsifi	145
3.4-§. Kasbning ijtimoiy psixologik ahamiyati va tavsifi	149
3.5-§. Kasbiy faoliyat psixodiagnostikasi	152
3.6-§. Reorientatsiya psixologik muammo sifatida	159
3.7-§. Kasb tanlash motivatsiyasi	163
3.8-§. Kasbga yo'llashda shaxsiy fazilatlarining roli	166
3.9-§. Shaxsning bilish jarayonlari, xarakter va temperament xususiyatlarini hisobga olgan holda kasbga yo'llash muammosi.	172
3.10-§. Yoshlarni kasbga yo'llashda ularning his-tuyg'ulari va irodalarini hisobga olish.	175
4-BOB. Kasbiy-pedagogik faoliyatning psixologik xususiyatlari	180
4.1-§. Kasb ta'limi faoliyati va unga qo'yiladigan zamonaviy talablar	180
4.2-§. Pedagogik faoliyat e.a.klimovning kasblar tuzilmasidagi "inson-inson" yo'nalishiga xos ekanligi.	185
4.3-§. Pedagogning kasbiy o'z-o'zini anglashi. pedagog shaxsiy sifatlarining kasbiy ahamiyati	198
4.4-§. Kasb ta'limi faoliyatida shaxslararo munosabatlar	202
4.5-§. Pedagogik muloqot uslublariklassifikatsiyasi	211
4.6-§. Kasb ta'limi faoliyatida konfliktlar va pedagogning kommunikativ tolerantligi.	216
4.7-§. Shaxslararo muloqotning umumiy tamoyillari.	237
4.8-§. Kasbiy destruksiya va deformatsiya psixologik muammo sifatida.....	245
Fodalanilgan adabiyotlar ro'yhati	251

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение	1
ГЛАВА 1. Основные понятия профессиональной педагогики и роль науки в подготовке специалистов профессионального образования	7
1.1-§. История становления педагогики профессионального образования	7
1.2-§. Основные категории и понятия профессиональной педагогики	12
1.3-§. Методы исследования профессиональной педагогики	18
1.4-§. Требования к педагогической деятельности, основные профессиональные качества учителя	28
1.5-§. Реформы в системе профессионального и медицинского образования в узбекистане	33
1.6-§. Зарубежный опыт профориентации студентов и населения	41
1.7-§. Применение зарубежного опыта в развитии профессионального образования в узбекистане	45
1.8-§. Страны содружества и система профессионального образования россии	50
ГЛАВА 2. Особенности организации современных уроков в сфере профессионального образования.....	53
2.1-§. Современные виды курсов в профессиональном образовании	53
2.2-§. Лекции, семинары, практические и лабораторные занятия, факторы эффективной организации занятий.	55
2.3-§. Требования к современным занятиям.....	63
2.4-§. Организовать самостоятельное обучение студентов	65
2.5-§. Мониторинг и оценка знаний, навыков и умений студентов в процессе обучения	69
2.6-§. Особенности педагогической диагностики, мониторинга и оценки знаний, умений и навыков учащихся в процессе обучения.....	72
2.8-§.Реформы в системе профессионального и медицинского образования в узбекистане	84
2.9-§. Профориентация студентов и населения	87
2.10-§. Управленческая особенность педагогической технологии	97

2.11-§. Использование интерактивных методов, графических органайзеров, проблемных и игровых технологий при организации уроков в медицинском образовании.	105
ГЛАВА 3. Основные понятия науки о психологии труда и психологическая классификация профессий.....	126
3.1-§. Общие вопросы профессиональной психологии	126
3.2-§. Профессиональная профессиограмма и ее психологическое содержание	138
3.3-§. Социальное описание профессии и специализации	145
3.4-§. Социально-психологическая значимость и описание профессии	149
3.5-§. Психодиагностика профессиональной деятельности.....	152
3.6-§. Переориентация как психологическая проблема	159
3.7-§. Карьерная мотивация для выбора карьеры.....	163
3.8-§. Роль личных качеств в профориентации	166
3.9-§. Проблема профориентации с учетом познавательных процессов, характера и темперамента человека	172
3.10-§. Учет чувств и воли молодых людей в карьере	175
ГЛАВА 4. Психологические особенности профессионально-педагогической деятельности.....	180
4.1-§. Деятельность профессионального образования и современные требования к нему	180
4.2-§. Педагогическая деятельность характерна для «личность-личностного» направления е.а.климова в структуре профессий.....	185
4.3-§. Профессиональное самосознание педагога. профессиональная значимость личных качеств учителя.....	198
4.4-§. Межличностные отношения в профессиональном образовании.....	202
4.5-§. Классификация педагогических методов общения	211
4.6-§. Конфликты в профессиональном образовании и коммуникативная толерантность учителя	216
4.7-§. Общие принципы межличностного общения.....	237
4.8-§. Профессиональное разрушение и деформация как психологическая проблема	245
Список использованной литературы.....	251

TABLE OF CONTENTS

Introduction.....	1
CHAPTER 1. Basic concepts of vocational pedagogy and the role of science in the training of vocational education specialists	7
1.1-§. The history of the formation of vocational education pedagogy	7
1.2-§. The main categories and concepts of professional pedagogy	12
1.3-§. Research methods of professional pedagogy.	18
1.4-§. Requirements for teaching activities, basic professional qualities of a teacher	28
1.5-§. Reforms in the system of vocational and medical education in uzbekistan ...	33
1.6-§. Foreign experience of vocational guidance of students and the population ...	41
1.7-§. Application of foreign experience in the development of vocational education in uzbekistan	45
1.8-§. Commonwealth countries and the russian vocational education system.....	50
CHAPTER 2. Features of the organization of modern lessons in the field of vocational education.....	53
2.1-§. Modern types of courses in vocational education	53
2.2-§. Lectures, seminars, practical and laboratory classes, factors of effective organization of classes.....	55
2.3-§. Requirements for modern pursuits.....	63
2.4-§. Organize self-study for students	65
2.5-§. Monitoring and assessment of knowledge, skills and abilities of students in the learning process	69
2.6-§. Features of pedagogical diagnostics, monitoring and assessment of knowledge, skills and abilities of students in the learning process	72
2.8-§. Reforms in the system of vocational and medical education in uzbekistan ...	84
2.9-§. Vocational guidance of students and the population	87
2.10-§. Management feature of pedagogical technology.....	97

2.11-§. The use of interactive methods, graphic organizers, problematic and game technologies in organizing lessons in medical education	105
CHAPTER 3. Basic concepts of the science of labor psychology and psychological classification of professions.....	126
3.1-§. General questions of professional psychology	126
3.2-§. Professional professionogram and its psychological content	138
3.3-§. Social description of the profession and specialization	145
3.4-§. Socio-psychological significance and description of the profession.....	149
3.5-§. Psychodiagnostics of professional activity	152
3.6-§. Reorientation as a psychological problem	159
3.7-§. Career motivation for choosing a career	163
3.8-§. The role of personal qualities in career guidance	166
3.9-§. The problem of career guidance, taking into account the cognitive processes, character and temperament of a person.....	172
3.10-§. Taking into account the feelings and will of young people in their careers	175
CHAPTER 4. Psychological characteristics of professional and pedagogical activity	180
4.1-§. Professional education activities and modern requirements for it	180
4.2-§. Pedagogical activity is typical for the “personality-personal” direction of ea klimov in the structure of professions.....	185
4.3-§. Professional self-awareness of the teacher. The professional significance of the teacher's personal qualities	198
4.4-§. Interpersonal relationships in vocational education	202
4.5-§. Classification of pedagogical communication methods	211
4.6-§. Conflicts in vocational education and teacher's communicative tolerance ..	216
4.7-§. General principles of interpersonal communication.....	237
4.8-§. Professional destruction and deformation as a psychological problem	245
list of used literature	251